

प्रभाकरीहिन्दीसंस्कृतटीकाभ्यांविनसितस्य

३७ वैयाकरणभूषणपारः

सम्पादको लेखकश्च

डॉ० प्रभाकर मिश्र

(श्री रामानुज सं० म० विद्यालयस्य व्याकरणविभागाध्यक्षः)

श्री कौण्डभट्टविरचितस्य ग्रामाकरीहिन्दीसंस्कृतटीकाभ्यां विलसितस्य
वैयाकरणभूषणसारस्य

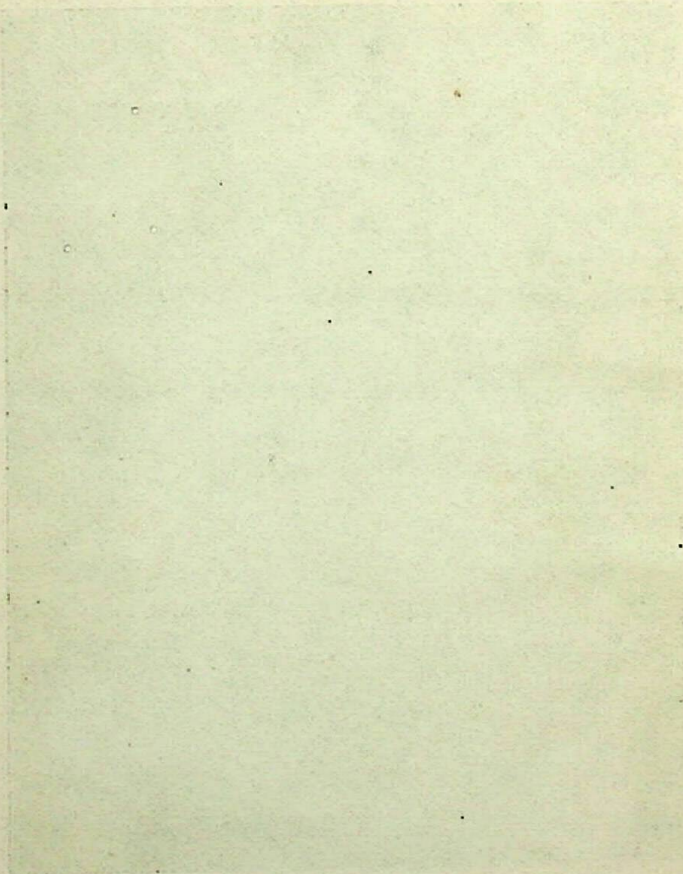

सम्पादको लेखकश्च

पं० श्री प्रभाकर मिश्रः

(श्री रामानुज सं० म० विद्यालयस्य व्याकरणविभागाध्यक्षः)

जोनपुर मण्डलान्तर्गतशाहपुर पत्रालयस्य मुकुन्दीपुरग्रामाभिजनः,
विद्वन्मूर्धन्यस्यन्यायवेदान्तव्याकरणावतारस्य काश्यां सुप्रसिद्धस्य
पं० श्री शुभंकरण मिश्रस्य पौत्रः, स्वजनपदसेवनसमर्पितशरीरस्य,
ज्योतिषकर्मकाण्डपुराणध्याकरणादिशास्त्रावतारस्य पं० श्री हरिप्रसाद
मिश्रस्य पुत्रः प्रयतपाणिः पित्रोश्चरणयोः रचितग्रन्थसमर्पणेन शरणं प्रपद्ये ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ सीतायाः पतये नमः ॥ श्री हनुमते नमः ॥

प्रथमं पुष्पम्
श्रीकौण्डभट्ट विरचितो वैयाकरभूषणसारः

सुबुद्धछात्राणां सामान्याध्याप कानाञ्चोपकारिकाभ्यां प्रभाकरी नाम्नी
हिन्दीसंस्कृतटीकाभ्यामुल्लसितः एम० ए०, व्याकरणाचार्य
विद्या वारिधी (पी०एच० डी०) त्याद्युपाधि धारिणा
श्री प्रभाकर मिश्रेण सुरचितः ।

महामनीषिणा काश्यां सुप्रसिद्धविदुषा, व्याकरणविद्यावन विहरण
केशरिणा, जौनपुरस्थेन विद्वत्प्रवरेण पं० श्रीशशिधर मिश्र
महाभागेन बहुपरिश्रमेण संशोध्य परिष्कृते स्तः ।

प्रकाशकौ :
ममतनूजौ अरविन्द मिश्र, मकरन्द मिश्रौ

प्रथमः संस्करणम्
१००० मात्रम् ।
विजया दशम्याम्
श्री सं० २०२९

पुनर्मुद्रणाधिकार विषये
सर्वेऽधिकाराः प्रभाकरी टीका
कृता स्वायत्तीकृताः ।
२७-१०-१९८२

पुस्तक प्राप्तिस्थानम्—

श्री रामानुज सं० म० विद्यालय, मिश्रपोखरा, वाराणसी ।

अन्ये च सं० पुस्तकानाम् अधिकृतो विक्रेतारः

संस्कृत अकादमी लखनऊ द्वारा आर्थिक सहायता से यह पुस्तक छपी है ।

कुल व्यय २००००) सहस्र ।

४० फार्म

परिस्थितिबशात् हुई अनियमितता पुनरावृत्ति मे दूर होगी ।

मुद्रणस्थानम्—गोपाल प्रेस, बड़ागणेश, वाराणसी ।

विदुषांमाशीर्वादः

विद्वन्मूढस्य श्री पण्डित राजस्य भूतपूर्व कुलपतेः श्री वद्रीनाथ शुक्लस्य शुभाशीर्वचनम् ।

शिवसायुज्यं भजतो महावैयाकरणस्य पण्डितप्रवर श्री शुकरण मिश्रस्य पौत्रेण कारणगुणक्रमादिव शब्दशास्त्रीये वैपाश्चर्य्यं विभ्रता श्री प्रभाकरमिश्रेण व्याकरण-शास्त्रस्यार्थग्रन्थेषु मूर्धन्यतां दधतो वैयाकरण भूषणसारस्य गीर्वाणगिरा राष्ट्रभाषया च विरचितेव्याख्ये विलोक्य तदीयेन प्रकृतप्रयासेन सन्तुष्यदन्तरङ्गव्याख्यातरं श्री मिश्रं साधुवादैरभिनन्दयन् तदीयस्य प्रस्तुतव्याख्याग्रन्थस्य लोकप्रियतोपचय विषयणी-मात्मनां कामनां सहर्षं प्रकाशयति ।

—वद्रीनाथ शुक्ल

अभिनव पाणिनेः डा० श्री रामप्रसाद त्रिपाठिनः शुभाशीः

स्वतः प्रमाणसामान्याय प्रधानाङ्ग व्याकरणशास्त्र मूर्धाभिषिक्तो वैयाकरणभूषण-सारामिश्रो ग्रन्थो वैयाकरणानां कृते वस्तुतो भूषणमेव; अस्मिन् ग्रन्थे धात्वर्थ-सुवर्ण-नामार्थ-समासार्थ—शक्तिस्वरूप-वाक्यस्फोट प्रभृतयोः भूयांसः सिद्धान्ता रत्नभूताः प्रका-शन्ते, तैः रत्नैश्च संघटितस्यास्य भूषणस्य प्रभा यद्यपि दर्पण—काशिकादिटीकाभिः प्राकाशयमानाचकास्ति—तथापि छात्राणां कृते तत्र काठिन्यमवलोक्य श्रीभगवता पण्डित प्रवरेण श्री प्रभाकरमिश्रेणात्रत्य सिद्धान्तरत्नानां प्रभायाः सारल्येन प्रकाशनाय प्राभा-करीनामिका टीकाद्वयी संस्कृत भाषया राष्ट्रभाषया च विरचिता, अद्यत्वे संस्कृत दुरूह ग्रन्थानां राष्ट्रभाषया व्याख्यानमत्यावश्यकमतिकृत्वा मनीषिणोऽयं प्रयासः विदुषां विद्यार्थिनाञ्च कृते महते उपकाराय भविष्यतीति ग्रन्थस्यास्य प्रचारः प्रसारश्च भगवंतो विश्वेश्वरस्य कृपयाऽविच्छिन्न पारम्पर्य्यो भूयादिति कामयते —रा० प्र० त्रिपाठी—

काणादपाणि नीयं च सर्वशास्त्रोपकारकमिति प्राचीनकारिकोक्तरीत्या व्याकर-णाध्ययनं विना न किमपि शास्त्रमध्येतुं पार्यते, साहित्य रसं चानुभवितुम् । यद्यपि सिद्धान्तकौमुद्यादिना व्याकरणाप्त क्रियावगमः सुलभः तथापि शाब्द बोधप्रक्रियावगमः वैयाकरण भूषण सारतट्टीकाध्ययनं विना न जायेत । यथा न्यायशास्त्रस्याध्ययनं व्युत्पत्तिवादाध्ययनेन मीमांसाध्ययनं भाट्टरहस्याध्ययनेनैव च पूर्णतां गच्छति तथा भूषणसाराध्ययनं विना व्याकरणशास्त्राध्ययनं न पूर्येत ।

परंतु भूषणसारतट्टीकादीनां प्राचामिति कठिनशैल्यां प्रवृत्तत्वाच्छात्राणां बोधो न सुलभः एवं छात्राणां खेदप्रत्यक्षं पश्यन्तः श्री प्रभाकर मिश्राः अतिसरलया शैल्या समग्रभूषणसारतट्टीकादिप्रतिपाद्य विषयानुपपाद्य छात्रान् व्याकरणाचार्यं परीक्षोत्तरणे समर्थान् अत एव कृतार्थान् कुर्वन्ति सप्रमोदं प्रतिजानामि ।

छात्राद्येभ्यं ग्रन्थं स्वयमेवावलोक्य भूषणारे पण्डिता भवेयुरेव, न केवलं परीक्षी तीर्णतैवास्य फलम् इत्यभ्युच्चयः

एस सुब्रह्मण्यशास्त्री

प्राचीन व्याकरण विभागाध्यक्षस्य डा० श्री शुक्लस्य ।

निखिललोकाभ्युदय निःश्रेयससिद्धये तत्रभवन्तो वेदाः एव त्वस्माकं दृढोविश्वासः । तदीय पदपदार्थावगहो नहि व्याकरण सिद्धान्तं ज्ञानमन्तरा सम्भवतीति वेदाङ्गतया व्याकरणाध्ययनं परमावश्यकम् । तत्परम्परायां वैयाकरण भूषणसारो नामविशिष्टो ग्रन्थः । तदीय विषयगाम्भीर्यं वैयाकरण जगति को न जानीते । यद्यपि सन्ति ह्यनेकाष्टीकाः किन्तुता आदि विषयगाम्भीर्यं वशात् नहि सारल्येनाधिगन्तुं शक्यन्ते । तदेतदधीयानानां छात्राणां महते सदुपकारायपुर्वभानः डॉ श्री प्रभाकर मिश्रः व्याकरण विभागाध्यक्षः, प्रभाकरीं टीकां महतापरिश्रमेण प्रशस्तेन पण्डित्येन च विनिर्माय व्याकरणजगदतितराभुपाकरोत् । कतिपयस्थलावलोकनेन विश्वसिमि विरवास्यामिच, यदस्य विदुषोऽयं प्रयासो विद्वत्ताच प्रकाशयतीत्यवेदयन्नायोऽस्य ग्रन्थस्य प्रचाराय प्रसारायच भवानी पतिमर्तति प्रार्थयते—

—रामयत्नशुक्लः

लोकविश्रुतस्य वैयाकरण केशरिणः पण्डित राज श्री शुभकरण मिश्रस्य

पोत्रेण वशज परम्परागत विद्योपेतेन विद्वत्तल्लजेन सार्वशास्त्र तत्त्वज्ञेन काशीस्थ श्री रामानुज सं० म० विद्यालयस्य व्याकरण विभागाध्यक्ष श्री प्रभाकर मिश्रेण वैयाकरण भूषणसारस्य स्व शेमुषी गरिम्भणा (वैदुष्येण) संस्कृते राष्ट्र भाषायाञ्च प्राभाकरीसंज्ञके द्वे व्याख्ये निर्भीयाताम् । यथा लोके प्रभाकरः सूर्य एव भूषण प्रभास-विष्करणे समर्थोऽस्ति तथैव विद्वज्जगति श्री मिश्रस्य स्वीयान्वयं नामागुण्येन भूषण-सारस्य ग्रन्थस्य गूढतत्त्वार्थाऽऽविष्कार समर्थे प्राभाकरी व्याख्ये स्तः । अथ च शरीरस्य भूषण प्रभासलङ्कारिकाणां हृदयं सानन्दं करोति तथैव विदुषां ग्रन्थ तत्त्वार्थं मिमेप्रकाशयिष्यतः । अत्र सर्वत्र शब्द सौष्ठवं विषयगाम्भीर्यं मयानुभूते । अस्मिन् महाविद्यालये विशति वर्षेभ्योऽप्यधिक वर्षतः आचार्यकक्षा पर्यन्त मध्यापयतोऽस्य विदुषः पाठन विषय विस्फोरण शैलीमाकार्पण्यमया विचारितं यद्भूषणसार ग्रन्थस्य व्याख्यां यद्ययं कुर्यात् तर्हि महानुपाकरोऽध्यापकानामध्याप्यानाञ्च स्यादिति । ततः प्रेरितसन् श्री मिश्रः व्याख्ये निर्भीय महाविद्यालयस्य गौरवमादधानोऽमन्दानन्द सन्दोहपरिपूर्णं मां कृतवान् । ग्रन्थस्याध्यापनाध्ययन द्वारा प्रभाकरस्य (सूर्यस्य प्रभावत् व्याख्यद्वयस्य प्रचारप्रसारो स्यादिति) श्रियः पति ह्यग्रीवं भगवन्तं प्रार्थये विदुषां विधेयः ।

—नवरङ्ग चतुर्वेदी

(नारायणाचार्यः) प्राचार्यः काशीस्थ । (श्री रामानुज सं० विद्यालयस्य)

इदमखिलविद्वद्वरेण्यैर्विदितप्रायमस्ति यद्व्याकरण भूषण सारस्य बहुव्यष्टीकाः सन्नितासामन्तः प्रवेशपुरः सरम् प्रकृष्टतत्त्वसारग्राहिणाः सहृदयाः प्रतिभाशालिनो विद्वन्मूर्धन्याएव ग्रन्थरहस्यज्ञा भवितुमर्हन्तीति न तु सामान्य बुद्धिशालिन इति पर्यालोच्यैव सर्वं

साधारण श्रेमुषीशाल्युपयोगितया पदवाक्य वैयाकरणभूषणसारस्य तत्त्वज्ञानाया पूर्वटीका-
 क्तुं कामनया तत्परेण श्री प्रतिभाशालिना पं० प्रभाकर मिश्रेण प्राभाकारी नाम्नी टीका
 विरचिता तामादेराभ्यान्तं यावदखिल टीका अन्तर्निवेशपुरःसरम् निभाल्य समुपजात-
 कुतूहला वयम् सधन्यवाद्दमाशास्महे विश्वनाथान्नपूर्णयो रनुग्रहेण चिरायेयं प्राभाकारी
 विदुषां छात्राणां चोपकाराय मुदे च भूयादिति ।

विदुषां वशंवदः, काशीस्थः,

श्री शशिधर मिश्र

वैद्यसम्राजो व्रजमोहन दीक्षित महोदयस्य आशीः

सर्वेऽपि भूषणसारस्य चिरप्रसिद्धा दुर्गमता परिचिताः एवं
 विद्वान्सस्तया सतीष्वप्यनेकासुटीकासु न सन्तोषमावहन्ति बहवस्ता अव-
 लोक्ष्यापि । इतिस्वान्तः समाधाय पं० प्रवरेण श्रीप्रभाकर मिश्रेण सुधियां-
 मुल्लासाय सामान्यधियां सुबोधाय च विरचितैषा प्राभाकारी टीका अस्याः
 प्रणयने स्वीय प्रतिभासर्थं प्रभा-प्रकटयतासार्थं कं कृतं स्वीयज्ञाम इति ।
 (बहूपकृतञ्च) अध्येतृणां मनेन मननशीलेनविदुषा । ग्रन्थस्यास्य प्रचाराय
 प्रसाराय च भवानी पति विश्वनाथं प्रार्थये ।

व्रजमोहन दीक्षित

श्रीमन्तः प्रभाकरमिश्रमहोदयाः महता आयासेन वैदुष्यपूर्णप्रज्ञया च संस्कृतभाषा
 दिन्ही भाषा समन्विताभ्यां प्राभाकारीटीकाभ्यासमुपजृम्भितः वैयाकरभूषणसारो विदुषां
 संस्कृतव्याकरणशास्त्राध्येतृणां छात्राणां बुद्धिविनोदायोपकाराय च समुपस्थयितो
 लेखबद्धः निश्चयमेव च इमे टीके सर्वेषां पूर्वोक्तग्रन्थानुरागिणां सन्तोषदानसमर्थे
 पविष्यतः

कामयते अस्य ग्रन्थस्य समुचितः प्रचारः—

त्रिपाठिकरुणापतिः

शु० आ० शु० प्रतिपदा संवत् २०३३९ वै०

वैकरण भूषण सारस्य विषयविस्तृचिका ।

अशुद्ध का शुद्ध प्रदर्शनम् पृष्ठम् ।

विद्ययाऽमृतमश्नुते ९ व्याकरण शब्दार्थः दर्शनत्वञ्च ११ स्फोटः, लेखकश्च १४-१६ प्राभाकरी प्रयोजनम् २३ चिन्ता की बात २४ स्फोटार्थ २५ मङ्गलाचरणम् १ प्रथम मङ्गलार्थः ३ विवर्तविचारः ८ ।

धात्वर्थ निर्णयः १-१७० पृष्ठ

१७-फलव्यापारयोरर्थाश्रयप्राधान्यविचारः । १७+फलं बिक्रित्तिः २३ । व्यापारार्थः २६ नानार्थतापत्तिः वारणञ्च २९ । कर्तृकर्मणोः तिङर्थत्वेसिद्धान्तविचारः ३५ । ४१-कृत्तिङोः भावनाया आक्षेपचिन्तनम् । ४६-अभेदबोधेसमान विभक्तिखण्डनम् ५१-लक्षणयाबोध खण्डनम् । ६१-फलप्राधान्यनिवारणम् । ६५-व्यापारप्रधानवाक्यार्थबोधेमत प्रदर्शन-मन्यमतखण्डनम् । ६९ बोधप्रकार विचारः । ७४-कर्तृकर्मणोराख्यातार्थ-भावे हेतुः । तत्रविमतसिद्धान्तेखण्डनम् । ७६-कर्तृकर्मणोर्बोधे तात्पर्य-ग्राहकत्वनिर्णयः । ७८-क्रियाभावनयोरभेदप्रदर्शनम् । ८३-कृणोऽकर्म-कतानिवारम् । ८५-रथादौ कृतित्वाभावप्रदर्शनम् । ८७-सकर्मकाकर्मक-लक्षम् । ९२-उत्पत्यनुकूलार्थकः कृज । ९६-विविधकर्मलक्षणम् । १०१-विवरणे करोतिधात्वर्थेनतु तिङर्थः । १०८-प्रत्ययार्थप्रधानन्यायस्य सत्यार्थः । ११४-धात्वर्थोव्यापार एवेति साधकान्तरम् । १२१-तत्र-सूत्रस्य प्रामाण्यम् । १२५-धात्वर्थक्रिययोरभेद प्रदर्शनम् । १२८-अस्ती-त्यादौ क्रियाप्रतीतिप्रदर्शनम् । १३४-क्रिययोः साध्यसाधनभावः । १४१-अष्टकानां विचार । १६२-धातुराख्यातयोर्विशेषणविशेषणभावप्रदर्शनम् ।

लकारार्थ-१६८-२०९ । १७२-वर्तमानत्वविचारः कालविचारश्च । १७९-आत्मादौ वर्तमानत्वनिर्णयः १८४-लिङर्थे परोक्षत्वप्रदर्शनम् । १९४-लिङर्थविचारः । १९७-प्रवर्तनात्वम् ।

सुवर्थः-२१०-२८८ तक । २११-सामान्यज्ञानम् । २१६-द्वितीयाया आश्रयोऽर्थः २३-पदार्थविषये सिद्धान्ताः । ३०-द्वितीयार्थे न्यायशास्त्र विचारः । ४१-तृतीयार्थकर्तृलक्षणम् । ४८-कर्तृस्त्रैविध्यम् ५६-सप्तम्यर्थः । ५८ अधिकरणलक्षणम् । ६० अपादानत्वविचारः । ६६ उभय-

कर्मजस्थल निर्णयः । ७१ अपादानस्य त्रित्वं निश्चिद्यते । ७२ चतुर्थ्यर्थः ।
७६ सम्प्रदाने हेतवः । ८४ सम्बन्धस्य षष्ठीत्वम् ।

नामार्थ—२८९—३२५ तक । २९०—पञ्चनामार्थाः २९१—जाते-
लक्षणामि । व्यक्तिवाच्येऽऽनन्त्यादिदोषः । २९९—व्यक्तिरैकशब्दार्थः ।
३०३—वस्तुतः विशिष्टं । ७—द्विकं प्रातिपदिकार्थविचारः । १२—पशुब्दे
लिङ्गनिर्णयः १५—प्रत्ययस्यलिङ्गं वाचकत्वनिराशः । १७ द्वयोः वाचकत्व-
समर्थनम् । २०—शब्दोऽपि शाब्दबोधविषयः ।

समासशक्तिः—३३२—३८९ तक । ३३३—षट्समासाच्च । ३७—
प्राचीनसम्मत समासलक्षणं तत्खण्डनञ्च । ४१—द्वेवृत्ति, तयोस्त्रैविध्या-
निर्णयः । ४९—भिन्न-शक्तिस्वरूपम् । तत्खण्डनमभिन्नशक्तौ दोषाभावः ।
६४—समासे न लक्षणा । ६७ नै० मी० मत निराशः । ७२—प्रातिपदिक-
संज्ञायां निमित्तं अर्थवत्वम् । ८७—उपसंहारः—

शक्ति निर्णयः—३९० से । नवर्थः ४१३ से ।

निपातार्थः ४३३ से । देवताप्रत्ययार्थः—५५६ से ५६८ तक, अभेदै-
कत्वसंख्या ४५३—४६८ । संख्याविवक्षा—४६८—७२ । तत्त्वाद्यर्थः—
४७२—४८० ।

स्फोट निर्णयः—४८०—५५६ तक ४८२—अष्टोस्फोटाः । ८४—वर्ण-
स्फोटे पक्षविपक्षनिर्णयः । ८८ वर्ण वाचकत्वसमर्थने साधकम् । ९२ आदेशाचां
वाचकत्व समर्थनम् । ९६—पदस्फोविवरम् ५०० वाक्यस्फोटो प्रमाणम् ।
५१३—पदवाक्ययोरखण्डत्वसमर्थनम् । १५—वायुसंयोगस्य वाचकत्व
खण्डनम् । १७—प्रत्येकादर्थं बोधवारणम् । २५—वर्णातिरिक्तस्फोट साधनं ।
२९—उपायस्योपायमदूषकम् । ३४—अलीकया कल्पनया वास्तवस्फोट
सिद्धिः । ४१—जातिस्फोसिद्धिः ।

हिन्दी टीका—केवल नवर्थ निपात, देवताप्रत्ययाथं, अभेदैकत्वसंख्या,
संख्याविवक्षा, त्वाद्यर्थ । परिस्थितवशात् पृथक् छपाना पड़ा जो ५६१ से
५८० तक है ।

गच्छत एव खलनं भवति

अल्पशुद्धियों का कारण—प्रथम प्रयासः । अनुभवाभाव, प्रेसजन्य
विवशता, शीघ्रता । अशुद्ध शब्दों को अशुद्ध शुद्ध सूची से समझें ।

पृ० अशुद्ध शुद्ध ।—१ मानः—माणः । ४ सतीक—शक्तिक । ४ सर्वाध-
सर्वाधिया । ५ यज्ज्ञा—यज्ज्ञानं । सुक्त—शुक्ता । ७ कर्तृत्व—कर्तृत्व ।

१० जीयते—जायते । १२ शाक्यु—शक्यु, १३ तश्यति—श्यति, नूकरो—
 १५ चेद्भा—यद्भा । १८ लफ—फल । यथाकर—यथाक, १९ इष्यते—इष्यते ।
 २१ लण्डल—तण्डुल, रान्ति—रन्ति । २६ भनिष्य—मनिष्य । शक्य—शक्या
 ३४ श्रयवं—श्रयत्वं ३५ तवस्य त्वस्य, स्थूलता—स्थूलता, रन्त्वयं—रन्वितं
 ३८ वध्यते—बोध्यते, ३९ याणे—माणे ४१ भीव्यात्—भीष्टः ४२ पात्ति—
 ४९ लक्षयत्—लक्षया ५५ प्रत्यो—प्रत्ययो ५६ हेतृ—हेतु । ५७ प्राथम—प्रथमा
 ५८ इयरा—इतरा ५९ सन्वे—सत्वे ६० नुत्पनि—नुत्पत्ति ६२ यनस्य—
 यत्नस्य ६३ विमेष—विशेष ६६ द्वितीय—द्वितीय दृष्टोऽर्थ—दृष्टार्थ ।
 ७२ ज्ञोन—ज्ञान ८० कृओ—कृओ ८१ क्रिपया—क्रियया पत्ना—यत्न ।
 ८२ दुष—दूष शब्द—शाब्द ८३ स्थित—स्थिति तद्व—तद्वच्छ भंक्ता—
 र्थक्ता ८४ यपि—यति । ८५ ललण—लक्षण । कार्त्तत्व—कर्तृत्व । ८६
 तेषा—तेषां चातओं—धातुओं । ८७ वाच्य—वाच्य । बोच—वाच । कृज—
 कृज । ८८ कृण्—कृज् । ९० अत्रादि—मात्रादि । स्यस्या—स्या । ९२
 भमेत—भवेत् यच्छ—गच्छ । सक्या—शक्या । उत्वा—उत्या । ९३ क्रियो—क्रियः
 ९४ णातं—णात् । घढः—घटः । ९६ निर्ववर्त्य—निर्वर्त्य । ९८ कट्ट—कुट्ट ।
 वाच्य—वाच्ययोः । १०२ सज्जे—सज्जे । ३ बोधक—बाधक । ५ तिङ्गां—तिङ्गां
 प्रप्यार्थ—प्रत्ययार्थ । ७ क्रियया—क्रियाया । ९ कर्तं—कर्तुं । पाकादीनां । ११
 चंचनं—वचनं । पल—फल । प्रजान—प्रधान । १२ पक्क—पक्व कर्ताति—
 कर्तेति । १३ इव—इव । १४ निय—निय । १६ न्वेयन—न्वयेन । १७ द्वार—
 हार । उन्वय—अन्वय । १९ पतीति—पततीति । विडर्थ—तिडर्थ । २०
 गत्यर्थेण कर्म—गत्यर्थं कर्मण । २३ पठित्व—पठितत्त्व २४ धुविको—धुनिको
 २६ मनचि—मनुचितं २७ पधित—पतित ३१ लाक्रय—लाश्रय कारण—कारणं
 ३५ तज्य—तच्च । ३६ वस्या—वस्था कारव्य—कारक ३७ याकः—पाकः
 ३८ त्थपिन—त्थापन वाध्यम्—वाच्यम् कारण—करण १११ न—नच, षष्ठा—
 षष्ठी ४२ कास्तु—कारस्तु ४३ स्वोच्छे—स्वेच्छोच्छे विक्रत्य—विकिलत्य
 ४४ तिकन्त—तिङन्त ४५ त्युप्प—व्युत्प ४९ यस्य—यस्य ५० षष्ठी—
 वध्यते—बोध्यते ५४ यस्मि—यस्मि ५९ एक्षं—एवं ६० किधी—विधीय
 आप्तेक—अप्येक ६१ भुत्स्वा—भुक्त्वा ६२ मास—मात्र ७८ त्यकः—त्मकः
 ८४ अद्यानो—अद्यतनो ९० ज्ञने—ज्ञाने २०२ कृम—कृतम् ६ विह्व—वह्नि
 ७ पश्चमी—पञ्चमी षदा—यदा १३ दधा—दधो १५ कन्तु—किन्तु २३
 नास्ति—नासिता ३१ व्यार—व्यापार २० दाशव—देशिवद् शिथिली माना—
 मानानां २९२ रुतेण—रूपेण च्यापन—प्यायन १९३ १९६ १२५ २६६

॥ विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

विद्या ज्ञान रूप एवं साधन है मोक्ष की जननी है परिणाम में अमृत परमानन्द रूप परमार्थभोग की वस्तु है। ऐसे ही व्याकरण शास्त्र ज्ञान, एवं मोक्ष का साधन है। स्फोट = प्रमृत है (तथा शब्द अर्थ सम्बन्ध फल पुरःपर विहित = हमन की तरह खिल कर अमृत इव भोग, मोक्ष, परमार्थ का विषय है) ब्रह्म स्वर्ण है, उनका साधन व्याकरण है। एक समय विद्या ब्राह्मण के पास आयी 'विद्या हवै ब्राह्मण माजगाम शेषघ्निष्टेऽहमस्मि' वह बोली कि मैं तुम्हारी कोष, धन, सर्वस्व हूँ। शरण में हूँ। मेरी रक्षा करो। ज्ञान ही जीवन का सर्वस्व है परम उन्नति भी। निस्तत्त्व सँसार मृगवृष्णा के समान सांसारिक और स्वर्गीय लिप्ता मात्र हैं। समस्त प्राणी, विद्या, धन, प्रतिष्ठा, भोग के लिए सारा प्रयास करने हुए दृष्टिगोचर हो रहे हैं। उसमें सुख की अन्तिम सीमा की अनुपलब्धि से त्रस्त हुआ प्राणी निरुद्ध वासना से शास्त्र-प्रदीप्त पथ की अवहेलना करता हुआ पूर्व जन्म के पुण्य संविन प्रारब्ध कर्म से ऐश्वर्य, सुख, दुःख में लिप्त है। महान् पुण्य से मनुष्य जन्म ही उलब्धि हुई, परन्तु हीरा (स्फोट ब्रह्म) का अभ्येक्षण करता हुआ कौड़ी के समान कीट, पतंग, सूकर, कुरुर आदि योनियों में चिरकाल पर्यन्त पतित होता रहा, जीवन अनिर्णीत हो जाता है। महान् कारुणिक भगवान् (शब्द ब्रह्म) क्षणमात्र में तीनों लोक की सृष्टि-प्रलय में समर्थ शुभ अशुभ कर्मों के अनुरोध से भोग के लिए बँधे हुए जीव की रक्षा अभ्युदय और कल्याण से जोड़ने के लिए परमेश्वर ने प्रति सृष्टि में ब्रह्मा को प्रकट किया। धर्म अधर्म के निर्णय में असमर्थ है। अतः अंगों के सहित वेद का उपदेश ब्रह्मा को किया गया। यह कल्पित कल्पना नहीं किन्तु श्वेताश्वतरोपनिषद् में "यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं तस्मै वेदाश्व प्रहिणोति" अनन्त कोटि ब्रह्माण्डाधिष्ठान् सर्वशक्तिमान् भगवान् ने ब्रह्मा की सृष्टि किया। उन्हें वेद प्रदान किया। सभी वेदों, प्राणियों का नाम और कर्म का पृथक्-पृथक् प्रवचन किया। सभी संस्थाएँ भूलोक, स्वर्गलोक, इन्द्रलोक, वरुणलोक, यमलोक आदि का निर्माण शासन सुविधा की दृष्टि से किया। "सर्वेषां स तु नामानि कर्माणि च पृथक्-पृथक्। वेद-शब्देभ्य एवा दो पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥" धर्म और अधर्म के निर्णय और वास्तविक-ज्ञान के लिए वेद तथा वेदमूलक शास्त्र ही शरण हैं। सम्पूर्ण जीवों को शरण-भूत वेदार्थ वाक्य के बिना धर्म अधर्म का निर्णय असम्भव है। इसलिए शब्द दो है दो धर्मजनक, अधर्मजनक। क्रिया भी दो हैं—"ज्ञाने धर्मः प्रयोगेवा" ज्ञानपूर्वक प्रयोग में

मुख्य धर्म माना गया है। पुण्य का प्रादुर्भाविकज्ञान व्याकरण शास्त्र के आधीन है। पस्पशाह्निक में “ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च” छः अंगों में व्याकरण को प्रधान माना गया है। वाक्यपदीय में :—

तद्द्वार मपवर्शय वाङ्मलानां चिकिस्तिम् ।

पवित्रं सर्वविधानामविविधं प्रकाशते ॥

व्याकरण शास्त्र अपवर्ग, मोक्ष, स्फोट, ब्रह्मज्ञान, शब्दमय जगद् बोध आदि का प्रवेश मार्ग है। वाणी के समस्त दोष = अशुद्धि, असंस्कार, अनर्थ, असाधना आदि मलों का व्युत्पत्ति के संस्कार से चिकित्सा = संशोधन करता है। इसलिए वेद, उपनिषद्, मन्त्र, षडङ्गशास्त्र आदि सब विद्याओं में व्याकरण पवित्र है। “साङ्गं वेदमग्रीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते” यहाँ उपकार अर्थ में प्रयुज्यमान अङ्ग पद व्याकरण शास्त्र का बोधक है। क्योंकि—“पाणिनीयं कणादञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्” समस्त शास्त्र का उपकारक होने से व्याकरणशास्त्र की आवश्यकता श्रेष्ठ सिद्ध हुई। वेद विराट्-ब्रह्म है, छन्दशास्त्र उसका चरण है, कल्प हाथ है, ज्योतिषशास्त्र नेत्र है, निरुक्त उसके श्रवण है, शिक्षा वेद का घ्राण है, मुख व्याकरण शास्त्र है—

मुखिया मुख सो चाहिए खान पान में एक ।

पालय पोषद सकल अंग तुलसी सहित विवेक ॥

इसलिए अंगों सहित वेद का अध्ययन परमार्थ का साधक है। उक्त व्याख्यान से व्याकरण का प्राधान्य स्थिर हुआ।

व्याकरण शब्दार्थः—

व्या क्रियन्ते = व्युत्पाद्यन्ते शब्दा, अनेनेति व्याकरणम् । शब्द-अर्थ-सम्बन्ध और फल आदि के खिलते हुए ज्ञान साधन संस्कार को व्याकरण कहते हैं। वि आङ्कृधातु का व्युत्पादन अर्थ है। अर्थ सम्बन्ध फल के साथ शब्द का खिल जाना ही व्युत्पादन (प्रकृति प्रत्यय तत्तदर्थं तत्तत्सम्बन्धादि विषयक यथार्थ ज्ञान जनक संस्कार विशेषा व्युत्पत्तिः) है। क्योंकि आङ् उपसर्ग का समन्वयात्मक ज्ञान के साथ शब्द का शुद्ध संस्कारित होना अर्थ है। वि उपसर्ग का विविध अर्थ ज्ञान का प्रकाशन अर्थ है। इसलिए प्रकृति, प्रत्यय आदि अर्थों का सत्य ज्ञान पूर्वक अर्थ सम्बन्ध के प्रकाशना-नुकूल क्रिया ही व्याकरण शब्दार्थ हुआ। ल्युट प्रत्यय का साधन अर्थ है। लौकिक और वैदिक शब्दों के अर्थ सम्बन्ध फल दर्शन पूर्वक साधुत्व का अनुष्ठान ही व्याकरण है।

व्या क्रियन्ते—साधु असाधु संस्कृत असंस्कृत शब्दों का ज्ञान हो जिससे इसी विवेक का साधन व्याकरण है। अथवा अपभ्रंश शब्दों से साधु संस्कारित शब्दों का

पृथक् करने का साधन व्याकरण है। जैसे—कंकड़ समुदाय में सुवर्ण खण्ड संयुक्त हों वहाँ कंकड़ों से सुवर्ण खण्डों को चुना जाता है। ऐसे ही गावी गोणी गोता गोपो-तालिका इत्यादि अपभ्रंश समुदायों से गौः यह साधु शब्द पृथक् निर्णीत होता है। सम्बन्ध (शक्ति) का ग्राहक व्याकरण है। “शक्तिग्रहे व्याकरणोपमान कोशाप्त वाक्यात् व्यवहारतश्च” इत्यादि प्रमाण हैं।

व्या क्रियते शाब्दबोध विषयी क्रियन्ते शब्दाः अनेनेति व्याकरणम्। शाब्दबोध में पद पदार्थ शक्ति का ज्ञान कारण है। उसी शक्ति का ग्राहक व्याकरण है क्योंकि शब्द प्रत्यक्ष श्रुत हो अर्थ भी प्रत्यक्ष हो परन्तु बोध नहीं होता क्योंकि दोनों का संयोजक सम्बन्ध (शक्ति) का अभाव है। इससे अनुमित होता है कि शब्द अर्थ का संयोजक कोई शक्ति अवश्य है। जिसका ग्राहक व्याकरण है। इसमें शब्द वाचक, अर्थ वाच्य दोनों का वाच्य वाचक भाव सम्बन्ध सिद्ध है।

अथवा व्या क्रियन्ते = शास्त्र की फलवती प्रक्रियाओं का स्मरण करता हुआ शब्द शब्द संस्कारित ज्ञान में धर्म है, पुण्य है, इस प्रकार का बोधक व्याकरण है। एकः शब्दः सम्पक् ज्ञातः = एक ही शब्द जानो ठीक से जानो उसके चारों अंग शब्द, अर्थ, सम्बन्ध, फल का वास्तविक निर्णय कर उसका सत्य प्रयोग करने वाला स्वर्ग और संसार में सभी कामनाओं (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष) को दुहने वाला होता है। हमें चाहिए कि सन्धि समास, तद्धित, कृदन्त, सनाद्यन्त, स्त्री प्रत्यय आदि में शक्ति अर्थ का पूर्ण ज्ञान रखते हुए सुप्रयोग कर पुण्य का लाभ करें। लोगों को व्याकरण के किसी प्रकरण के किन्हीं शब्दों को स्फोटार्थ ज्ञान पूर्वक अध्ययन अध्यापन करना चाहिए अन्यथा “विद्यां भारः क्रियां विना” अर्थहीन उपयोगिता विहीन शिक्षा अनावश्यक होती है। भाष्य में लक्ष्य और लक्षण दोनों मिलकर व्याकरण कहाते हैं। अर्थ विशिष्ट शब्दनिष्ठः पुण्यजनकता वच्छेदको जाति विशेषः साधुत्वम्। अनुशिष्यन्ते साधुत्वेन ज्ञायन्ते शब्दाः अनेन।

व्याकरण-दर्शन

दृश्यते ब्रह्मसाक्षात्क्रियते ज्ञेनेति दर्शनम्। शब्द ही ब्रह्म है, उसका साक्षात्कार व्याकरण प्रक्रिया के श्रवण, मनन, निदिध्यासन के सम्भव है। साधारणतः सभी व्याकरण वेदाङ्ग हैं। पाणिनी व्याकरण के दर्शनस्वरूप में मूलभूत कारण वर्ण समाम्नायस्थ १४ सूत्र है। जो वेद के अक्षर समाम्नायरूप में पठित हैं। उन्हीं सूत्रों के आधार पर सभी प्रत्याहार जो पाणिनि सूत्रोपयोगी हैं, निष्पन्न होते हैं। प्रत्याहारों के आधार पर अष्टाध्यायी का निर्माण हुआ। अ इ उ ण् इत्यादि सूत्र ही पाणिनि शास्त्र में प्रवेश कर व्याकरण का विराट रूप धारण किया। दर्शन शब्द से बोधित भी

हुआ। व्याकरण की व्युत्पत्ति में शब्दाः इस बहुवचन से परा पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी रूप चारों भेदों में विद्यमान वाणी ही शब्द समझी जाती है। निगम, आगम आदि में ये सभी व्याप्त हैं। चारों वाणी में प्रथम परा है। जो प्रकृति प्रत्यय व्युत्पन्न, अव्युत्पन्न आदि भेदों से शून्य है। व्याकरण का विषय नहीं है। किन्तु ब्रह्म-स्वरूपा है। पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी ये तीन वाणी व्याकरण का विषय बनती हैं इनमें भेद शब्दार्थ सम्बन्ध प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूप से विकसित होते हैं। परा वाक् भेद शून्य शुद्ध निराकार ब्रह्म की तरह वेद में प्रसिद्ध हैं। पश्यन्ती तथा मध्यमा सगुण ब्रह्म की तरह जोगियों और मनुष्यों के अनुभव विषय बनी हैं। परा वाक् व्याकृत, अव्याकृत भेद से दो मानी जाती हैं। “एकोऽहं बहुस्याम्” एक ही परा वाणी जब बहुत होने की इच्छा करती है। तो वही पश्यन्ती आदि रूप में बदल जाती है। इसीलिए “नाम रूपे व्याकरवाणि ?” शब्द ब्रह्म अर्थ जगत है। इन सबों का मूल कारण परा वाक् है। इसीलिए शब्द ब्रह्म ज्ञान में प्रवीण वैयाकरण परा वाक् की उपासना करते हैं। मोक्ष का लाभ भी “ते मृत्युमति वर्तन्ति ये वै वाचं (व्याकरणम्) उपासेत”। वही मृत्यु को जीतते हैं जो व्याकरण की व्युत्पत्तियों की साधना कर वाग् ब्रह्म को प्राप्त होते हैं। “वागेव विषवा भूतानि वागैव ब्रह्म, वाणी ही सम्पूर्ण जगत है। जो आकाशवाणी रूप में विश्व के सभी रेडियो स्टेशन से सत्य सिद्ध होती है। वही व्यापक ब्रह्म है। महाभारत के शान्ति पर्व में लिखा है कि—

अनादि निधना नित्या वागुत्सृष्टास्वयं भुवः।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वा प्रवृत्तयः॥

आदि और अन्त से रहित नित्य वाणी ब्रह्मा से सर्जित हुई। सर्वप्रथम वेदमयी शब्दमयी वाणी व्यक्त हुई उसी (वाणी) से संसार की सारी क्रियाएँ होती हैं। सा ‘भूरिति’ व्याहरत, भू शब्द का उच्चारण किया तब ‘भुवमसृजत’ अर्थ (पृथ्वी) की सृष्टि की। ब्रह्मा ने जिस वाणी की सृष्टि यह पश्यन्ती रूप है। उसका ओंकार या वेद या शब्द ब्रह्म दूसरा नाम है। उन्हीं का यथार्थ ज्ञान प्रदर्शक व्याकरण शास्त्र है। महर्षियों ने भी व्याकरण को सबसे पवित्र माना है। जिसकी मूल प्रक्रिया प्रकृति और प्रत्यय विभाग है।

दर्शनत्वम्—

व्युत्पत्तिरूप सृष्टि का सर्जक धर्म व्याकरण है। जैसे—ब्रह्म की मानवीय सृष्टि में आदिभूत माता-पिता है, ऐसे ही व्याकरण शास्त्र में आदिभूत प्रकृति और प्रत्यय स्त्री-पुरुष के समान हैं। प्रकृति माता हैं प्रत्यय पिता है, परन्तु दोनों में सम्बन्ध ‘शक्ति’ के बिना चित्-अचित् (जड़) रूप वाच्य या वाचकभाव, शब्दार्थरूप,

नामरूपात्मक, पश्यन्ती, प्रतिमा प्रणव इत्यादि व्याकरण के पर्याय सिद्ध होते । अतः “समयाद्योग्यता संविद्-मातापित्रादियोगवत्” इस हरिकारिका अनुसार भी प्रकृति मातृस्थानीया सिद्ध होती है । परन्तु सम्बन्ध (योग्यता) के बिना अर्थबोध की सृष्टि नहीं हो सकती । न प्रकृति में सामर्थ्य होगा न प्रत्यय में । इसलिए भाष्यकार ने कहा—“न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवल प्रत्ययः” । पृथक्-पृथक् दोनों अप्रयोजक हैं । इसलिए दोनों का सम्बन्ध होना आवश्यक है । सम्बन्धानाति प्रकृत्यर्थ-प्रत्ययार्थौ शब्दार्थौ वा संयोजयतोति सम्बन्धः । जैसे दो बलों को जुआ जोड़ता है ऐसे ही दो का संयोजक योग्यता, शक्ति, सम्बन्ध है । अकेले कोई भी व्यवहार का साधन नहीं हो सकता । यद्यपि कहीं-कहीं केवल प्रकृति का प्रयोग है । जैसे—लिट्, धुक् आदि । कहीं प्रत्ययमात्र अधुना, इयान् का प्रयोग होता है । परन्तु वहाँ भी प्रकृति या प्रत्यय अपने लुप्यमान अर्थ को कहते हैं—“यः शिष्यते स लुप्यमानार्थमिधायी भवति” । प्रकृति प्रत्यय का उद्गम स्थान मूलतत्त्व पश्यन्ती में ही रहते हैं, जो कर्म और कर्ता की दिव्यदृष्टि से ज्ञान को विषय बनानेवाले योगियों के सामर्थ्यवाक्य है । पश्यन्ती मध्यमा वक्ता में स्फुटित होते हैं । वैखरी श्रोता में । सभी प्रकृति और प्रत्यय पश्यन्ती से सम्भूत हैं । व्याकरणशास्त्र के संस्कार से संस्कृत चित्त पर व्यावहारिक प्रकाश पश्यन्ती से ही मिलता है । उनमें प्रकृति उपादान कारण है, प्रत्यय निमित्त कारण है । जैसे माता उपादान है, पिता निमित्त । सांख्य दर्शन में भी सत्त्व, रज, तम रूप प्रकृति ही प्रधान है । प्रत्यय पद से ज्ञानरूप पुरुष का बोध होता है । अतः सृष्टि प्रकृति-पुरुष दोनों के संयोग से है । सांख्य के अनुसार जब प्रत्यय (ज्ञान) स्वरूप पुरुष के सम्पर्क से प्रकृति में क्षोभ = वैषम्य होता है तब क्षुब्ध हुई प्रकृति जगत् रूप में प्रगट हो जाती है । इसी प्रकार प्रकृति और प्रत्यय दोनों पश्यन्ती से आविर्भूत होकर हृदयस्थल में मध्यमावाणी के रूप में स्वसम्बद्ध अर्थ बोध का विषय बनाते हैं । पश्चात् वायु उठकर ब्रह्माण्ड में टकराकर कण्डतालु आदि स्थानों से संयोग करके वर्ण, पद, वाक्य के रूप में श्रोता गणों को साधारणतया सुलभ वैखरीरूप शब्द जगत् आविर्भूत होता है । इस प्रकार प्रकृति-प्रत्यय की परम्परा से शब्दात्मक, अर्थात्मक जगत् के ज्ञान के लिए पश्यन्ती कामधेनु के समान हो जाती है । उसी में प्रकृति परंपरा, प्रत्यय परंपरा, अर्थ की परंपरा भी, अनुस्यूत है । शब्द, अर्थ और सम्बन्ध नित्य हैं (सिद्धे शब्दार्थ सम्बन्धे) । प्रकृति या प्रत्यय, इन दोनों में से एक के भी अभाव में अर्थ की अभिव्यक्ति नहीं हो सकती । व्याकरणों ने अतिसन्निहित उपांशुप्रयोग रूप मन में ही चिन्तन का विषय, ब्रह्मस्वरूप, मध्यमावाक् को नित्य स्फोट रूप ब्रह्म कहा है । क्योंकि वह मानव बोधगम्य है । वैखरीवाणी ब्रह्मा की तरहू व्यावहारिक एवं अनित्य है, प्रलीन है । इसी स्फोट का साधन व्याकरण है ।

‘स्फोटः

इसके वास्तविक अर्थ की व्युत्पत्ति यह है स्फुटति = अर्थ सम्बन्ध-आत्मना फलं प्रकाशयतीति स्फोटः । शब्द-शरीर में अर्थरूप आत्मा तथा सम्बन्ध = शक्ति से फल = पुरुषार्थ जो पुरुषः अर्थ्यते = धर्म अर्थ काम मोक्षादि लभ्यन्ते वह है । वाक्यार्थ ही उक्त कार्य के लिये समर्थ कारण है । वर्ण पद सहकारी कारण हैं । जीवन के सभी अभीष्ट की सिद्धि वाक्य रूप स्फोट वही से है । इसी में सारा जगत् भासित है । वह निर्गुण ब्रह्म की तरह निराकार निर्विकलक उपाधि रहित है । उसके विविध भाव का कारण ध्वनि है प्रकृति प्रत्यय वर्ण पद आदि उच्चारण के भेद हैं जिनसे नाशवान् जगत्प्रकाशित एवं व्यवहार का विषय बनता है । जब ध्वनिजन्य भेद (विविधता) समाप्त होती है तब शुद्ध परावाक् शब्द त्रैकालिक सिद्ध है । इसी स्फोट के स्वरूप को महाभाष्य और कौमुदी प्रकाशित करती हैं । सन्धि, सुवन्त, तिङन्त तद्धित, कृदन्त समास सनाद्यन्त एक शेष, कारक आदि स्फोटार्थ सिद्धि के साधन हैं खंड की बात है कि अध्ययन अध्यायन में इनका सफल उपयोग न ही किया जाता । वास्तविकता के अभाव में शिक्षा, संस्कृति, व्यवहार लोकोप योगिता का ह्रास होता जा रहा है ।

शब्द-अर्थ के साथ सम्बन्ध भी स्फोट में नियत है जो वर्ण-पद-वाक्य तीनों की जाति तथा अखण्ड रूप है । शब्द नित्य है उसमें प्रकृति प्रत्यय (वर्ण) पद आदि का विभाग कल्पित हैं । पदे वर्णाः न विद्यन्ते, वर्णेषु, ऐ, औ, आदि में अवयवा न । ऐसे ही वाक्य में पद वास्तविक नहीं है । किन्तु कल्पित है । शास्त्रोपयोगी ज्ञान कल्पित होता है जैसे प्रकृति, प्रत्यय आदि, लोकोपयोगी ज्ञान वास्तविक है । अतः अर्थ को लोक में बोध का जनक होना आवश्यक है । लोकेऽर्थं विषयक बोध जनकस्य मर्थवत्त्वम् (प्रकृतिप्रत्यय आदि का) एकार्थी भाव होकर लौकिक के प्रयोगे प्रसिद्धत्वमर्थवत्त्वम् । जिस कलाना का परिणाम लोकोप योगी नहीं होता वह ज्ञान भारमात्र है उसके बोद्धा ज्ञानभार बाह्य है ।

वाक्य की तरह पद भी अखण्ड स्फोट है । किसी शब्द में प्रत्येक वर्णों का अर्थ उपयोगी न होता । अतः वर्ण समुदायभूत पद में, एवं पद समुदाय रूप वाक्य में, बोधकता शक्ति है । तदेवेदं वाक्यम् । यह वाक्य वही है, तदेवेदं पदं यह वही वर्ण है, या पद है इस अनुभूतिति से स्फोट की अखण्डता और नित्यता निश्चित होती है ।

‘अवङ् स्फोटाद्य नस्य’ सूत्र के आधार पर उक्त स्फोट के स्मर्ता स्फोटाद्यनाचार्य सिद्ध होते हैं ।—स्फोट आयनं स्मरणविषयो यस्य । स्फोटब्रह्म का स्मरण कर्ता (प्रथम स्मृति के आचार्य) स्फोटायन है ।

लोक में व्यापक शब्द ब्रह्म से ही अर्थ स्फुटित होकर व्यवहार का विषय बनता है तब स्फोट कीमान्यता क्यों ? स्फुटति प्रकाशतेऽर्थोऽनेनेति स्फोटः । (हलश्चेति कारणेध्वज्)

अर्थविषयक प्रकाश (बोध) करणत्वं स्फोटत्वम् । अर्थ के विषय में ज्ञान का कारण (साधन) स्फोट है । यहाँ अर्थ सम्बन्धी ज्ञान प्रमा (यथार्थज्ञान) रूप है । अर्थ विषयक प्रमाकरणत्वमेव प्रमाणत्वम् । अर्थके विषयमें यथार्थ ज्ञान का साधन ही प्रमाण है, परन्तु यह लक्षण वर्तमान धूमात् में घट जायेगा । यथा-धूम चक्षुरिन्द्रिय जन्य ज्ञान प्रत्यक्ष प्रमाण का विषय है । उक्त स्फोट लक्षण वर्तित रूप अर्थ ज्ञान के अनुमिति रूप प्रमा का कारणी भूत धूम में अति व्याप्त है । धूम भी वर्तित रूप अर्थ का प्रकाशक होने से स्फोट हो सकता है, इस दोष के निवारण के लिये स्फुट्यते ध्वनिता व्यज्यते असौ स्फोटः,—जो ध्वनि से व्यंग्य बोध का विषय हो उसे स्फोट कहते हैं । ध्वनि जन्य बोध का विषय तथा अर्थ का प्रकाशक है । धूम ध्वनि से प्रकाशित नहीं होता-किन्तु चक्षुरिन्द्रिय बोध का विषय है उसमें स्फोट का लक्षण अव्याप्त है । ध्वनि व्यङ्ग्यत्वे सति अर्थ विषयक प्रमा करणत्वम् स्फोट, लक्षणम् । यदि अर्थ पदेन स्वार्थ स्वम्-शब्द स्तस्यार्थः गृहीत होगा तो धूमादि में ध्वनि व्यंग्य न होने से अति व्याप्ति दोष नहीं होगा । स्फोट परिचायक मात्र हैं । स्व पद के प्रवेश से अननुगम दोष होता है—यथा-प्रथम क्षण में उत्पन्न शब्द द्वितीय क्षणे नश्यति, इस का प्रमाण भाष्य में उक्त है—गौः शब्दे यावत् गतारे वागः वर्तते न तावदोकारे न तावद् विसर्गे ध्वनयोऽव्यवस्थिता प्रध्वंसि नश्य भवन्ति, उच्चारिणी भूता वर्णाः मूर्धनमपि नाव तिष्ठन्ते “ध्राष्ट्रे तिला इव” वर्णानाम् आस्थानात् समुदायो न सम्भविष्यति । दर्शन दृष्टया शब्दः सिध्यति एव न । तत्र अर्थ बोधिका वृत्ति क्वतिष्ठेत् कमाश्रयेत् एतदर्थं स्फोटः कल्पयि तव्यः । स्फोट हा वृत्ति का आश्रय होता, वही अन्तः करणावच्छिन्न आत्मा है, उसी रूप से स्फोट भासित होता है । स्फोटात्मा में वर्णा कर्गलैलिपिवत् वस्त्रे स्फटिके रङ्गादिक मिव संश्लिष्टा भवन्ति । जैसे थ-अ,ट-अ एते चत्वा रोध्वध्यात्मकाः वर्णाः आत्मनं वः।प्नुवन्ति संश्लिष्यन्ते च तद्रूपाश्च भवन्ति । अन्तरात्मा में आप्त वर्ण बने रहो है वही वृत्ति का आश्रय है अतः वृत्त्याश्रयत्वे सति अर्थ विषयक प्रमा करणत्वम् स्फोट लक्षणम् ।

यदि ध्वनि रूप शब्द को माने जो ध्वनि समुदाय शब्द बनेगा ही नहीं तो वृत्त्याश्रय कैसे जगद्विधम् शब्दात्मकं अर्थात्मकं तत्र अर्थात्मक जगतः यथा प्रलयकाल यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते यत्प्रयन्ति सम्ब्रूयन्ति तब्रह्म इति श्रुत्यनुग्रहीत सदात्मके प्रफुल्लङ्गिलयः तथैव पश्यन्ति मध्यमा वैखरीणां शब्द जगतां लयः क्वचिद्वाच्यः, स एव स्फोटाख्यः, पराभिधः, शब्दब्रह्मात्मा स्फोट इति आश्रीयते स्फोटाभावे तद्वच्छब्द-कानां ध्वनीनां प्रलयकाले (अवस्थान) सम्भवेन शाब्दीय प्रलयः घिष्ठानतया शब्द-ब्रह्मात्मकस्फोटः काल तथा वाधित्वेन मन्तव्य इति । स्फोटवादि वैधाकरण सिद्धान्तः मतस्थितिः ।

आभ्यन्तर नाद बाह्यध्वनि भेद से १६ स्फोट के भेद है मध्यमा ध्वनि व्यङ्ग्य-
आन्तर ८ स्फोट है वैखरीध्वनि व्यङ्ग्य (बाह्य स्फोट है। जो प्रसिद्ध है। आन्तर
स्फोट में प्रमाण—विप्रः विधिव्यादि चित्तस्थं न वह्निष्ठं कदाचन।

स्वप्नभ्रममदाद्येषु

सवैरेवानुभूयते ॥

प्रज्ञाचक्षु को आभ्यन्तरस्फोट से ज्ञान होता है। हे विप्र पृथिवी, जल, आकाशादि
सभी पदार्थ चित्त (अन्तःकरण) में विद्यमान रहते हैं, बाहर कभी भी नहीं रहते।
उनका स्फुरण स्वप्न, भ्रम, मद, की स्थिति में होता है। समाधि में कवित्व में भी
चित्त में सभी पदार्थ स्फुरित होते हैं। वैखरी वागज्यध्वनि व्यङ्ग्य बाह्य स्फोट ८
है। प्रसिद्ध भी।

लेखक का इतिवृत्त

व्याकरण दर्शन के महामनीषी विद्वान् कोण्डभट्ट भट्टोजिदीक्षित के जेष्ठ भ्राता
रंगोजी भट्ट के तनुज हैं। महाराष्ट्र देश के देवालय का देवपूजक सारस्वत ब्राह्मण
श्री लक्ष्मीधर शर्मा के अग्रज (पौत्र) है। इनके पूर्वज गोदावरी तट निवासी हैं। ये
दक्षिणात्य भी सम्भावित हैं। भट्टोजि दीक्षित तथा कोण्डभट्ट दोनों प्रतिभाशाली
जिज्ञासु भाव से काशी आये उस काल में प्रसिद्ध व्याकरण शेषकृष्ण से सम्पूर्ण
व्याकरण शास्त्र का अध्ययन किया जिनके शिष्य पं० राज जगन्नाथ भी थे। शेष-
कृष्ण का प्रगाढ़ पाण्डित्य व्याकरण में था। न्याय वेदाना आदि शास्त्रों के अध्यापक
गुरु रङ्गोजी भट्ट ही थे। प्रमाणम्—

पाणिन्यादि मुनीन् प्रणम्य तितरं रङ्गोजिभट्टाभिधम्।

द्वैतध्वाना निवारणादि फलिकां पुम्भाव वाग्देवताम्।

माध्वानां तमहं गुरुपमगुरुं रङ्गोजिभट्टाभिधम्। इत्यादि

चूँकि पितृव्य, भ्रातृव्य की अवस्था में अल्प अन्तर भी सम्भव है। तथा दोनों
शेषकृष्ण के गुरुत्व ग्रहण में सहयोग है इससे सिद्ध होता है कि रङ्गोजी भट्ट से वेदान्त
आदि विद्या ग्रहण में सहपाठ अवश्य हुआ होगा। इसीलिए कोण्डभट्ट ने भट्टोजि
दीक्षित को गुरु भाव से नमस्कार नहीं किया किन्तु पितृव्य भाव से। यथा—भट्टोजि
दीक्षित महं पितृव्यं नौमि सिद्धये। चाचा भतीजा दोनों दर्शन शास्त्र में प्रवीण होकर
काशी आये थे। केवल व्याकरण की जिज्ञासा से पर शेषकृष्ण गुरु में गुरुतर श्रद्धा
नहीं हुई। जिनका अन्य किसी गुरु में श्रद्धा रहती है तो अन्य में गुरुतर भाव न हो
पाता। परिणाम में शेषकृष्ण कृत प्रक्रिया कौमुदी का खण्डन किया गया। तब से
शेषकृष्ण के साथ खुलकर विवाद चलता रहा। रहस्यवाद या प्रच्छन्न (छाया)
रूप से व्याकरण गुरु को भी प्रणाम किये हैं। यथा—

अशेषफल दातारं, भवविधतरणे तरिम् ।
 शेषा शेषार्थं लाभार्थं प्रार्थये शेषभूषणम् ।
 अशेष फलदातारमपि सर्वेश्वरं गुरुम् ।
 श्रीमद् भूषण सारेण भूषये शेषभूषणम् ।

इन श्लोकों में शिव या विष्णु के नमस्कार या समर्पण में गुरु शेष कृष्ण का नमस्कार भी संश्लिष्ट है ।

कालः—१६०० वि शताब्दी का अन्त १७०० वि का आरम्भ अनुमित है । क्योंकि इनके चाचा के सहपाठी श्री जगन्नाथ का समय दिल्ली के शाहंशाह शाहजहाँ के साथ १६०० वि प्रसिद्ध है । यदि उक्त समय भट्टोजिदीक्षि का है । तब कौण्डभट्ट का समय थोड़ा लगभग हो सकता है ।

ग्रंथाः—अनुपलब्ध = १—तर्क प्रदीप २—तर्करत्न ३—न्यायपदार्थ दीपिका । उपलब्ध—४—वैयाकरण सिद्धान्त दीपिका ५—वृहद्वैयाकरण भूषणम् ६—भूषणसारः इन ग्रंथों के आलंङ्कन से ग्रंथकार के प्रौढ़ एवं व्यापक पाण्डित्य का पूर्ण परिचय प्राप्त होता है । जहाँ व्याकरण के लहलहाते सारभरे सिद्धान्त की अभिव्यक्ति है । वही न्याय मीमांसा के सिद्धान्तों का बहुत सुस्पष्ट प्रतिपादन तथा खिला हुआ खण्डन भी चिर-स्मरणीय एवं हृद्य है ।

सार का आविर्भाव

शेषावतार भगवान् पतञ्जलिकृत महाभाष्य रूपी समुद्रसे मन्थन प्रयुक्त कौस्तुभ मणि की तरह शब्द कौस्तुभ नामक ग्रंथ को प्रकट किया गया । जैसे समुद्र मन्थन से उद्भूत कौस्तुभ मणि कोटि सूर्य के समान भासमान है कोटिसूर्य ब्रह्मरूप होता है । वैसे ही शब्दब्रह्मरूपी कौस्तुभ पृथिवीमात्र क्या पूरे ब्रह्माण्ड में व्याप्त तथा प्रकाशमान है । जो छवो शास्त्रों के आलोकनमें समर्थ विद्वान् भट्टोजि दीक्षित से उद्भूत है । जो कौस्तुभ ग्रंथ की कारिकायें कारिकावली शब्द से टीकाओं में प्रसिद्ध है । यथा—

फणि भाषित भाष्याब्धेः शब्द कौस्तुभ उद्भूतः ।
 तत्र निर्णीत एवार्थं संक्षेपेणेह कथ्यते ॥

इहः = कारिकावली ग्रन्थ में निर्णीत अर्थ को साररूप से सारग्रन्थ में कहे जाते हैं । इस प्रमाण से भट्टोजिदीक्षित कृत कारिकावली सिद्ध होती है । कोई कहने हैं कि ये कारिकायें भट्टहरिकृत हैं । उनका दोषित ने समावर किया है । परन्तु ये दीक्षित कृत ही हैं । स्वयं ग्रन्थकार ने सारग्रन्थान्त में स्पष्ट उल्लेख किया है यथा—

भट्टोजिदीक्षितैः निर्मिताः कारिका शुभाः ।
 कौण्डभट्टेन व्याख्याताः कारिकास्ताः सबिस्तरम् ॥

सार की शैली—भाषा—शाब्दिक सिद्धान्त प्रतिपादन शैली बहुत भावपूर्ण एवं धारा वाहिनी है। विषय की ज्ञान गति न नग्न है न कही भग्न। ये शास्त्रार्थी विद्वान् थे। अतः कोटि कल्पना का क्रम निर्धारण आकर्षक एवं मनो मोहक है। प्रश्नोत्तर की शैली बहुत हृद्य है। यद्यपि सभी प्रकरण की प्रतिपादन कला समान है परन्तु धात्वर्थ, समास शक्ति, और स्फोट प्रकरण की गति विशेष आकर्षक है। ससम्वादात्मक शैली की सम्भावना अशिष्ट न होगी। शास्त्रार्थी विद्वान् को सहारा (प्रतिवादी) की आवश्यकता होनी है। वे स्वतन्त्ररूप से प्रवचन में प्रायः अनाधारता से टवोंच उठते हैं। इसीलिये कुछ विशिष्ट विद्वान् प्रवचन में असफल रहते हैं। लेखक ने न्याय, मीमांसा सिद्धान्त को प्रतिवादी तथा खण्डनीय पुरे ग्रन्थ के प्रत्येक प्रकरण में माना है। पुण्य (सीभाग्य) में कारण साधुशब्द का उच्चारण तथा व्यवहार है। पुण्य जनकता वच्छेदक में संदिग्धस्थल जो “गौतम जैमिनी (य) (वचन व्याख्यातृभिर्दूषितान्) वचनों के स्वैरी व्याख्यान से दूषित (पुण्यरहित) हो चुके हैं उन्हीं सिद्धान्तों को प्रबल प्रमाणों तर्कों से निरस्त करके प्रामाणिकता (पुण्यजनकता) स्थापित करते हैं। विरुद्ध—सिद्धान्त का खण्डन स्व सिद्धान्त का मण्डन ही इनकी शैली की मुख्य विशेषता है।

भाषा—यद्यपि इनकी भाषा में स्वाभाविकता, सरलता, तथा सतत गति सराहनीय है परन्तु न्याय मिश्रित भाषा होने से कहीं कहीं क्लिष्टता अनुभूत होती है इनसे सन्देह नहीं है कि इनकी भाषा शुद्ध व्याकरण की नहीं है। इसका कारण यह है कि न्याय मीमांसा का खण्डन करना है तो उनकी भाषा से ओत प्रोत होना ही पड़ेगा। लगता है कि न्याय की भाषा में व्याकरण की भाषा खोगयी।

पुरे ग्रंथ में भाषा का प्रवाह सामान रूप से व्याप्त है। सार की उपयोगिता—

शब्द का संरक्षण अच्छी रीति से हो, जो सम्पूर्ण जगत तथा व्यवहार का कारण है। सभी शब्द धातुज है धात्वर्थ निर्णय आवश्यक है धातु को प्रत्यय तदर्थ की अपेक्षा है। इसप्रकार प्रकृति प्रत्यय का अर्थ पदार्थ तथा वाक्यार्थ का निर्णय बहुत व्यावहारिक तथा सामयिक है। ‘लोके प्रतीत पदार्थकः शब्दो ध्वनिरुच्यते’। समस्त अर्थों का ज्ञान जीवन, चरित्र, दर्शन, नीति धर्म सभी शब्द पर आधारित हैं। शब्द का समुदाय ही वाक्य है जिसके बिना कोई अर्थ अवगत नहीं होता। उसकी आत्मा = शब्द अर्थ सम्बन्ध, परिणाम, फल है जिनका व्यापक, परिष्कृत, सुस्पष्ट खिला हुला ज्ञान उपयोगी है। जिनकी मनमोहक झलक उगते सूर्य के समान ग्रंथ में दे दीप्यमान है परिष्कृत पदार्थ तथा वाक्यार्थ ज्ञान का भण्डार जैसा है। धात्वर्थ, लकारार्थ, सुवर्थ, नामार्थ का ज्ञान पदार्थ निर्णय की बसोटी है किसी पद में शक्ति ज्ञान प्राण के समान उपयोगी है जो इस ग्रन्थ की विशेष विशेषता है।

विद्वानों से उपेक्षित त्वत्तलादि भावार्थक प्रत्यय, देवता प्रत्ययार्थ निर्णय आदि के आधार पर तद्धित प्रकरणों शब्दों तथा तद्धितार्थों का सम्यग्ज्ञान तथा सुप्रयोग का मार्ग दर्शन तथा सूत्रबुद्धि, हृदया कर्षण तथा ग्रहणीय हैं क्योंकि सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्ग लोके च महीयते । इस आदर्श का अनुकरण अध्ययन अध्यापन में करना सुधार का कारण बनेगा ।

शब्द शक्ति तथा स्फोट स्वरूप का ज्ञान वेदशास्त्र के अध्ययन का मूल कारण है । नवर्थ, निपातार्थ, क्त्वाति का ज्ञान कृदन्तार्थ निर्णय में सूक्ष्म खोज तथा दर्शन है । यह ग्रंथ व्याकरण के प्रमेयांश का पूर्ण पाण्डित्य प्रदान करता है ।

सार का सारांश—जिस पद समुदाय में एक क्रिया प्रधान हो उसे वाक्य कहते हैं । एकतिङ् विशेष्यकं वाक्यम् । शेष कर्ता कर्म आदि अप्रधान हो । उसप्रधान क्रिया का धातु वाच्य होना आवश्यक है । धातु का अर्थ फल और व्यापार है जैसे पठ धातु का अर्थ ज्ञान रूप फल को उत्पन्न करने वाला व्यापार (पढ़ना) अर्थ है तिप्रत्यय का कर्ता कर्म काल संख्या चार अर्थ है । शिष्यः पुस्तकं पठति में एक शिष्य कर्तृक पुस्तक कर्मक वर्तमान कालिक ज्ञान रूप फल का जनक व्यापार इस वाक्य के वाक्यार्थ बोध में धात्वर्थ = फल और व्यापार कर्ता कर्म संख्या काल का स्पष्ट झलक है । नै० भी मा० कर्ता कर्म को आक्षिप्त या प्रथमान्त पद से अनुमित मानते हैं । लः कर्मणि सूत्र के प्रमाण से वे तिङ् के वाच्यार्थ । तिवर्थ भावना का कृति अर्थ अङ्गीकार करने वालों का तदुक्तियों सटीक खण्डन तथा स्वसिद्धान्त का मण्डन ग्रन्थ का ध्येय है । धातु का क्रिया अर्थ सत्कर्मक प्रसंग में सकर्मक अकर्मक का लक्षण बहुत सुस्पष्ट है कि फल व्यापार का एक (समान) आधार होने पर अकर्मक और भिन्न आधार होने पर सकर्मक लक्षणार्थ है ।

भावना व्यापार क्रिया (साध्या) उत्पादना ये पर्याय है । सम्बोधनान्त, कृत्वोऽर्थ, कारक, प्रथमवति, धातुसम्बन्धाधिकार, असमस्तनञ्, यस्य भावेन भाव लक्ष्मः, षष्ठी च, भूवादयो घटावः आदि क्रिया की धात्वर्थता में प्रमाण है । भेद भेदक (विशेषण विशेष्य) भाव सम्बन्ध क्रिया कारक भाव साधुत्व में कारण है पुण्यजनकता जिसका फल है ।

धातु से लकार होते हैं ये दश हैं जो क्रमशः वर्तमान परोक्ष, अनद्यन भविष्य, सामान्यभविष्य, विधि निमन्त्रण प्राथना, अनद्यनभूत, प्रेरणा, समान्यभूत आदि अर्थ में शेष हैं । काल क्रिया का रूप है उसमें भूत भविष्य वर्तमान आरोपित है ।

सातों कारकों में विभक्त विभक्तियों का अर्थ निर्णय सुवर्थ का विषय है । द्वितीया तृतीया सप्तमी विभक्तियों का आश्रय अर्थ, पञ्चमी की अवधि, चतुर्थी का

उद्देश्य पष्ठी सम्बन्ध, प्रथमा का जाति व्यक्ति आदि अर्थ है। विस्तार से इनका विवेचन है।

नामार्थ—प्रातिपदिकार्थ = जाति व्यक्ति लिङ्ग संख्या-कारक आदि विपक्ष पक्ष का प्रदर्शन तथा खण्डन पूर्वक उक्त नामार्थों का समर्थन, शब्द को भी छाँटा नामार्थ का का पाक्षिक निर्णय किया गया है।

समास शक्ति में प्राचीन सम्मत चतुर्धा समास का समासाभास सिद्ध करते हुए ६ प्रकार का समास सिद्ध करते हैं। एकार्थीभाव सामर्थ्य का समर्थन पङ्कज शब्दवत् दृष्टान्त से सयुक्तिक समर्थ व्यपेक्षा वाद का खण्डन प्रश्नोत्तर शैली में प्रदर्शित किया गया है।

सुवन्त पद में योग्यता रूप शक्ति का प्रदर्शन शक्ति प्रकरण में किया गया है। जैसे इन्द्रियों में अपना-२ विषय (रूपरस आदि) ग्रहण की अनादि कालिकी स्वाभाविक योग्यता है। ऐसे ही शब्दों में अर्थ बोधन की नैसर्गिकी योग्यता है। यह योग्यता यद्यपि अपभ्रंश में भी है परन्तु पुण्यजनकता न होने से साधुत्व नहीं है।

नगर्थ दो है अभावरूप तथा आरोपित अब्राह्मणः में आरोपित, घटो नास्ति मे अभावार्थकः नञ् है। यद्यपि सादृश्य, अभावश्च, अन्य, अल्प, अप्रशंसा, विरोध ये छः प्रकार के नगर्थ कहे गये हैं। परन्तु ये अर्थात् भी उपलब्ध होते हैं। अतः नगर्थ नहीं हा सकते।

सभी निपात प्रसङ्ग से द्योतक भी है वाचक भी परन्तु अन्य मत में प्रादि द्योतक है चगदे वाचक है जो अस्वाभाविक और अवहेलनीय है।

त्वत्तल आदिक भावार्थक प्रत्ययों यद्यपि विशेषणीभूत सभी अर्थों के बोधक हैं तथापि कृतद्धित समास से हुए भाव प्रत्ययों के सम्बन्ध मात्र अर्थ है राज्ञुरुपत्व में त्व का स्वस्वामि भाव सम्बन्ध अर्थ है। औरगवत्त्वं मे जन्य जनक सम्बन्ध तथा पकृतृत्व में क्रिया कारक भाव त्वार्थ है। इत्यादि-देवता सम्बन्धी सभी प्रत्ययार्थ देवता विशिष्टवस्तु अर्थ के वाचक है प्रत्यय की कही देय वस्तु मात्र में शक्ति है कही प्रकृत्यर्थ में लक्षणा है। देवता मात्र में निरूढ़ा है। ये सभी पक्ष शास्त्र में मिलते हैं। सभी यथ्याये संख्येय के साथ ऐसी संश्लिष्ट है कि मधु में जैसे सभी पुष्पों के रस। उद्देश्य या विधेय में संख्या विवक्षा के अनुरोध से आश्रित होती है। समानकर्तृ-कयो पूर्वकाले सूत्र से समान कर्तृक पूर्वकाल अर्थ के क्त्वादि द्योतक है प्रकृत्यर्थ के वाचक हैं। इसी प्रकार तुमुन णमुल आदि ज्ञेय है। सभी प्रकरणों का परिणाम स्फोट सिद्धि है।

सार की स्वर्णिमृङ्खला—

सभी प्रकरणों की सम्बन्ध मृङ्खला अनुपम है। इसकी कड़ियों और लड़ियों का गुम्फन तथा अनुस्यूति सुनिये—तिङ् की प्रकृति धातु, तथा तदर्थ का प्रतिपादन प्रथम क्यों ? तिङन्त स्थल में भाव प्रधानमाख्यातमिति महर्षि ग्रास्क वचन तथा पश्य मृगो धावति के शब्द बोधानुरोध से क्रिया प्रधान शब्दबोध सिद्धान्तित है वह भी अलौकिक, धातुवाच्या गृहीत है। धात्वर्थ व्यापार के प्राधान्यानुरोध से धात्वर्थ-प्रकरण का प्रारम्भ आवश्यक हुआ। प्रकृति (धातु) को प्रत्यय की आकांक्षा तथा फल व्यापार को आश्रयाकांक्षानुरोध से 'आश्रये तु तिङः स्मृताः'। तिङ् का स्थानी लकार की कड़ी जुड़ी। लाकारार्थ आरम्भ हुआ। प्रथम प्रकृत्यर्थ पश्चात् प्रत्ययार्थ निरूपण है।

इसके विपरीत प्रथम प्रत्ययार्थ (सुवर्थ) का निरूपण क्यों ?; सामान्य नियम है कि—प्रकृति और प्रत्यय साथ कहे जायें। उनमें प्रत्ययार्थ प्रधान हो। इस अनुरोध से सुवन्त पद स्थल में प्रथम सुवर्थ का सिद्धान्त सञ्चालित हुआ। पश्चात् प्रकृत्यर्थ- (नामार्थ) का प्रतिपादन हुआ। एक पद का पदार्थ सिद्धान्तित होने पर अनेक पदों का एक पद (समास) आकांक्षित हुआ प्रसङ्ग से एकार्थीभाव रूप शक्ति निर्णीत हुई।

शक्ति क्या है : कि जिज्ञासा शक्ति निरूपण के लिये विवश करती है। प्रसङ्ग से वह शक्ति नवर्थ द्योतकता में है कि वाचकता में द्योतकता शक्ति ही पर्यवसन्न हुई। निपात के विषय में नौ मी० को वाचकता शक्ति का भ्रम दूर कर द्योतकता फलित हुई। ये सब नामार्थ थे समागत देवता प्रत्ययार्थादि सन्दिग्ध अर्थ को असन्दिग्ध सिद्ध किया गया। प्रकृति के विशेषणीभूत अर्थ को प्रकाशित करने वाले त्वत्तादि मृङ्खलायित हुए। संख्या पुष्परस मधु की तरह अभिन्न है। क्त्वादि में वाच्यांश द्योत्यांश निश्चित हुआ। जै. समाहारः स्वरितः होता है वैसे सम्पूर्ण प्रकरणों का समाहार सुमेरु भूतस्फोटार्थ निरूपण से मृङ्खला सम्पन्न हुई।

सार में मण्डनीय तथा खण्डनीय सिद्धान्त ॥

व्याकरण मत में वाक्य धात्वर्थ प्रधान होता है धातु का अर्थ फल और व्यापार (क्रिया) है। पृथक्-२ भी धातु की शक्ति प्राचीन मत में है। फल अर्थ में धातु का अर्थ निर्देश प्रमाण है जैसे भू सत्तायां, सत्तां (अस्तित्व, उत्पत्ति) के अनुकूल क्रिया भू का अर्थ है एध का वृद्धि फल है शीङ् का शयन, पठ का स्पष्ट उच्चारण फल है आदि। जिस लाभ की अभिलाषा से क्रिया में प्रवृत्ति हो उसे फल कहते।

भगवत् प्रीति लाभ की अभिलाषा से भजन क्रिया में रुचि होती है। अतः प्रीति हो भज धात्वर्थ फल है। इसी प्रकार प्रत्येक धातुओं का फल ज्ञेय है। ऐसे फल की उत्पादिका क्रिया धातु का अर्थ है क्योंकि "भूवादयो धातवः" इत्यादि गण में पठित हो तथा क्रियावाची हो उसकी धातु संज्ञा होती है 'क्रियावाचिनो भवादयो धातु संज्ञकाः स्युः'। अनेक प्रमाण धात्वर्थ में प्रस्तुत हैं। नवीन विद्वान् धातु का फल विशिष्ट व्यापार में शक्ति कर्ता में प्रत्यय होने पर मानी जाती है। वहाँ व्यापार प्रधान बोध होता है यथ—शिष्यः पठति एक ही शिष्य कर्ता हो जिसका ऐसी ज्ञान के अनुकूल क्रिया। कर्मणि प्रत्यय स्थल में फल प्रधान बोध, जैसे घटः क्रियते एकत्व विशिष्ट घट रूप आश्रय में रहने वाली वर्तमान कालिक क्रिया जन्या उत्पत्ति होती है। तिप्रत्यय का कर्ता, कर्म, संख्या काल अर्थ है।

लकाराः कर्मणि कर्तारिस्युः, वर्तमाने लट् द्वेकर्त्तृद्विवचनैक, इत्यादि प्रमाण है। फल व्यापार दो धातु वाच्य, कर्ता, कर्म संख्या काल तिप् के अर्थ है। व्यापार प्रधान शाब्दबोध होता है।

न्याय शास्त्र में धातु का फल व्यापार दोनों अर्थ माने गये हैं। तिप् का कृति अर्थ है कर्ता कर्म नहीं क्योंकि लः कर्मणि सूत्र में कर्ता का कर्तृत्व (कृति) यत्न, चेष्टा अर्थ है कर्ता कर्म वाक्य में प्रथमान्त पद से लभ्य होते हैं। कर्तारि प्रत्यय पचति चैत्रः में विक्लित्ति (भाव) का जनक जो व्यापार उसके अनुकूल चेष्टावान् चैत्र है ऐसा शाब्दबोध। कर्मणि प्रत्यय में 'तण्डुलः पच्यते' एकवचनत्व से विशिष्ट तण्डुल से अभिन्न जो आश्रय उसमें रहनेवाली। वर्तमान कालिक व्यापार जन्य विक्लित्ति, उसका आश्रय एक वचनवाला चैत्र तण्डुल प्रथमान्तार्थ प्रधान शान्त्वबोध जो न० व्युत्पत्तिके अनुकूल है होता है।

मीमांसा मत—

धातु का फलमात्र अर्थ है ति का भावना अर्थ है कर्ता, कर्म आक्षेप या लक्षणा से लभ्य है। भावना प्रधान शाब्दबोध है क्योंकि 'प्रकृति प्रत्ययौ सहार्थं व्रतः तयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम्'। इस न्याय के अनुरोध से 'ति' का भावना अर्थ आवश्यक है धात्वर्थ फल का फलाश्रय कर्म में लक्षणा या आक्षेप होगा भावना का भावनाश्रय में लक्षणादि से कर्ता अर्थ का बोध होगा। इस प्रकार कर्ता कर्म का लाभ हो जायगा। मित्रं पठति एक वचन विशिष्ट मित्र कर्तृक उच्चारण के अनुकूल भावना प्रधान शब्द जन्य ज्ञान हुआ।

प्रभाकरी टीका का उद्देश्य

"स्वाध्याय रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्" आगम काल में गुरु से गृहीत विद्या का

स्वाध्याय (स्वयम् अध्ययनं—विवेक दृष्टि से उपयोगिता अनुपयोगिता का निर्वचन, विषय मन्थन से स्फोटार्थ का विवरण, शब्द, अर्थ सम्बन्ध पर पूर्ण अधिकार, सम्यक् ज्ञान तथा प्रयोग का चिन्तन होना) है। अर्थ सम्बन्ध फल सम्यग्ज्ञान सुप्रयोग विहीन प्रक्रिया तथा कोटि कल्पना विद्याभारवाहन मात्र बनाती है अर्थ सम्बन्ध का ज्ञान ही सुप्रयोग में सहायक है। यदि सम्पद्ज्ञान भोजन है तो सुप्रयोग उसकी ह्राजमा शक्ति है।

भोजन करिय तृपित हित लागी। जिमि सो असन पचवै जठरागी। कीमुदी तथा अन्यत्र प्रयुक्त लौकिक वैदिक शब्दों का स्फोटार्थ ज्ञान ही सम्यक् ज्ञान (भोजन) है। समाज में सुप्रयोग करके आनन्द, लोकप्रियता परोपकार से समाज का इहलोक तथा परलोक सुधारना ही पाचन शक्ति है। जो स्वस्थता में कारण है। सारा ग्रंथ पढ़ गये सुप्रयोग नहीं कर पाये न शिक्षा का उद्देश्य ही समझ पाये। यदि समझें भी तो पालन न ही किया, जैसे वेद की रक्षा के लिए व्याकरण पढ़ो सभी शब्दों का स्फोटार्थ समझो, आदि—

प्राभाकरी टीका में उक्त आदर्श के यथाशक्ति पालन का प्रयास किया गया है प्रत्येक प्रकरणों के विषयों को सुस्पष्ट स्फोटार्थ प्रदर्शन पूर्वक प्रसङ्गसङ्गत अर्थ का निर्वचन हुआ है यद्यपि अनेक टीकायें उपलब्ध हैं तथापि उनमें क्लिष्टता, (दुरुपयोगी कल्पना, बहुअभ्यास साध्य विषय तथा शब्द) कूपमण्डूकता (लोकानुभूति तथा सामयिक दृष्टान्तों का अभाव) अन्धविश्वास (इंजन पटरी पर ही चल सकती है। उसको देश काल समाज से क्या वास्ता उपयोगिता, अनुपयोगिता सम्यक् ज्ञान सुप्रयोग से क्या मतलब? वैसे ही वाक्युद्ध (शास्त्रार्थ) में उपयोगी कोरी कोटि कल्पना प्रक्रिया की पटरी मात्र पर चलने वालों का वेद रक्षा, सभी शब्दों का स्फोटार्थ ज्ञान प्रायोगिक ज्ञान से क्या प्रयोजन?) भाषा भी अभ्यस्त है स्वाभाविक प्रतिभजन्य बहुजन सुखाय नहीं हैं। सिद्धान्त सनातनी हो दृष्टान्त सामयिक हो तभी शास्त्र का समाज से सम्बन्ध जुड़ता है। उपयोगिता तथा लोकरुचि बढ़ती है। इसी उद्देश्य से इस टीका में नवीन दृष्टान्त दिये गये हैं। वे भी अल्पमात्रा में, क्योंकि परम्परावादी विद्वानों की उपेक्षा का विषय न बन जाय। इस टीका के स्वाध्याय से व्याख्यान की पूर्ण शक्ति बढ़ेगी। कक्षा में प्रवचन के माध्यम से विषय समझाया जा सकेगा।

उद्देश्य—बहुजन सुखाय, बहुजन हिताय। केवल प्रौढ़ पण्डितों के उपयोगी ही नहीं अपितु साधारण अध्यापक सुबुद्ध छात्र जो बहुसंख्यक हैं वे स्वयं अध्ययन कर सकें। विषय समुद्र में गोता लगा सकें। भाषागत क्लिष्टता कम करना, स्वाभाविक भाषा को प्रेरणा देना, सिद्धान्त का यथोचित पालन समाज में उपयोगी होना रुचि पैदा करना आदि। सहृदय व्यक्तियों के हृदय को आनन्द मिले यह उद्देश्य है।

चिन्ता की बात—

भगवान् पतञ्जलि ने पणिनी के सूत्रों की व्याख्या जिस उद्देश्य से किया उसका पालन नहीं हो रहा है। जैसे 'वेदानां रक्षार्थमध्येयं व्याकरणम्' व्याकरण वेद की रक्षा करते दिखाई नहीं देते। यह तभी सम्भव है जब कि महर्षि का वचन पालन हो। जैसे—असन्देहार्थमध्येयं व्याकरणम्, सन्देह दूर का सत्य ज्ञान के लिए व्याकरण परन्तु समासार्थ, कृदनार्थ, तद्धितार्थ, एकशेनार्थ, सनाद्यर्थ, सन्ध्यर्थ, सुवर्थ, तिङर्थ, प्रकृत्यर्थ, आदि का सत्य ज्ञान न कराया जाता है न सुप्रयोग ही सिखाया जाता है तब सन्देह का प्रश्न ही नहीं उठता 'न शंका न चोत्तरम्'। क्या 'इस अध्ययन से शिक्षा के उद्देश्य की पूर्ति हो सकती है। निरर्थक निरुद्देश्यक स्वाध्याय प्रभावहीन होता है 'यदधीतमविज्ञातं' जो शब्द पढ़ा स्फोटार्थ समझा नहीं 'निगदेनैव शब्दयते' जैसा मुना अन्ध विश्वासी की तरह मान लिया, औचित्य का निदान, मनन, निदिध्यासन सुज्ञान, सुप्रयोग, से अनपेक्षित रहा। तब 'अनगनाविव शुष्केन्धौ' न न तज्ज्वलति कर्हिचित्' वह राख में हवन की तरह, मक्खन के लिते जल मन्थन की विफल प्रयास है। अर्थज्ञान के बिना सिद्धान्त का पालन असम्भव है वेद की रक्षा भी। दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याययुक्तो न तमर्थमाह, इस पद्यांश में अर्थ पर जोर है, अर्थ ही व्या० का विषय है शब्द साधन है। उस अर्थ को स्वर से या वर्ण से दूषित नहीं होना चाहिये। यही शिक्षा का उद्देश्य भी है। स्वरवैदिकी प्रकरण के अध्ययन आदि में उसके (स्फोटार्थ) से सम्बन्ध रखते तो भाष्यकार की उक्त आज्ञा का पालन करना हुआ। सत्य अर्थज्ञान के बिना शब्द वाग्वज्र बन जाता है। (स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतेऽपराधात्) सत्यानाश कर बैठता है। 'इन्द्र शत्रुर्वधस्वा' इस मन्त्र के सत्य अर्थज्ञान बिना यजमान का अभिप्रेत वृत्रासुर मारा गया इन्द्र है शत्रु = शातयित मारने वाले जिसको वह बड़े। यह अर्थ बहुव्रीहि के पूर्व पद प्रकृति स्वर से निकला सत्य अर्थ से अनभिज्ञ पुरोहित द्वारा मन्त्र-जाप अनर्थकारी हुआ। उचित था कि षष्ठी तत्पुरुष के समासान्तस्वर का अर्थ निकालते कि इन्द्र का शत्रु-मारने वाले बड़े। तब यजमान की मनः कामना पूरी होती। जहाँ स्वर के अर्थ में जीवनमरण की समस्या है वहाँ स्वर प्रकरण में स्वरों के स्फोटार्थ से वञ्चित रहना शास्त्र की कितनी अवहेलना है। अनावश्यक कल्पनाओं में बड़ा भ्रम शोषण हो रहा है। स्फोट सिद्धि के लिए व्याकरण का संयोगतः उपयोग किया जाता है।

यदि लौकिक वैदिक शब्दों के स्फोटार्थ ज्ञान में शब्दानुशासन का उपयोग प्रक्रिया द्वारा हो तभी स्वर्ग और लोक (समाज) में प्रतिष्ठा (पुण्य) का लाभ हो सकता है। अतः 'शास्त्र प्रकृत्या स्मरण पूर्वक प्रयोगे धर्मः' कहा गया है। प्रक्रिया को फलवती होनी चाहिये। वन्ध्या नहीं। तभी धर्म (पुण्य) सम्भव है। शब्दों पर प्रक्रिया का अनुशासन ही शब्दानुशासन है सुत्रानुशासन का अधिकार केवल महर्षियों को होना चाहिए सूत्र, भाष्य, कौमुदी आदि में सामयिक दृष्टान्त उदाहरण प्रत्युदाहरण मिलते हैं जिसमें लोकोपयोगिता परोपकार निहित है। 'पाणिनीयं काणादञ्च 'सर्वशास्त्रोपकारकम्' सभी शास्त्र तथा समाज की भलाई है। यह शब्दानुशासन से ही सम्भव है कोरा सूत्रानुशासन से नहीं। व्याकरण शास्त्र को सभी शास्त्रों का अध्यक्ष (सर्व वेद पारिषदं हीदं शास्त्रं) माना जाता है। यह अध्यक्षता और उपकारकता को उदार बनाना चाहिए। कोरी प्रक्रिया के शास्त्रार्थ की अपेक्षा प्रमेयांश (स्फोट, शक्ति, धात्वर्थ, समास) आदि के विषय में पचासों कोटियाँ हैं, शास्त्रार्थ में उदारता सर्वोपकारकता अध्यक्षता जहाँ फलवती होती है। महर्षियों की भाषा दृष्टान्त, उपदेश तीनों सर्वदा ताजे हैं। उसका अनुकरण अत्यवश्यक है। व्याकरणत्वविज्ञान कल्पना लौकिक वैदिक शिष्यों के लिये विरसित ज्ञान रहित है। पाणिनि पतञ्जलि भट्टोजिदीक्षि भर्तृहरि नागेश ही वास्तविक व्याकरण हे अन्य टीकाकार काल्पनिक युगीन तथा अनुकूलित प्रयास है। क्या जीवन शास्त्र के अनुकूल हो या शास्त्र जीवनोपयोगी हो। क्या था क्या रहे पाणिनि पतञ्जलि भर्तृहरि भट्टोजी प्राचीनों ने अन्ध विश्वास, कूपमण्डूकता क्रिष्टता प्रयास बहुलता। सर्वान्धता व पसन्द नहीं किये, वे केवल देवदत्त, घट मठ गौ, पचति उदाहरण का अधिक अभ्यासी नहीं दीखते किन्तु देश, काल, समाज इतिहास, समीक्षा नीति धर्मा विज्ञान के अनुभूति पुरःसर पूण वेत्ता थे। लौकिक वैदिक शब्दों को व्युत्पत्ति (शब्द-अर्थ-सम्बन्ध-फल) के पूण ज्ञता थे। अतः उन्होंने ने वेद शास्त्र की रक्षा कर शास्त्र को समाज में साथकर बनाते थे। देश विदेश में विख्यात थे। वही अनुकरण आधुनिक विद्वानों को करना चाहिए।

स्फोटविचारः

स्फुटति = शाब्द बोध विषयो भवत्यर्थोऽस्मादिति स्फोट शब्दः । तस्य अर्थेन सह सम्बन्धोऽपि नियतः । तेषामेकात्मना फलं धर्मः पुण्यञ्च परिणाम-भूतम् । अतः शब्दार्थे सम्बन्ध फलानां समवायव्यङ्ग्यः स्फोटात्मकशब्दः । तेनैव स्फुटयते = वृत्त्याऽर्थः प्रकाश्यते फलञ्च जन्यते । व्याकरस्य सम्पूर्ण प्रक्रिया तादृश स्फोटार्थं स्फोरयति । वै० लौकिकानां शब्दानामर्थः सम्बन्धात्मना प्रकाशः स्यादित्यभिप्रेत्य नव्यव्याकरणे सूत्रं, भाष्यं, प्रकरणानि, परिभाषाः वचनानि, व्याख्यानानि कञ्च विभज्य प्रस्तावित्ताः सन्ति । 'स्फोट साधनं व्याकरणम्' सर्वेषामनुशासनीय योग्यता सम्बन्धनां शब्दानां स्फुटार्थं सुप्रयोगश्च बुद्धयेरत्रित्यध्येयं व्याकरणं साधनत्वात् यद्वा स्फुटति प्रमेयभूत-मात्मानं ज्ञायपति । वा स्फुटति = अवगुण्ठनवतीं पतिव्रतामिवार्थं सम्बन्ध-रूपमात्मानं प्रबोधयति वैयाकाणायेति स्फोटः । पश्यन्ती, मध्यमा वा वाक् । तादृशशब्दो जगत्कारणीभूतः सगुणब्रह्म इव नित्यो, व्याकरण व्युत्पत्ति बोध विषयो व्यापकश्च । तादृशशब्दो नियोऽनित्यो वेति विचारे मतभेद पुरःसरं नित्यमनित्यत्वं पृथक्-पृथक् प्रदर्श्यते—

शब्दोऽनित्य इति नैयायिकाः । तत्र प्रमाणं 'गौतमसूत्रम्' आदिमत्वात्, ऐन्द्रियत्वात्-कृतकत्वात्, उपचाराच्च । आदिः आरम्भः, कारणं, योनिः, अस्त्यस्य, 'वा' आदीयते = उत्पाद्यतेऽस्मात् आदिमान् तस्य भावस्तत्वात् आदिमत्वात् = प्रादुर्भावः, आरम्भः उत्पत्तिः, कारणता, कृतत्व सत्त्वात् शब्दोऽनित्यः । संयोगजश्च भेदादावनित्यः, विभाजजश्च शब्दो वंशफलके चट चटादावनित्यः । नच संयोगविभागौ उत्पद्येतेऽभिव्यज्येते वा तत्र शब्दस्योत्पत्ति रभिव्यक्तिर्वेति शङ्का ? यतोहि अभिव्यक्तिः = प्राकट्यं नित्यस्य, उत्पत्तिरनित्यस्य भवति । नैया० मते शब्दस्य यतो जन्यत्वमुत्पत्तिर्वाऽतोऽनित्यत्वम् । न च ते अभिव्यक्तिः = प्रकाश्यत्वं तस्य कथन्न मन्यन्ते येन शब्दस्य नित्यता सिद्धयेत् तदाह-ऐन्द्रियत्वात् शब्दः श्रावण प्रत्यक्षः श्रवणेन्द्रियजन्य ज्ञान विषयत्वात् । यत्र-यत्र श्रोत्रेन्द्रियजन्य संयोग विषयता तत्र-तत्र अनित्यत्वम् । अतः शब्दोऽनित्य इन्द्रिय ग्राह्यत्वात् रूपवत् ।

यदि शब्दस्थानि त्यत्वे इन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वं कारणं मन्यसे तर्हि येन येनेन्द्रियेण या व्यक्ति गृह्यते तेन तस्यास्तद्गतजातेस्तद्भावस्यापि ग्रहणं जायते । अतश्शब्दस्य श्रवणेन्द्रियजन्यज्ञानविषयतया जातेरप्यनित्यता संभवेत् । यस्याः नित्यमनेकानु गत सामान्यमितिलक्षणं विरुध्येत् । अतो जातेर-

सिध्यत्वं मां सिद्धतु अत आह कृतकत्वादिति । उच्चरितध्वंसत्वाद् व्यवहाराच्च तीव्रः मन्दो वेत्यादौ शब्दस्यानित्यत्वदर्शनात् । वैशेषिकमते शब्दोऽप्याशुविनश्यति कर्मणः साधर्म्यात् तेन सोऽनित्यः । सतो लिङ्गाभावात् शब्दस्य नित्यत्वे प्रभाणं नास्ति अतः शब्दोऽनित्य आशुविनाशित्वात् ।

शब्दो नित्यः शाश्वतस्थापितत्वात् । अध्ययनेऽध्यापने, शब्दनेऽभ्यसने प्रत्यभिज्ञाने च नित्यता दर्शनात् । यदा शब्दः स्थिरो भवेत्तदा तस्य दानम्, स्थिरस्य स्वरूपस्याभ्यासो जायते । दशकृत्वा (दशवारम्) अधीतोऽनुवाकः, इति दशवाराभ्यसनं शब्दस्य स्थैर्यं प्रमाणम् । यस्य स्थैर्यं सिद्धं तस्य विनाशो नोपलभ्यते (तावत्कालं स्थिरं चैनं कः पश्चान्नापयिष्यति) इति न्यायाच्छब्दो नित्यः । नित्याः शब्दार्थसम्बन्धाः सामान्नाताः महर्षिभिरिति वाक्य-पदीयाच्च ।

मीमांसा, वेदान्त, माख्ययोगसिद्धान्तेऽपि शब्दानां नित्यत्वं संस्तुतं वर्त्तते । गौरित्युच्चारणे वर्णः शब्द इति प्रतीयते । वर्णानामर्थेन सह सम्बन्धस्तु शक्तिरूपः । ते स्फोटं नाङ्गीकुर्वन्ति ब्रुवन्ति च वर्णपदवाक्यातिरिक्तः कश्चन अर्थो बुद्धौ न प्रतिभासते । एतेन तन्मते स्फोटाभावः स्फुटति । अर्थं प्रतीत्या कार्येण च स्फोटस्य सिद्धिं न वक्तुं शक्यतेऽन्योन्याश्रयसंभवात्, यथा-स्फोटरूपकारणसिद्धयनन्तरमेवार्थप्रतीतिरूपं कार्यं सिध्यति, अर्थप्रतीतिर्यथा-कार्यसिद्धयन्तरमेव यौगिकस्फोटसिद्धिः । अतो गौरित्यत्र ग औविसर्जनीयो च्चारणरूपश्रोत्रग्राह्यः शब्दः लोके श्रोत्रग्राह्ये विषये च व्यवहियते । वस्तुतः वर्णाः परमाणुवन्निरक्यवा अभिन्नाश्च भवन्ति, तत्र अ इ उ इत्यादौ अत्व-इत्व-उत्वादिधर्माः न भासन्ते, तेन सोऽयमकारः इतिप्रत्यभिज्ञाऽपि संगच्छते । यद्यपि निखयवेषु वर्णेषु ह्रस्वदीर्घादयो न तिष्ठन्ति, किन्तु ते ध्वनिधर्माः केवलं वर्णेषु भासन्ते, एवं पदेवाक्येऽप्यनुसन्धेया ।

स्फोटस्तु नैवास्तीति विरुद्धवादीन् दार्शनिकान् प्रति स्फोटवादिनो वैयाकरणाः ब्रुवते—अनित्यवादिमते वर्णानामानन्त्यं वर्णध्वंसः प्रागभावकल्पना च पदादीनां सिद्धयर्थं वर्णजनकसंस्कारस्मृतिकल्पने महद्गोखमस्ति । मीमांसकमतेऽपि वर्णानां विभुत्वनित्यस्वीकारे यद्यप्यनन्त वर्णानां ध्वंसे प्रागभावकल्पनापेक्षया लाघवमस्ति, तथापि स्वराणां व्यञ्जनानाञ्च नित्यत्वस्वीकारे सकलवर्णानामर्थबोधप्रसङ्गः, वर्णसमूहबोधे च व्यञ्जनाख्यसंस्कारकल्पने गौरवम् । अतस्तन्मतं चिन्त्यम् सर्वानुभवासिद्धपदवाक्येषु मिथ्यात्वकल्पना-चिन्त्यैव । अतो वर्णस्यात्व कत्वादिधर्मवन्तो ध्वनयोऽर्थबोधजनकं स्वनिरूपितकालत्रयबाधरहितं शब्द ब्रह्मैव व्यञ्जयन्ति, तदेव स्फोट इत्युच्यते । स्फुटति बोधविषयो भवत्यस्मादिति विग्रहेणाभिधालक्षणाव्यञ्जनानामाप्त

श्रयः स्फोटात्मकः शब्दो वाचकः । अत्वकत्वादिवर्णातिरिक्तो वर्णानुभवसह-
चरितान्तिमवर्णानुभवव्यङ्ग्यशब्द बोधजनको यः शब्दः स स्फोट इत्युच्यते ।
तेषु घटपदादिष्वर्थेषु निष्ठा या बोधविषयता तन्निष्ठाया शक्तिस्ता-
दृशशक्तिमत्त्वं स्फोटत्वम्, तत्र प्रत्येक वर्णानुभवजन्य संस्कार संहृतानेकवर्ण
विषया स्मृतिः जायते, तद्गतैकत्वमादायासति वाद्यके एकं वाक्यमेक पद-
मिति सुष्पष्टानुभवे मिथ्यात्वस्य शकालेशोऽपि न जायते ।

न च शब्दः श्रोत्रेन्द्रियजन्य प्रत्यक्षप्रमाणग्राह्यः, तदा वर्णातिरिक्तशब्दः
श्रवणविषयो नास्ति, तर्हि स्फोटस्य सत्तायां किं प्रमाणमिति चेच्छृणु गौरि-
त्येकं पदम्, चुक्लंगामानयेत्येकं वाक्यम् । तत्रैकत्वानुभवस्य सोऽयंगकार
सोयमकार इत्यादिपरिचयवचनदर्शनेन प्रमाणं सिद्धयति । एवं सम्पूर्णपद-
वाक्येषु किञ्चिदेकत्वानुभावकं वस्त्वस्ति, तत्स्फोट एवेति ध्वन्यते । वर्णपद-
वाक्येषु चरमवर्णव्यङ्ग्यः सः । एवमनुपाधिकोऽबाधितश्च तेष्वेकत्वप्रत्यायकं
वर्णव्यतिरिक्तं न भवितुमर्हति । एतादृशबोधविषयः स्फोटः स्वीकार्य एव ।
मी० मतेऽपि प्रत्येकवर्णाभिव्यक्तेन स्फोटेनार्थो बोध्यते तेन वर्णसमुदायेन
व्यञ्जितः स्फोटो वाच्यस्तर्हि समुदायस्म वाचकत्वमावश्यं चेद वर्णसमु-
दायेनैवार्थप्रतीतिसिद्धौ स्फोटो न स्वीकार्यस्तन्न, प्रत्येकवर्णसमुदायेनार्थ-
बोधो न दृश्यते व्यभिचारात् । रत्नपरीक्षणन्यायेन यथा-रत्नानां परिचयो
बहुवारश्चाक्षुस्त्वक्च प्रत्यक्षे कृते सतिजायते एवं पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारेण
बहुकालपर्यन्तं चित्तदेशेऽन्तिमवर्णनार्थप्रतीतिस्तदाश्रयः स्फोटो बोधं
जनयति ।

स्फोटस्य-प्रामाणिकता भाष्यतोऽपिलभ्यते यथा—उभयतः स्फोटमात्र-
मिदिश्यते, रश्नुतेर्लश्रुतिर्भवति, ऋकारेण लकारोऽपि स्फुट्यते सावर्ण्यात् ।
तपरसूत्रेऽपि—एनं तर्हि स्फोटः शब्द ध्वनिः शब्दगुणः (शब्दव्यञ्जकत्वेनोप-
कारकः) ।

भेदाघातस्थले तस्या ध्वनिरल्पक्षेत्रगामी दूरदेश गामी च भवति ।

एवं स्फोटस्तदेव केवलं ध्वनिरल्पो महान् वा भवति ॥

तदुक्तं ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां, ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।

अत्यो महौश्च केषाञ्चिदुभयं तत्स्वभावतः ॥

शब्दशक्तिस्वभावादित्यर्थः । स्फोटस्यार्थं प्रकाशकोध्वनिः ।

शब्दमात्र परिचायकः, व्यङ्ग्यः स्फोटः, व्यञ्जको ध्वनिः ॥

एकरसवतामभिन्नकालानां स्फोटात्मकशब्दानां व्यञ्जकत्वेनोपस्थितो
ध्वनिरल्पो महौश्च बोध्यः ।

स्फोटस्य व्यञ्जको ध्वनिः । सद्विविधः प्राकृतो, वैकृतश्च । शब्दार्थ-
स्वरूपात्मनि जगति कियात्मकव्यवहारो दृश्यते । प्रागभाव प्रतियोगि
कार्यम् । सर्वं कार्यं कारण सापेक्षं समवाय्यसमवायि निमित्त भेदेन त्रिविधं
कारणम् । एवं परब्रह्म स्फोट रूपस्तस्मिन् शब्दरूप ब्रह्मणि एकोऽहं बहुस्य-
मिति सिसृक्षात्मिका माया जायते । तथा सहब्रह्मणः संयोगे सति तदेव
स्फोटरूप शब्दब्रह्माण्डात्मकजगदाकार रूपेण परिवर्तते ।

तदेवार्थं समबन्धाभ्यां संवलिता सगुण ब्रह्मस्वरूपा पश्यन्ती वागुच्यते ।
सा वर्णं पद वाक्यसंवलिता मनः प्रत्यक्षयोग्या चेत् मध्यमा वागुच्यते । सा
परश्रवण योग्या काण्ठ तात्वादि स्यातैः स्फुटः वैखरी रूपेण विवर्तते ।
ततोऽर्थात्मकं जगदिववर्तते शब्दार्थोभयात्मक संसारो व्यवहार विषयो
भवति । कस्यापि वस्तुन उत्पत्तौ किमपि मूलं कारणं भवति । एवं जगतः
स्थितौ कारणं विद्यते । प्रलय काले जगतः पर्यवसानं सदरूप ब्रह्मणि जायते ।
एवं शब्दात्मकार्थात्मक जगतः प्रलयः स्फोटात्मक शब्द ब्रह्मणि जायते ।
अनया रीत्या सर्वस्य मूलमेकोनित्योव्यापकोऽबाधितश्च स्फोटः ज्ञान वृत्ति-
कोऽनेक रूपेण भासमानो चरमवर्णव्यङ्ग्यो ध्वनि रूपः । वैखरी वाक्
वर्णं पद वाक्य रूप ध्वनि शब्देन व्यवह्रियते । ध्वनेः तिस्त्रो व्युत्पत्तयः ।

ध्वनयति वर्णं पद वाक्य महावाक्य स्वरूपं व्यञ्जयति इति व्यञ्जको
ध्वनिः । ध्वन्यते अर्थो व्यज्यते ऽसौ ध्वनिः व्यङ्ग्योऽर्थः । अथवा ध्वननं
ध्वनिः व्यञ्जनाव्यापार एवं पृथिवी शब्दोच्चारणे उच्चरितो वर्णः संस्कार
रूपेणात्मनि तिष्ठति । ततः प् ऋ थ् इ व् ई इत्यत्रान्तिम वर्णोच्चारण
पर्यन्त पूर्वं वर्णानामनुभव जन्य संस्कार साहाय्येन ध्वनिरभिव्यज्यते । ध्वनि
गत व्यञ्जनाव्यापारेण स्फोटोऽभिव्यक्तो भवति । तस्मिन्व्यापारे तिस्रः वृत्तय
आविर्भनन्ति । ततः स्थावर जंगमात्मक जगत उपतिष्ठते संसर्गविगाहि
शब्दबोधो जायते । अनया रीत्या स स्फोटः प्राकृतः (स्वाभाविक) ध्वनि-
रुच्यते । कत्व ह्रस्वत्वोदात्तत्व शब्दत्व धर्मविशिष्टो ध्वनिः वैकृत इत्युच्यते ।
यद्यपि स्फोटो नित्यो व्यापक एकश्चास्ति तथाऽपि जपा कुसुमोपरक्त
स्फटिक न्यायेन यथा स्फटिकमणिः श्वेत हरित रक्त कपिश नील पुष्प
संसर्गात् राग भेदान्नाना रूपो भवति एवमेकस्फोटः ध्वनि भेदेनानेक
ज्ञान वृत्तिकः सन् अनेक रूपेण भासमानः अन्तिम वर्णेन व्यक्तः नाना
भवति । स्फोटस्याभिधावृत्या वाच्यार्थस्य बोधः लक्षणावृत्यालक्ष्यार्थस्य
व्यञ्जनया व्यङ्ग्यार्थस्य बोधो जायते । प्राकृत स्फोटः पद वाक्याभ्यां
वर्णस्य (प्रकृतिप्रत्यय) ध्वनिः स्वाभाविको भवति तेन केचनाचार्या
वर्ण स्फोटं प्राकृत ध्वनिमिति । अतः वर्णरूपेणाक्रान्तस्फोटः

पृथङ् न प्रतीयते । असूक्ष्म दर्शकाः नैयायिकाः स्फोटस्य सत्तां न स्वीकुर्वन्ति-
अत एवैकस्मिन् वर्णे द्रुता मध्या विलम्बिता तिस्रो वृत्ति भेद सन्नपि वर्णे-
कत्व व्यवहारः सङ्गच्छते । यथा—

अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिर्मध्या वै चिन्तने स्मृता ।
शिष्याणामुपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलम्बिता ॥

माष्ये ध्वनि कृता वृद्धिः वैकृत ध्वनि कृतो भेदः केचविद्वांसः पद
वाक्योरपेक्षया वर्णे स्वाभाविकः स्फोट अतः वर्णोऽपि प्राकृत ध्वनिः । सूक्ष्म
विवेक शून्यो नैयायिकाः स्फोटस्य सत्तान्न स्वीकुर्वन्ति । एवं परावागेव
वायु प्रेरितासति पश्यन्ती स्वरूपेण विवर्तते या सगुण रूपा योगिनां गम्या
दिव्य दृष्ट्या प्रत्यक्षविषया “पश्यन्ति” शब्देन सा वायु प्रेरितो हृदयस्था
मध्यमा वागुच्यते । सा वायु प्रेरिता तत्तत् कण्ठ—तात्वादिषु प्रयत्न
प्रेरिताऽविभूता वैखरीत्युच्यते । विशिष्टं रवं विखं (विशिष्टाऽकाशे रातीति
विखरम् मुखं) विखरे भवा वैखरी । अस्य वर्हिर्भूताऽकाश समवेता श्रवण-
गोचरी वागियमनया रीत्या यथा काचन कन्या क्वचित्पूत्री क्वचित्त्वधू यूवती
माता प्रमाता वृद्धाद्यनेक व्यवहारं लभते । तथैव परा वाक् “पश्यन्त्यादि
रूपं लभते । नैयायिकाः मीमांसकाश्च ये विरुद्ध वादिनः तेषामत खण्डनाय
स्वमत संस्थापनायाह—सिद्धान्त निष्कर्ष इति—नैयायिकाः पदेषु शक्ति
स्वीकुर्वन्ति । न तु वाक्ये यतः शक्तं पदं, पद समुदायो वाक्यम् । समुदायश्च
आकाङ्क्षा योग्यताऽऽसक्तिः तात्पर्यज्ञानपूर्वकं वाक्यमुच्यते । तन्मते पच्
इति पदम् । तीत्यपि पदं तयोः समुदायः पचतीति वाक्यम् । पद्यते—गम्यते
अर्थोऽनेनेति पदम् । पच् धातुना पाकार्थो गम्यते । तिपा कृत्यर्थो गम्यते
तेन उभयं पदं वाक्य शब्दस्य “ति” प्रत्यार्थं कृतौ जनकता सम्बन्धेनान्वयः ।
पाकानुकुल कृत्याश्रयः पचतीति वाक्येन बुद्ध्यते । मीमांसक मते वाक्ये
लक्षणा । अस्यमते पद समुदाय रूप वाक्ये—शक्तिर्नास्ति तेन शक्य सम्बन्ध
रूपाऽसंभवा । अतः स्वज्ञाप्य सम्बन्धो लक्षणा सर्वत्रैव हिवाक्यार्थो लक्ष्य
एवेति च स्थितम् इति मन्यते । तत् सर्वं खण्डयितुमाह—अथवा—

उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुप लालना ।

असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते । इति ।

प्रकृति, प्रत्यय धातु, प्रातिपदिकादि प्रकृत्या व्युत्पादानं=व्याख्यान-
मुपायः । असत्या, आरोपिता वा. कल्पना, तस्याः विवेचनं प्रस्तुतीकृत्य सत्यं
स्फोटरूपं ब्रह्म सम्यक् प्रत्यक्षीक्रियते ।

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

प्राभाकरीटीकाभ्यामुल्लसितो वैयाकरणभूषणसारः ।

अथ मंगला चरणम्

त्रिमूर्तिसारम् गुरुज्ञानगम्यं, पितामहं श्री शुभकर्णमादौ ।

हरिप्रसादं पितरम् प्रणम्य, प्रभाकरीं भावकरीं करोमि ।

आस्तिक ग्रन्थकर्तृणामियं शैली, यत् विघ्नध्वंसकामः, समाप्तिकामो वा मङ्गलमाचरेदिति श्रुत्या प्रकृतिप्रत्ययार्थप्रदर्शकस्य, पदवाक्यार्थनिर्णयकस्यास्य ग्रन्थस्थारम्भनदशायां सकलविघ्नध्वंसपूर्वकसमाप्तिः सम्प्रचारश्च स्याताम्, अतो मङ्गलमाचरणीयमिति । यत एकस्मिन्नपिप्रतिबन्धके (प्रत्यूहें) समुपस्थिते सति शरीरे व्रणमिव पर्णशालायां स्फुलिङ्ग इव लघु-सर्पइव, इष्टमनिष्टे परिणमयितुं प्रभवेदिति । अतः समस्तप्रत्यूहोन्मूल-यितुं प्रारम्भमाणप्रकरणकग्रन्थादौ मङ्गलमाचरति कौण्डभट्टः । यतोहि मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते (प्रशस्तानि भवन्तीति भाष्यकारः) । तथा च तानि शास्त्राणि वीरपुरुषकाणि च भवन्ति । वि=विशिष्टं लोके (समाजे) बोधजनकमर्थमीरयन्ति प्रेरयन्तीति वीराः प्रसिद्धार्थप्रेरकाः पुरुषाः, अध्येतृत्वेन, अध्यापकत्वेन प्रचारकत्वेन, च भवन्ति चेष्टु शास्त्रेषु तानि वीरपुरुषकाणि=प्रशस्तार्थबोधकानि शास्त्राणि भवन्ति तथा च लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वेन (समाजोपकारकत्वेन) आयुरस्ति जायते वर्धते येषान्ते आयुष्मन्तः पुरुषा येषु शास्त्रेषु तानि शास्त्राणि आगमकालेन, स्वाध्यायकालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहार- (आचरण) कालेन आयुष्मत्पुरुषकाणि भवन्ति । शिष्टकृतानां ग्रन्थानां मध्येतारोऽध्यापकाश्च शास्त्राणां लोकोपयोगिव्याख्यानस्य प्रेरकाः भवन्तु । ते च वृद्धियुक्ताः स्युरिति । वृद्धिस्तावत् 'समाजः शास्त्रमयो भवतु' इत्युच्चे- श्यिका । यथा भोजनं प्राणरक्षार्थम्, एवं शास्त्रमपि समाजस्य कल्याणार्थं विज्ञेयम् । शास्त्रं समाजोपकारकं स्यादत एव मङ्गलमाचरणीयमिति, भाष्या भिप्रायमवलम्ब्य तथा प्राचीनमते विघ्नध्वंसकामो मङ्गलमाचरेदिति, अविगीत (अनिन्दित) शिष्टाचारेण मङ्गलमाचर्यते । अतो मङ्गलं श्रुति- बोधितकर्तव्यताकं (श्रुत्याबोधिता आदिष्टा) अग्निष्टोमादि सन्ध्या-

वन्दनादि, (कर्तव्यता यस्य तम्) अविगीत शिष्टाचारविषयत्वात् । यत्र यत्र अविगीतम् = अविगहितमनिन्दितं प्रशस्तं शिष्टाचारविषयत्वं तत्र तत्र शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वम् = म्लेक्षैरनुपदिष्टं शिष्टैरुपदिष्टं तत् । अत्र व्याप्त्यनुगृहीत परामर्शश्च-मङ्गलं श्रुतिबोधितकर्तव्यता-कत्वव्याप्य शिष्टाचार-विषयत्ववदिति परामर्शोत्तरम् मङ्गलं श्रुतिबोधित-कर्तव्यताकमित्यनुमितिर्जायते ।

उक्तञ्च- आचारात् स्मृतिज्ञात्वा श्रुतिं विज्ञायते ततः ।

आचारस्तु स्मृतिमूलकः स्मृतिवच श्रुतिमूलिका ॥

श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् । शिष्टाचारेण स्मृति, ज्ञायते स्मृत्याच श्रुतिरनुमीयते ।

मङ्गलस्य फलन्तु, विघ्नध्वंसः । समाप्तिश्च । अथवा मङ्गलं विघ्नध्वंस-द्वारा समाप्तिं प्रतिकारणम् । अत्र द्वारत्वञ्च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजन-कत्वम् : मङ्गलं जन्यत्वे सति मङ्गलं जन्या या समाप्तिः तस्याः जनको विघ्नध्वंसः । स मङ्गलं प्रतिकारणं फलन्तु, समाप्तिरेवेति लक्षणसमन्वयः ।

हिन्दी टीका

त्रिमुनि मुहूर्त गुरुवर्य को बारम्बार प्रणामकर ।

श्री प्रभाकर मिश्र से निर्मित हुई प्रभाकरी ॥

सनातन शैली है कि ग्रन्थ समाप्ति का अभिलाषी विघ्नध्वंस का इच्छुक मङ्गला-चरण करें । एक भी विघ्न, रोग, पाप, अग्नि आदि के अंश की तरह अभीष्ट को अनिष्ट में परिवर्तित कर देता है । अतः कौण्ड भट्ट ने निर्विघ्न ग्रन्थ समाप्ति के लिए मङ्गलाचरण किया, क्योंकि नमस्कारात्मक, आशीर्वादात्मक, वस्तुनिर्देशात्मक मङ्गल प्रारम्भ में किये जायें, तो शास्त्र माङ्गलिक एवं लोकप्रिय होता है । उसके अध्येता एवं अध्यापक वीर (शास्त्र के लोकप्रिय अर्थ के प्रेरक) होते हैं । आयुष्मान् होते हुए शास्त्र के समाजोपयोगी व्याख्यान से समाज के सुधारक होते हैं । आयु, विद्या, यश व बल की वृद्धि भी करते हैं । जैसे—भोजन शरीर रक्षार्थ है; शरीर भोजनार्थ नहीं । ऐसे ही शास्त्र समाज कल्याणार्थ है । वेद मर्यादित कर्तव्य का बोधक है । वेद का संरक्षक हित-अहित का उद्बोधक शास्त्र है ।

यद्यपि नास्तिक मङ्गल के प्रति मूढ़ एवं अश्रद्धालु होते हैं और ग्रन्थ की परिपूर्णता, बिना मङ्गल के भी देखी जाती है । तथापि वहाँ जन्मान्तरीय मङ्गल का अनुमान लगाना चाहिए । यथा—स्थूल पुरुष यदि दिन में आहार न करता हो, तो रात्रि में अवश्य गुप्त भोजन का अनुमान लगाया जाता है । यद्यपि मन में मङ्गल किया जा

श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणम् ।

स्फोटरूपं यतः सर्वं जगदेतद्विवर्तते ॥ १ ॥

०

न च मङ्गलाचरणं विनाऽपि नास्तिकादिग्रन्थानां समाप्तिदर्शनान् व्यतिरेकि व्यभिचारोऽनुभूयते नत्र, अयं नास्तिकग्रन्थ, जन्मान्तरीयमङ्गलवान् समाप्तिनत्वात् । यन्नैवं तन्नैवमिति । यथा दिने भोजनाभावेऽपि पीनत्वेन तत्र रात्रिभोजनमर्थापत्तिप्रमाणेन कल्प्यते । एवं यत्र मङ्गलाभावेऽपि समाप्तिदर्शनं तत्र जन्मान्तरीयमङ्गलमर्थापत्त्या कल्प्यते । इत्थं सम्यग्विविच्य ग्रन्थस्यारभमाणः कौण्डभट्टः सामाप्तिफलकमङ्गलं कृतवान् । न च मनसि मङ्गलं विधीयतां कथं ग्रन्थघटकीकृतमिति वाच्यं, शिष्य शिक्षार्यं तत्करणात् । मद् गुस्वो मङ्गलमाचरितवन्त इति मयाऽपि मङ्गलमाचरणीयमिति, बुद्ध्या ग्रन्थघटकी कृतवान् । अन्यथा सनातन मङ्गलस्य विलोपपत्तिः स्यात् । अतः समस्तप्रत्यूहोपशमनाय निर्विघ्नतासिद्धयर्थं समाप्तिफलकं भगवत्स्तुतिरूपं मङ्गलमाचरन्नाह ग्रन्थ कारः श्री लक्ष्मी रमणमिति—

इदं भट्टोजिदीक्षित कृतमङ्गलम् । अस्यार्थः=गौरी रमणरूपिणं=पार्वतीपतिसदृशं श्री लक्ष्मीरमणं=चलाचलसम्पत्तिप्रतीकाभ्यां भूदेवि-लक्ष्मीभ्यां सहितं=सशक्तिकं विष्णुं नौमि । यतः=यस्मात् श्री लक्ष्मीरमणात् उपादानकारणादेतत् पुरोवर्त्तमानं सर्वं स्फोटरूपं=शब्दात्मकमर्थात्मकञ्च जगत् विवर्तते=अन्यथा जायते । शब्दएवार्थरूपेण=दुग्धस्य दधीव विपरिणमते=विकारात्मना परिवर्त्तते । सशक्तिको विष्णुः हिरण्यगर्भस्वरूपेण जगद्रूपेण परिणमते । उक्तञ्च "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे," इति । अग्रे=प्रथमं हिरण्यगर्भः=विराड् ब्रह्म समवर्त्तत=कारणात्मना आसीत् । अतात्त्विकोऽन्यथाभावो विवर्त्तश्चेत् रज्जौ अहिरिव प्रतीयते । व्याख्या=श्री लक्ष्मीरमणमिति, श्रयति=धारयति लोकानिति श्रीः=मूद्वी, लक्षयति=भाग्यवत्पुरुषं परिचाययतीति लक्ष्मीः, "लक्ष्येर्मुट ई च । अथवा लक्षयति पुष्पार्थंचतुष्टयं सम्पादयतीति लक्ष्मीः=आद्या शक्तिः, श्रीश्च लक्ष्मीश्च भगवतः विष्णोः पत्न्योः (शक्ति स्वरूपे) स्तः । अत्र प्रमाणं श्रीश्च लक्ष्मीश्च पत्न्यावहौरात्रे "इति श्रुतिस्ताभ्यां सहितो रमणः=विष्णुस्तन् । यद्वा श्रिया=अलौकिक-

सकता है; लिखित क्यों ? तथापि शिष्यों में मङ्गल के प्रति धारणा सुदृढ़ हो, कि मेरे पूज्य गुरुजन मङ्गल करते थे । अन्यथा मङ्गल की परम्परा ही अत्र (लुप्त) हो जायेगी । अतः निर्विघ्नतापूर्वक ग्रन्थ समाप्ति के उद्देश्य से मङ्गलाचरण प्रस्तुत करते हैं ।

शोभया सहिता लक्ष्मीः = सम्पूर्णसम्पत्तिस्वामिनी देवता तस्याः रमणः = मनोविनोदाश्रयस्तम् । यद्वा रमन्ते जगन्ति यस्मिन् सच्चिदानन्दे भगवति स रमणः, श्रीः = ज्ञानस्वरूपा चिच्छक्तिः लक्ष्मीः = सम्पत्तेर्जडत्वात् अविद्या-स्वरूपा अचिच्छक्तिः, एवं चिदचित् शक्तिद्वयविशिष्टः श्री लक्ष्मीरमणो विष्णुरिति विशिष्टाद्वैत मते । यद्वा अविद्यायाः द्वे शक्ती स्तः श्रीः = आवरणशक्तिः, लक्ष्मीः = विक्षेपशक्तिस्ताभ्यां युक्तो रमणः = सविकल्पकं ब्रह्म । अथवा श्री - सर्वाश्रया लक्ष्मीः = शक्तिस्तया सहितः सशक्तिको रमणः । यद्वा श्रयति हरिमिति श्रीः, सा चासौ लक्ष्मीश्च तस्याः रमणस्तं नौमि । ग्रन्थनिर्माणशक्तिसुलभार्थं सर्वोत्कृष्टगुणकस्य विष्णोः शरणमाश्रयामि । कथं भूतं लक्ष्मी रमणं ? गौरी रमणरूपिणं, गृणाति = जगत् प्रलयकाले स्वकुक्षिगतं करोति या सा गौरी । यद्वा गृणाति = बालानां मनोभिलषितं साधयति ज्ञान शक्तिं वा प्रबोधयति यासा । यद्वा गौरी = प्रकृतिः सा रमते = स्वविलासं प्रदर्शयत्यस्मिन्निति योऽसौ, अथवा गौरी = गौरवर्णा सत्त्व-प्रधाना देवी तस्यां रमते योऽसौ गौरीरमणः शिवः, तस्य रूपं गौरीरमण-रूपमिव रूपमस्त्यस्य (विष्णोः) अस्मिन् वा तं गौरीरमणरूपिणं पार्वतीपति-सदृशं) विष्णुं नौमि ।

ननु समासवृत्तितद्धितवृत्तिद्वयाश्रयणं न युक्तं, यतः न कर्मधारया-न्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत् तदर्थप्रतिपत्तिकरः । अत्र गौरी रमणस्य रूपं = स्वरूपं यस्येति बहुव्रीहिर्नैव तदर्थः प्रतिपद्यते, तन्न, असुब्वत इति भाष्यप्रयोगात् क्वचिल्लाघवोऽनाद्रियत् इति तदुपपत्तेः ।

ननु विष्णुः देवतास्येति वैष्णवः, तस्यभावो वैष्णवता, सा पर्याप्ता धर्माविच्छिन्ना, तत्र परिपूर्णता परिलक्ष्यते । पुनः गौरीपतेरभेदेन, स्मरणाभिप्रायस्तु कः, इति चेच्छृणु, ज्ञानन्तु, शङ्करादिच्छेदित्याप्तोक्त्या ज्ञानमूलिका ग्रन्थरचना । शिवस्मरणं ज्ञानजनकम् । अतः शिवरूपो यो विष्णु भगवांस्तं, तं नौमि = अल्पगुणवानहमुत्कृष्टगुणवतो भगवतश्शरणं गच्छामि । किमर्थः ग्रन्थरचनाशक्तिसुलभार्थं, निविघ्नतापूर्वकसमाप्तिफललाभार्थञ्च ।

श्री = शोभा सम्बलित लौकिक अलौकिक सौन्दर्यं माधुर्यं परिपूर्णं, लक्ष्मी = सम्पूर्ण ऐश्वर्य एवं सम्पत्ति की स्वामिनी देवी का, रमण = मनोविनोद का आश्रयः जिसमें सारा विश्व विचरण करे, उसे रमण कहते हैं । अथवा, श्री = भूदेवी, लक्ष्मी = लक्ष्य-भूत पुरुषार्थं चतुष्टय की प्रापयित्री ये दोनों विष्णु भगवान् की पत्नी हैं । (श्रीश्चते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ इति श्रुतिः) दोनों की शक्ति से विशिष्ट विष्णु का (ग्रन्थ समाप्त्यर्थं) शरण ग्रहण करता हूँ । अथवा, श्री = सर्वाश्र, लक्ष्मी = शक्ति, उससे विशिष्ट

ननु विष्णोः गौरीरमणरूपत्वं न लोके (व्यवहारे) प्रसिद्धम् शैववैष्णवयोर्भेदेन शिवविष्णोर्भेदस्य सर्वतन्त्रमिदृशत्वात् । एवञ्च शिवस्य स्तुतिकर्मता न सिद्धयति । तत्र शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे इतिवचनादुभयोः तादात्म्यापन्नत्वेनाभेददर्शनात् । उक्तञ्च-हरिहरभेदं कलयतिमूढो विना शास्त्रम् ।^३ उभयोः प्रकृतिरेका (हृद् हरणे) प्रत्यय- (विश्वास) भेदान् भेदोऽस्ति तयोः कर्मभेदान् भेदः, ननु पारमार्थिको भेदः । अतः शिवे स्तुतिकर्मता नानुत्पन्ना । 'हरति पापानि' इति व्युत्पत्तिरप्येकैव ।

तन्वेकस्य ब्रह्मणोऽनेकरूपत्वे किं गमकम्, तत्र 'एकोऽहं बहुस्याम्, एकः सन् बहुधा व्यजायत' इति श्रुतिर्मानम् । यदा इच्छा शक्तिर्जागर्ति तदा ईश्वर एकाकी सन् बहुभक्तितुं वाञ्छति, यदा मायाशक्तिः प्रादुर्भवति तदा स बहुधा = विविध प्रकारेण व्यजायत = सृष्ट्यादि विभिन्नकार्यं नमिदमेव ब्रह्मविष्णु शिवादिरूपेणानेकधा प्रादुरभवत् । अतो रमणशब्दः 'सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुत्या आह्लादप्रबोधकः, यस्मादिष्टलाभः सूच्यते । तं नौमि ।

स्तुत्यर्थं नु धात्वर्थस्तु नमस्कर्तरि निष्ठा या अल्पगुणवत्ता तन्निरपिता या नमस्कार्यनिष्ठा उत्कृष्टबहुशंसितगुणवत्ता तद्विशिष्टं यज्ज्ञातदनुकूलः करः शिरः संयोगरूपव्यापारः । तत्र करः शिरसंयोगस्तुल्यक्षणीभूतः । स्वनिष्ठापकृष्टत्वप्रकारक बोधानुकूलव्यापार एव तद्भात्वर्थः । यथा मण्डलाधीशः प्रधानमन्त्रिणं नौति । मण्डलाधीशे विद्यमाना मण्डलमात्रपरिच्छिन्ना (अधीनत्वरूपाल्पक्षेत्रव्याप्यगुणवत्ता तस्याः परिचायिका प्रधानमन्त्रिनिष्ठाऽधिकदेशवृत्तित्वरूपव्यापकगुणवत्ता, अत्र व्याप्यव्यापकगुण-विशिष्ट ज्ञानन्तु-अहं (मण्डलाधीश) प्रधानमन्त्र्यपेक्षया अल्पगुणवान्, अयञ्च-मदपेक्षया उत्कृष्टव्यापकगुणवान्, इत्याकारकं यज्ज्ञानं तदनुकूलो वद्धाञ्जलिशिरः संयोगरूपो 'नौमि' इत्युच्चारणरूपो व्यापारः, तदाश्रयो मण्डलाधीशः । नमस्कर्म तु 'अहमेतदपेक्षया उत्कृष्टः,

(शक्ति सहित) विष्णु को नमस्कार करता हूँ । वे भगवान् कैसे हैं ? गौरी रमण रूप हैं । गौरी = प्रकृतिः माया, विलासभूत जगत् का प्रदर्शन करे, जिसमें ऐसे रमण शिव या गौरी = गौरवर्ण वाली सती गुण सम्पन्ना, उसमें जो रमण करे । या गौरी रमण शंकर भगवान् उनके रूप को तरह स्वरूप है जिसका ऐसे विष्णु की स्तुति करता हूँ । श्री विष्णु को शिवरूप मानने का तात्पर्य है कि शंकरजी से ज्ञान को इच्छा करे, ज्ञान ही प्रत्यय का मूल है । शिवजी ज्ञान के दाताजनक हैं । अतः विष्णु में शिव की अनुभूति आवश्यक हो गयी है । हरति पापानि इस व्युत्पत्ति से भी दोनों में साम्य

यतोहि अयं नमस्करोति, इति ज्ञानरूपं फलं जायते । फलाश्रयः प्रधान-
मन्त्री । अत एव = फलाश्रयत्वात् कर्म संज्ञा द्वितीया च । तेन स्वनिष्ठाप-
कर्षप्रकारक-नमस्कार्यनिष्ठोत्कर्ष विशिष्ट बोधानुकूलो व्यापारो नुधात्वर्थः ।

प्रसङ्गे, तु कौण्डिन्यनिष्ठा या अल्पगुणवत्ता एवं लक्ष्मी रमण निष्ठो-
त्कृष्टगुणवत्ता च तद्विशिष्टज्ञानानुकूलव्यापारोनुपदार्थः । यद्यपि ईश्वर-
गुरुपित्रादिषु उत्कर्ष पुरस्सरं श्रेष्ठत्वज्ञानं स्वभावमुलभम् न प्रयासजन्यम् ।
तथापि तत्र हर्षोल्लासप्रबोधकः स्वाभीष्टसाधक आशीर्वचनानुकूलव्यापारो
नु धात्वर्थः । सच्च नमनद्योतकं हस्तसम्पुटीकरणं शिरोनमनञ्चेत्यादिरूपम् ।

इदानीं नमस्क्रियायां नमस्कार्यं च यदुत्कृष्ट विशिष्टज्ञानं तमावि-
ष्करोति-स्फोटरूपमिति—

यतः = यस्मात् श्री लक्ष्मीरमणात्, मायोपाधिविशिष्टात्, उपादान-
कारणात् भगवतः श्रीमन्नारायणात् (एतेन सशक्तिकस्य परमात्मनः
कारणत्वं व्यज्यते) पुरोदृश्यमानं स्थावरजङ्गमात्मकं स्फोटरूपं सर्वं जगत्
विवर्तते । शब्दपक्षे तु-यतः = यस्मात् सशक्तिकाच्छब्दात् श्रीः = शक्तिः
(सम्बन्धः, सामर्थ्यम्बा) लक्ष्मीः-अर्थः, ताम्यां सह रमन्ते = कार्यं कुश-
लिनो- (शब्दमूलको व्यवहारस्तत्र) भवन्त्यनेनेति रमणशब्दः, तस्मात्-
शब्दार्थसम्बन्ध-फलसहितात् शब्दब्रह्मणः, प्रत्यक्षे विद्यमानं शब्दात्म-
कमर्थमकं जगत् प्रादुर्भवति । एवं ग्रन्थादौ शब्दाद्वैतवादः प्रकीर्तितोऽन्ते
स्फोटं स्यैव निरूपणत्वात् ।

कारिकायां स्फोटरूपमिति भगवतो जगतश्च विशेषणम् । भगवत्पक्षे-
स्फुटति = आविर्भवति पृथिव्यप्तेजोवाप्वाकाशकालदिगादिजगद्रूपोऽर्थो
यस्मात् (अपादाने घञ्) तम् । शब्दपक्षे तु-स्फुटति = लोके बोधविषयतां
प्राप्नोत्यर्थोऽस्मादसौ स्फोटशब्दः, रूप्यते इति रूपं बोध्योऽर्थः, तयोः

की अभिव्यञ्जना होती हैं । नौमि का अर्थ = अल्प गुणवान् नमस्कर्ता और अधिक
गुणवान् नमस्कार्य है । ऐसे ज्ञान के अनुकूल जो प्रणाम प्रक्रिया है; सिर का नमन,
हाथ का सम्पुटीकरण, साष्टाङ्ग दण्डवत् आदि, जैसे—शिष्य गुरु को प्रणाम करता
है । शिष्य में न्यून गुण गुरु में विशेष गुण की दोनों में अनुभूति होने पर नमस्कार
आशिष क्रम प्रारम्भ होता है ।

ग्रन्थकार विष्णु के नमस्कार में विद्यमान जगत के आविर्भावात्मक उत्कृष्ट गुणों
का आविष्कार कहते हैं । स्फोटरूपं यतः सर्वमिति—

जिससे अर्थ स्फुटित (विकसित) हो, उसे स्फोट कहते हैं । शब्द से अर्थ व्यक्त
या विकसित होता है । शब्द ही स्फोटात्मक है । यतः = जिस शक्ति सहित विष्णु

वाच्यवाचकभावसम्बन्धः, स्फोटश्च रूपञ्चानयोः समाहारः (तत्र नपुंसक-
मेकवचनम्) स्फोटरूपम् = शब्दार्थस्वरूपं ब्रह्म । तदेव “गच्छतीति जगत्”
तस्योपादानकारणम् । एवं स्फोट एव रूपं = स्वरूपं यस्य तत् । शब्दा-
त्मकमर्थान्मकञ्च यावदर्थस्वरूपं तत्सर्वं सुसिद्धम् । अत्र प्रमाणं ‘नामरूपे
व्याकरवाणीति’ श्रुतिः । नाम इति शब्दः रूपमित्यर्थः । न ‘भूः’ इति नाम
प्रथमं व्याहरत ततो भुवमित्यर्थोऽजायता भट्टोजिदीक्षितः कौमुदीति व्याहरत
ततः कौमुदीमित्यसृजत ।

स्तुतादुत्कर्षश्च जगत्कृतृत्वादिरूपो अविद्योपाधिकस्य मायासम्बलि-
तस्य परमात्मनो जगत्कारणत्वम् । एवं माया = शक्तिः (सम्बन्धः)
बोधकता रूपा व्यावहारिकता । वाच्यवाचकभावरूपा योग्यता
तत्सहितात् शब्दात् सर्वोऽर्थो विवर्तते अत्र श्रुतिः प्रमाणं, “यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते, येन यातानि जीवन्ति यत् प्रयन्ति = लीयन्ते, अभिसंवि-
शन्ति । ब्रह्मणि जगतः स्थितिलंयोऽपि जायन्ते । आत्मन आकाशः सम्भूतः,
आकाशाद् वायुः वायोरग्निरग्नेरापः, अद्भ्यः पृथ्वीत्यादिरपि मानम् ।
इत्थं ब्रह्मण उपादानता । न्यायादिमते तु निमित्तकारणताऽपि दृश्यते
यथा “द्यावाभूमी जनयत् देव एकः (एवास्ते) विश्वस्य कर्ता भुवनस्य
गोप्ता” इति श्रुतिः । स्वप्रधानतयोपादानकारणता स्वशक्तिप्रधानतया
निमित्तकारणताऽपि ।

ननु विवर्तस्य जगतः कारणत्वे युगपदुपादाननिमित्तयोः कारणयोः
स्थितिर्न सम्भवति । कथं ? तयोः समन्वयः, यतो हि ‘सदेव सोम्येदमग्र
आसीत्, हे सौम्य इदं जगत् अग्रे = प्रथमं सत् एव आसीत् । इति श्रुत्या
सम्पूर्णस्याकाशादिप्रपञ्चस्य नित्यता निश्चीयते, कथं परमात्मन उपादान
कारणत्वं, निमित्त कारणत्वम्वा सङ्गच्छते । यन्नित्यं तत्कार्यं न, अजन्य-
त्वात् । अत ईश्वरजगतोः (शब्दार्थयोः) न कार्य कारण भावोऽनादि

भुगवान् से स्थावर जङ्गलात्मक जगत् आविर्भूत होता है । वहाँ जगत् कार्य है; भगवान्
कारण हैं, ऐसे ही श्री = ज्ञान, में कारण लक्ष्मी = शक्तिः (सम्बन्ध) सहित रमणः =
शब्दः अर्थात् स्फोट रूप शब्द से अर्थ की अभिव्यञ्जना होती हैं । शब्द, अर्थ, सम्बन्ध
फल रूप में परिणामी शब्द ब्रह्म अर्थात्मक जगत के रूप में विवर्तते = परिणामी होकर
प्रत्यक्ष होता है और ज्ञान का विषय बनता है । “सः ‘भूः’ इति व्याहरत” भू शब्द का
उच्चारण किया, तब ‘भुवम् असृजत्’ अर्थात् जगत् का सृजन हुआ । विवर्तते शब्द में
वि उपसर्ग का विशिष्ट और विरोधाभास दो अर्थ हैं । अतः विवर्तते का सत्तात्त्विक =
व्यावहारिक परिणाम दर्शनीय है । जैसे—दूध ही तत्वों के साथ दधि रूप में परिणत

त्वात् । अत आह जगदिति-गच्छति=विनाशं प्राप्नोति जगत् यद्यद्विनाशि तत्तज्ज् जन्यमिति नियमेन जगतो जन्यत्वं सिद्धम् । अथवा गच्छति=कारणे लीयते इति व्युत्पत्त्याऽपि जन्यत्वबोधे न बाधकम् । न च जगतः कार्यत्व-स्वीकारे सदेव सोम्येदमिति श्रुतेः का गतिः कथञ्च विरोध परिहारः ? साङ्ख्य मते गच्छति=तिरोधत्ता इत्यर्थः । यस्तिरोधत्तो स आविर्भवति । एतेन पदार्थस्य सत्ता न नश्यतीति ध्वन्यते । सत्ता मात्रेण जगतो नित्यत्वं, नामरूपोपाधिनाऽनित्यत्वमित्थं विरोध परिहारः कर्तव्यः ।

विवर्त्तत इति शब्दो व्यावहारिकाव्यावहारिकार्थपरः । तत्र “वि” इति विशिष्टार्थद्योतकः विरोधाभासार्थकश्च, तस्मात् द्विविधो विवर्त्तः । सतात्विका (व्यावहारिका) न्यथा भावः प्रथमो विवर्त्तः । यथा दुग्धस्य दधि परिणामः । मृत्तिकायाः पाषाणलौहसुवर्णादि विकारः । तत्र दधि दुग्धादीनां भोजनादौ व्यवहारविषयता । एवं शब्द एवार्थरूपेण विपरिणमते भगवतो नारायणस्य परिणामभूतविराडिव । अत्र तत्त्वं करणम् अन्यथा भावेन=कार्यरूपेण विकृतरूपेण विवर्त्तते । अत्र कार्यकारण-ञ्चोभयं व्यवहारविषयः । अतात्त्विकोऽन्यथा भावो विरुद्धाभासार्थको विवर्त्तः यथा रज्वां सर्पः, सूक्तौ रजतम्, मृगमरीचिकायां जलम् । अत्राधिष्ठानं रज्जू सूक्तिः मृगमरीचिका च । एते व्यवहार विषयाः सन्तु नाम किन्तु तत्राधिष्ठितानां सर्प-रजत-जलानां प्रतीतिमात्रमेव, न तु व्यावहारोपयोगितेति । अत एव ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ती किञ्चन’, ‘तमेव भातमनुभाति सर्वम्’ इत्यादि श्रुतयो संज्ञच्छन्ते । यथा-शुक्तौ रजतस्य सत्ता नास्ति, किन्तु शुक्तिसत्तैव, रज्जावहेः सत्ता नास्ति किन्तु रज्जु-सत्तैव । एवं भ्रमजन्यस्यार्थात्मकप्रत्यक्षस्य सत्ता नास्ति किन्तु ब्रह्म सत्तैव । एवं शब्दस्यैव सत्ता सार्वत्रिकी वास्तविकी च । तत्र भासमाना अर्थ सत्ता नास्त्येव । यथा यावत् शुक्ति न प्रतीयते, तावत्, रजतम्, एवं यावद्ब्रह्म न होता है । यहाँ कार्य दधि, कारण दूध दोनों व्यावहारिक हैं सतात्विक हैं । अतात्विक = अव्यावहारिक अन्यथा भाव, विरुद्धाभास विवर्त्त का अर्थ है । रस्सी में सर्प की, शुक्ति में चाँदी, यहाँ सर्प चाँदी अव्यावहारिक हैं । सर्प भ्रम निवृत्ति के पश्चात् रस्सी भी अव्यावहारिक है । भ्रम मिटने पर उसकी उपयोगिता भी मिट जाती है । ऐसे ही शब्द में विरुद्ध अर्थ भासमान हैं । अज्ञान दूर होने पर सब कुछ यही है । शब्द ब्रह्म—सिया राम मय सब जग जानी । सर्व खल्विदं ब्रह्म—ब्रह्म की प्रतीति से जगत की सत्ता है । जानु सत्यता ते जड़ माया । भास सत्य इव मोह महाभ्रा । शिवस्वरूप विष्णु भगवान की ही शब्द रूप ब्रह्म है । उन्हीं से अर्थ (जगत) की सृष्टि होती है ।

अशेषफल^१दातारम् भवाब्धितरणे तरिम् ।
शेषाशेषार्थलाभाय प्रार्थये शेषभूषणम् ॥२॥

○

प्रतीयते तावत्प्रपञ्चः । अतो ब्रह्मणि नामरूपात्मकं जगत् विवर्तभावं प्राप्त-
मित्यर्थः । इत्यद्वैते, द्वैतेषु शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यत्वं प्रतिपादितं वर्तते ।
यथा 'नित्याः शब्दार्थ-सम्बन्धाः समास्नाताः महर्षिभिरिति वाक्यपदीये ।
किन्तु अर्थसम्बन्धयोः नित्यता प्रलयं यावत्तिष्ठति, या व्यावहारिकीति
व्यपदिष्टा । अतो यस्मादीश्वरात् (शब्दात्) पुरोवर्तमानं शब्दार्थस्वरूप
स्फोटरूप-जगद् विवर्तते = अन्यथा जायते । तं गोरीरमणरूपादभिन्नरूपं
लोकोत्तराश्रयया युक्तं भगवन्तं विष्णुं नौमि ॥१॥ इति दीक्षितकृत
कारिकायां मङ्गलम् । अयं ग्रन्थकारकृतं मङ्गलम्

जगदुपादानकरणं मोक्षसाधनं, ज्ञानस्वरूपं विष्णुं स्तुवन् कौण्डभट्टो
निखिलसाधुत्वकारणकारणं शब्दानुशासनस्याधारभूतं चतुर्दशसूत्रोपदेशकं
मङ्गलवन्तं भगवन्तं शिवं प्रार्थयते । अशेष इतिशेषं = अनन्तं मर्यङ्कत्वेन
भूषयति योऽसौ शेषविभूषणस्तं, वाशेषो = शेषनागः स शय्यात्वेन भूषणं
यस्य सः = विष्णुस्तम् । यदि शेषनागः विभूषणं = कण्ठाभरणं यस्य 'वा'
विशिष्टं भूषणं यस्य तं शिवं प्रार्थये = अभीष्ट सिद्धयर्थमाश्रये । शिवाधी-
नशेषः । शेषस्य (पञ्जलेः) महाभाष्यार्थं लाभाय, शिवप्रीतिः (भक्तिः)
अवश्यमभीष्टसाधिका । एतदर्थप्रार्थये ।

क्रिया में प्रवृत्ति का प्रयोजक फल है । सम्पूर्ण फल को देनेवाले अर्थात् जिस लोभ
से कर्त्तव्य-पालन में रुचि हो, उसे फल कहते हैं । इस लोक और परलोक के सम्पूर्ण
फल (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष) को अर्पण करनेवाले भवब्धि तरणे तरिम् = संसाररूपी
समुद्र को पार करने के लिए नौका (तरण का साधन) आदि के समान, जैसे—समुद्र
गम्भीर भयानक देखने में असीम मत्स्य ग्राह आदि से आक्रान्त है । ऐसे संसार काम-
क्रोध, लोभादि से व्याप्त है । चूँकि भव दुस्तर है, इसलिए समुद्र से उपमित किया
गया । ऐसे संसार सागर को पार करने के लिए साधन शिव या विष्णु हैं । "नाम लेत
भव सिन्धु सुखाही" ।

शेषाशेषार्थं लाभार्थम्—शेषावतार होने से भगवान् पतञ्जलि ही शेष हैं । उनका
जो अशेष = सम्पूर्ण अर्थः (महाभाष्य-में प्रतिपादित सिद्धान्त) उसके लाभ के लिए,
प्रार्थये शेषभूषणम् = शेष है शय्या रूप से भूषण जिसका; अथवा शेष है विभूषण =
कण्ठाभरण जिसके उन विष्णु या शिव को प्रार्थये = अभीष्ट सिद्धि के लिए शरण
ग्रहण करता है । शेष शिवाधीन है । अतः शिव प्रीति से शेष (पतञ्जलि की प्रीति)
सुतरां सिद्ध है । अतः पतञ्जलिकृत ग्रन्थों का ज्ञान शिव के आधीन है ।

कथं भूतं शिवम्: अशेषफलदातारं यमुदिश्य प्रवृत्तिर्जीयते तत्फलम्
फलानामियत्ता (परिमितिः) तां निरस्यन्नाह—नशेषाणि = अवशिष्टानि
लोकेषु परलोकेषु वा फलानि (एतेन अपवर्गमोक्ष) रूपं फलमपि कुक्षीकृत
मिति ध्वन्यते) तेषां दातारं वरदानेनार्शिवचनेन चार्पयितारं (शिवं) प्रार्थये ।
अत्र समास निषेधः शङ्क्यते, किं दातृशब्दः तृन्न्तास्तृजन्तो वा । यदि तृन्-
न्तस्तर्हि 'न लोकेति' निषेधः यदि तृजन्तस्तर्हि तृजकाभ्यां कर्तरीति समान
निषेधः तन्न, द्वयोः व्याकरणषष्ठ्यामेव निषेधो ननु शेषपठ्याम् । अत-
स्तयो नात्र प्रवृत्तिः ।

नचाष्टमिद्वयोः, नवनिधयः, ऐहलौकिकभोगादयश्च भवाभ्यन्तर एव
लभ्यन्ते मोक्षस्तु आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपोऽविद्यानिवृत्तिरूपो वा ।
स भवाम्यन्तरे न सम्भवति—तदाह पुनः कथं भूतं भवाब्धि तरणेतरिमिति—
भवः = संसारः स एवाब्धिः = समुद्र इति रूपकम् । यथा—समुद्रो ग्राहमकर
तिमिङ्गिलाद्याकान्तः । एवं भवोऽपि—क्रोधलोभेष्याद्विषरागमदमोहमारा-
दिभिः सङ्क्रान्तः । यतो दुस्तरो भवः, अतो समुद्र साध्यम् । तस्य तरणं =
पूर्वतटात् पारतटगमनम् । यदि भवोऽब्धिरेव तदा पारतीरं = मोक्षस्वरूपं,
नित्यलोकावाप्तिः जीवो ब्रह्मैव नापरः । 'सोऽहं' 'तत्त्वमसि' इत्यादि
स्वस्वरूपावाप्तिश्च एतदेव तरणम् । अथवा भवरूपस्य अब्धेः तरणं = नाशः
निवृत्तिर्वा धातूनामनेकार्थत्वात् । नाम लेते भवसिन्धु सुखाही इति मानसे ।
मोक्ष एव फलन्तु । भावरूपं, ज्ञानविरोधि, यदज्ञानं तन्निवृत्तिरूपम् । जन्म-
नोरभावः, दुखाभावः, बन्धनाभावश्चैतन्मोक्षस्वरूपम् । तत्र तरि = तरण
साधनं, मुक्तिसाधनं, ज्ञानविषयः शिवः । यद्यपि तरन्त्यनयेति = व्युत्पत्त्या जल
तरणसाधनमेवार्थः । सोऽर्थश्च सन्निहितपदघटकतरणशब्देनैव लभ्यते
तथापि विशेषणवाचकपदसन्निधाने विशेष्यवाचक पदस्य प्राधान्यम् ।
इति न्यायेन तरिशब्दस्य साधनमात्रमेवार्थः । अतो मोक्ष साधनीभूताज्ञान-
निवृत्तिपूर्वक तत्त्वज्ञानविषयं शेषभूणं प्रार्थये । किमर्थम् ?

शेषाशेषलाभार्थम्—शेषः = पतञ्जलिः, शेषावतारत्वात् । यद्वाशेष
श्री कृष्ण गुरुः तस्य योऽशेषः = सम्पूर्णोऽर्थः, महाभाष्ये प्रतिपादित सकल
शब्दानु शासन सिद्धान्त भूतोऽर्थं तस्य व्याकरणशास्त्रसिद्धान्तभूत निखिल
निर्णयस्य लाभाय शेषो भूषणमलङ्कारो यस्य तं शिवं प्रार्थये । एतेन शिवा-
धीनशेषः इति ध्वन्यते । शिवप्रीत्याऽमीष्टलाभो भवत्येव । लोके स्वामिनः
प्रीत्यां सेवकोऽनिच्छन्नपि फलं प्राप्नोत्येव । साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परि-
कराङ्कुरः ।

पाणिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरम् रङ्गोजिभट्टाभिधं
द्वैतध्वान्तनिवारणादिफलिकां पुम्भाववाग्देवताम् ।
दुर्लिङ्गं गौतम-जैमिनीय-वचनव्याख्यातृभिर्दूषितान्
सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां वचो दूषये (१) ॥३॥

०

शिवप्रीतेः फलन्तु, वाग्देवी यस्य जिह्वाग्रे नरीनर्ति संदामुदा ।
भट्टोजीदीक्षितमहं पितृव्यं नौमिसिद्धये ॥

पितातु सरस्वत्यवतार एवेत्यग्रे वक्ष्यते । २ ।

ग्रन्थ रचनायां प्रेक्षापूर्वकं प्रवृत्तये व्याकरणशास्त्रे मुनित्रयस्य प्राधान्यात् “आचार्यदेवो भव” इति श्रुत्या मुनित्रयस्य नमस्कारात्मकं मङ्गल-माचरन्, ततो मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, इत्यनया स्वाभिष्टिसिद्धये आशीर्वचनोपलब्ध्यर्थं देवतास्वरूपौ पितरौ प्रणम्य, विघ्नध्वंसकं मङ्गलप्रदं गणेशञ्च प्रणमन्, ग्रन्थनिर्माणे प्रवृत्तिप्रयोजकमिदं “मदिष्ट साधनं, मत्कृति साध्यं, बलवदनिष्टाननुबन्धि” इत्यादिज्ञानं, प्रवृत्तिप्रबोधकमनुबन्ध-चतुष्टयं यथा ।

विषयश्चाधिकारी च सम्बन्धश्च प्रयोजनम् ।

विनानुबन्धं ग्रन्थादौ मङ्गलं नैव शस्यते ॥

एषु = अधिकारि, विषय, सम्बन्ध, प्रयोजनेषु विषयस्य प्राधान्यात् विषय-वोधान्तरमेवान्येषां ज्ञानं जायते । अतोऽस्य ग्रन्थास्य प्रतिपाद्यविषयं प्रदर्शयन्ताह पाणिन्यादिति—

पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलीन् (सूत्रवार्तिक भाष्यकारान्) प्रणम्य = प्रतिपाद्यविषयज्ञानमुलभायाशीर्वचनमुपलभ्य, रङ्गोजिभट्टाभिधं = अभिधीयते

इस श्लोक में महर्षियों, पिता और गणेशजी को प्रणामपूर्वकं ग्रन्थ का प्रतिपाद्य विषय प्रस्तावित करते हैं । पाणिन्यादिति = व्याकरण के प्रारम्भिक प्रणेता पाणिनि, कात्यायन और पतञ्जलि को प्रणाम करके (ऋषियों को प्रणाम ज्ञान रूप विषय बोध का बद्धक है) । रङ्गोजी भट्ट नामक पिता को प्रणाम करके (माता-पिता के प्रणाम से परम्परागत शक्ति की उपलब्धि के लिए) जो द्वैत = चेतन और अचेतन दोनों के धर्म से ज्ञान रूप विषय द्वैत है । या, जीव माया ब्रह्म आदि दो या उनसे सम्बन्धित नाना प्रपञ्च द्वैत है । वही ध्वान्त = अन्धकार है जो शंस्यात्मक ज्ञान है । राग-द्वेष, चिन्ता, शोक क्लेश का जन्मदाता है । उस द्वैत रूप अन्धकार की निवृत्ति है फल = जिसका ऐसे पुंभाव वाग्देवता = पुरुष स्वरूप है । वाग्देवता = (सरस्वती)

= वाच्यार्थः पतिपाद्यते अभिधा = नाम रङ्गोजिभट्ट इत्यभिधा = नाम यस्य तं पितरं प्रणम्य = मातापितृप्रभावजन्यशाब्दित्युपलब्धये तयोराशीर्बचनं सम्प्राप्य, कथं भूतं पितरं ? तदाह द्वैतेति—द्वाम्यां चेतनत्वाचेतनत्वाभ्यां धर्माभ्यामितो ज्ञातः, “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेहनानास्ति किञ्चन इति । श्रुत्याऽवगतं शब्दब्रह्म, द्वैतम् । तत्र भवं = आवरणविक्षेपादिना भासमानं द्वैतम् = अज्ञानम् तच्च विषयरूपेण वर्तमानमिध्याभूतं भावरूपमज्ञानं तदेव ध्वान्तम् = तमः = संशयात्मकं ज्ञानं भ्रमसाधकं रागद्वेषचिन्ताक्लेशजन्यदुःखत्रयरूपम् । तन्निवारणमेव फलं यस्या सा तां द्वैतध्वान्त निवारणादि फलिकाम्, अर्थात्मकभ्रमवारणेन शब्द ब्रह्माभासमेवावशिष्यते । यद्वा द्वयोरनेकस्य वा भावोद्विता । नाना प्रपञ्चः तत्संवन्धिज्ञानं द्वैतम् तन्निवारणं फलं यस्यासा । परमार्थदशायामद्वयं ब्रह्म स्वीक्रियते, प्रपञ्च दशायामन्तः करणवृत्तिविशेषं मिथ्याज्ञानमेव ध्वान्तं तन्निवारणम् = अध्यारोपापवादाभ्यां, भजनपूजनाभ्यां, योगाभ्यामाभ्यां, एकोऽहं बहुस्यामित्यारभ्य, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, इत्यनुभवाभ्यामविद्यानिवृत्तिः स्वस्वरूपावाप्तिश्च मुख्यं फलं यस्यास्तां पुंमभाववागदेवताम् = (इति पितृविशेषणम्) पुंसः = पुरुषस्य भावः = लिङ्गस्वरूपविशिष्टगुणो नराकृतिः यस्या वाग्देवताया सा ताम्, यद्वा ‘पुंस्त्वं’ भावयते इति पुंमभावा सा चामी वागदेवताच, अथवा आविष्कृतपुरुषशरीरां सरस्वतीं (एतेन पुंसः शरीरधारिणी सरस्वत्येव रङ्गोजिभट्टः) तं (तां) प्रणम्य, दुहिं = दुहति विघ्नान् अन्विष्यान्विष्य विनाशयतीति दुहिं गणेशस्तम् । यद्यपि पित्रादि नमस्कारानन्तरं गणपतिप्रणामोऽनुचितः मन्यसे तर्हि गणेशावतारं गणपतिस्वरूपं मङ्गलमूर्तिं प्रतिभया वैदुष्येण वा सरस्वतीस्वरूपं पितरं प्रणम्येत्यर्थः ।

स्वग्रन्थस्यान्य ग्रन्थेभ्यः श्रेष्ठत्वं संमाध यन्नाह—गौतमेति—ब्रह्मपुत्रो गौतमः तस्य गोत्रापत्यं गौतमः न्याय सूत्रकर्ता । जैमिनिः = पूर्वमीमांसा सूत्रकर्ता व्यासान्ते वासी तयोरिमानि गौतम जैमिनीयानि, न्यायसूत्र मीमांसा

को अर्थात् सरस्वती ही पुरुष का लिंग (चिह्न) विशेष गुणों को धारण की हों, ऐसी प्रतिभा वैदुष्य से सम्पन्न सरस्वती के अवतार मूर्ति पिता को प्रणाम करके, दुहिं = खोज-खोज करके विघ्न विनाश करने वाले गणेश उबको प्रणाम करके काण्डभट्ट अपने ग्रन्थ की श्रेष्ठता प्रतिपादित करने के लिए बोलें कि गौतम = (ब्रह्मा के पुत्र, न्याय सूत्रकर्ता) जैमिनी (मीमांसा सूत्रकर्ता) के वचन (प्रणीत सूत्रात्मक ग्रन्थ), की व्याख्या (विशेषण) करने वाले शबर स्वामी कुमारिल भट्ट आदि से, दूषित = दोष रूप में प्रदर्शित सिद्धान्तों को निरस्त करने के लिए महाभाष्यादि ग्रन्थों से सिद्ध

नत्वा गणेशपादाब्जं गुरुनश्च सरस्वतीम्
श्री कौण्डभट्टः कुर्वेऽहं वैयाकरणभूषणम्

०

सूत्ररूपाणि वचनानि तेषां व्याख्यातः = वात्स्यायनः तदुत्तरं प्राचीननव्य-
नैयायिकाः शबरस्वामी तदुत्तरं कुमारिलभट्टादयश्च तैः दूषितान् = दोष-
रूपेण प्रदर्शितान् वैयाकरणसिद्धान्तान् । भाष्यकारादिसिद्धनिर्णयान्)
उपपत्तिभिः = सिद्धान्तसाधकयुक्तयुक्तिभिः प्रकटये = सत्यतां समर्थये ।
तथाच तेषां = स्वतन्त्रव्याख्यातृणां (निरङ्कुशानां दोषयुक्तं वचः दूषये =
सदोषान् विरुद्धसिद्धान्तान् प्रामाणिकयुक्तिभिः निरस्ये ।

अत्र व्याकरण शास्त्रसिद्धान्तो विषयः, तस्य ज्ञानं प्रयोजनम्, तज्जि-
ज्ञासुरधिकारी साध्यमाधकभावः सम्बन्धः इति ॥३॥

मङ्गलस्य दृढीकरणाय पुनः गणपतिनतिकर्मकमङ्गलमाह—नत्वेति-
गणेशपादाब्जं = गणानां = प्रमथादिशिवगणानाम् ईशः = स्वामी, नियन्त्रकः
यद्वा गणानां = असङ्ख्यात विघ्नसमुदायानां ईम् = लक्ष्मीं, श्री, स्वरूपम्वा
तश्यति नूकरोतीति गणेशः । अथवा गणानां = भक्तसमुदायानां ई = कामा-
दिशक्तिं श्यति = समापयति रागद्वेषादिविकारान् छीणीकरोतीति गणेशः
तस्य पादाब्जं = चरणकमलं तथा गुरुन् = गृणाति = शिष्याणामज्ञानान्धात्वां
ज्ञानाञ्जनशलाकया चक्षुरुन्मीलयति रहस्यभूतार्थोपदेशेनावरणं वृश्चति ।
गुरुः गुशब्दस्तत्त्वन्धकारः स्याद् रुशब्दस्तन्निरोधकः तान् (नत्वा) सरस्व-
तीञ्च = सरो = ज्ञानं तदस्त्यस्यामिति यद्वा सरः = प्रशस्तं पानीयमस्त्यस्यां
अथवा सरोऽमृतकुण्डः (विद्ययाऽमृतमश्नुते) ज्ञानामृतमस्यामिति सरस्वती ।
तां नत्वा = आशीर्वचनेनाभीष्टलामं लब्ध्वाऽहं कौण्डभट्टः, (यद्यपि आत्म-
नाम गुरोर्नाम नामाति कृपणस्य च ।

(निर्णीत) उपपत्ति = युक्तियों एवं उपायों से उन निरङ्कुश पण्डितमन्य स्वतन्त्र
व्याख्यान करने वालों के, वचः = वचन (व्याख्यान) को दूषये = दूषित करता हूँ ।
अर्थात् दोषयुक्त व्याख्यानों को युक्तियों से निरस्त करता हूँ ।

नत्वेति—मङ्गल को मस्त (मुदृढ) करने के लिए पुनः गणेश, गुरु और
सरस्वती को प्रणाम करते हैं । प्रथमादि गुणों के स्वामी भगवान् गणेशजी के चरणकमल
को, अज्ञान रूप अन्धकार दूर करने वाले गुरु को, ज्ञानमयी सरस्वती को नमस्कार
करके, मैं (कौण्ड भट्ट) वैयाकरण भूषण सार विविध अर्थ का प्रतिपादक और
व्युत्पत्ति ज्ञान लाभ के लिए भूषण उपयोगी ज्ञानवर्द्धक तत्वभरा ग्रन्थ की रचना
करता हूँ ।

प्रारोप्सितप्रतिबन्धकव्यूहोपशमनाय कृतं श्रीपतञ्जलिस्मरणरूपं
मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नंश्चिकीर्षितं प्रतिजानीते—

○

श्रेयस्कामो न गृह्णीयात् जेष्ठापत्य कलत्रयो, ॥ इति स्वनाम ग्रहणं
स्मृतिविरुद्धम् । तथापि वैखरीवाण्यां स्वनामग्रहणे स्मृतिविरोधः, नतु
लेखने । यद्यपि रामो द्विर्नावभाषते, गोनर्दीयस्त्वाह, शतातपोऽब्रवीन्, इत्यादौ
वैखरी विषयत्वेन स्वनामोच्चारणमसङ्गतं प्रांतभाति, तथापि कर्तव्यार्थक
विषयबोधस्थले उत्कर्षादि यशोलाभाय स्वनामोच्चारणेऽपि न दोषः । अत
आह मनुः अभिवादे (नमस्कारकाले) 'असौनामाहं त्वामभिवादये, स्वनाम
कीर्तयेदिति । एतेन अत्यावश्यक स्थले न प्रत्यवायः) वैयाकरणभूषणं =
वैयाकरणानां-विविधार्थप्रतिपादकव्युत्पत्तिज्ञानवतां भूष्यतेऽनेनेति भूषणं
तदहं कुर्वे = विविधगुणविशिष्टं करोमि । अतएवायं ग्रन्थो व्याकरणस्य
श्रीरस्ति ॥४॥

पूर्वं कृतस्य समाप्त्यर्थकमङ्गलस्य प्रयोजनमाह प्रारोप्सित इतिप्रारोप्सि-
तस्य = प्रारम्भमिष्टस्य, प्रारम्भ निष्ठा या विषयता तद्वोद्धिका या इच्छा
तस्याः विषयतया आश्रयस्यास्य यानि प्रतिबन्धकानि-विघ्नादीनि तेषां =
सम्भावित विघ्नानां मुपशमनाय = दमनाय, समाप्तये वा कृतं = वितृस्तं फणि
स्मरणरूपं = शेषाख्यं धाममामकमिति व्यासवचनात् फणिः = शेषः, तदव-
तारः पञ्चजलि तस्य स्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं = मदगुरवो मङ्गल
माचरितवन्त इति मयाऽपि मङ्गलमाचरणीयमिति निबध्नन् = ग्रन्थ घटकी-
कुर्वन्, चिकीर्षितं = बोधयति फणिभाषित इति—

निबध्न समाप्ति के उद्देश्य से किये हुए मङ्गल का प्रयोजन प्रस्तुत करते हैं ।
प्रारोप्सित इति—ग्रन्थ निर्माण के प्रारम्भपूर्वक समाप्ति की अभिलाषा का प्रति-
बन्धक = सभी प्रकार के सम्भावित विघ्न उनके उपशमन = उन्मूलन के लिए किया
हुआ श्री = श्रीलक्ष्मीरमण नौमि, फणि = अशेष फलदातारम् । शेष भूषणमित्यादि
स्मरण रूप मङ्गल शिष्यों की शिक्षा के लिए (कि मेरे गुरुजन मङ्गल करते थे, मुझे
भी मङ्गल करना चाहिए) निबध्नन् = ग्रन्थ से सम्बद्ध करते हुए चिकीर्षितं = कर्तव्य
अर्थ के अभिलषित ज्ञान को प्रतिज्ञा रूप में प्रतिपादन कर रहे हैं । फणिभाषित =
इत्यादि । फणि = पतञ्जलि से भाषित = प्रतिपादित महाभाष्य ही समुद्र है । जैसे—
देव-दानव द्वारा समुद्र के मन्थन से कौस्तुभ मणि का आविर्भाव हुआ, वैसे ही महा-
भाष्य के मन्थन से भट्टोजिदीक्षित द्वारा शब्द कौस्तुभ नामक ग्रन्थ उद्धृत = प्रकट
हुआ । इस शब्द कौस्तुभ ग्रन्थ से निर्णीत अर्थ को संक्षेप से इस ग्रन्थ का प्रतिपादन

३ फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः ।

तत्र निर्णीत एवार्थः संक्षेपेणहं कथ्यते ॥१॥

उद्धृत इति । अत्र अस्माभिरिति शेषः । भाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृत इत्युक्तिस्तु शब्दकौस्तुभोक्तानामर्थानामाधुनिकोत्प्रेक्षितत्वनिरासाय । अन्यथा तन्मूलकस्यास्य ग्रन्थस्याप्याधुनिकोत्प्रेक्षितसारत्वापत्तौ पाणिनीयानामनुपादेयतापत्तेः । तत्र निर्णीत इत्युक्तिरितोऽप्यधिकं जिज्ञासुभिः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यमिति ध्वनयितुम् ॥१॥

०

फणिना = पतञ्जलिना भाषितं = परश्रवणगोचरीकृतं चेद्भाष्यं—

सूत्रस्थपदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदोविदुः ॥

तदेवाब्धिः तस्मात् महाभाष्यरूपसमुद्रात् शब्द रूपः कौस्तुभः = शब्दकौस्तुभनामाख्यो ग्रन्थो, मणिश्च उद्धृतः = निष्कसितः, प्रकटीकृतः । पृथक्कृतो वा । कुं = भूमण्डलं स्तुभ्नाति = व्याप्नोति संचालयतीति कुस्तुभो = विष्णुः, समुद्रश्च । तत्रभवो मणिः कौस्तुभः, 'कुस्तुभोमहतेजा सूर्यकोटिसमप्रभः' । यथा-मन्थनाश्रयात् समुद्रान्निष्कासितः कौस्तुभः, सर्वार्थप्रकाशकः । एवं महाभाष्यान्निष्कासितो भट्टोजिदीक्षितकृत शब्दकौस्तुभनामाख्यो ग्रन्थो व्याकरणशास्त्रस्य सिद्धान्तभूतसर्वार्थ प्रकाशक = इति व्यज्यते । तत्र = शब्दकौस्तुभे निर्णीतः = प्रमाणैः (वस्तु तत्त्वावधारणी) कृतः तद्विषयीभूत एवार्थः = धात्वर्थः, नामार्थः, समासार्थः, शक्त्यर्थः निपातार्थादि, प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थश्च, इह = अस्मिन्ग्रन्थे, संक्षेपेण लघुनोपायेन अस्माभिः = कोण्डभट्टैः कथ्यते = हर्यादिनिबद्धकारिकाभिः प्रति पाद्यते ।

किया जाता है । अर्थात् धातु का अर्थ लकारार्थ, नामार्थ, समासार्थ शक्त्यर्थ निपातार्थादि स्फोटार्थ का विषय विवेचन किया गया है । अस्माभिः = भट्टोजी दीक्षितैः ।

महाभाष्यरूपी समुद्र से शब्द कौस्तुभ ग्रन्थ आविर्भूत हुआ है । इस कथन से शब्द कौस्तुभ में प्रतिपादित अर्थों की आधुनिक (नवीन सिद्धान्त का ग्रन्थ) ऐसी उत्प्रेक्षा = सम्भावना को निरस्त करने के लिए अन्यथा = यदि उक्त उदाहरण न होता तो महाभाष्यमूलक इस ग्रन्थ के भी नवीन सिद्धान्तकता की सम्भावना का सारांश = निचोड़ इस ग्रन्थ में है । यह आपत्ति होती तो पाणिनीय शास्त्र के अध्येताओं के लिए अनुपयोगी सिद्ध होता । तत्र निर्णीत = शब्द कौस्तुभ में निर्णीत इस कथन का तात्पर्य यह है कि भूषण सार से अधिक जिज्ञासुओं के लिए शब्द कौस्तुभ ग्रन्थ देखना चाहिए ।

कारिकायां भाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभउद्धृत इत्युक्तं, तेन शब्दकौस्तुभनामाख्ये ग्रन्थे ये विषयाः प्रतिपादिताः सन्ति तेषामाधुनिकोत्प्रेक्षितत्व-निरासाय = 'आधुनिकोऽयं ग्रन्थः' एतादृशी या उत्प्रेक्षा = सम्भावना तस्या अपाकारणाय उक्तमिति शेषः । तेन नायमाधुनिक ग्रन्थः, किन्तु प्राचीन भाष्यादि ग्रन्थ सारभूतः प्रामाणिकार्थविशिष्टश्च । अन्यथा = भाष्याब्धेरिति विशेषणाभावे । भाष्यमूलकस्य = पातञ्जलभाष्याधारकस्यास्य भूषण-सारनामाख्यग्रन्थस्य "आधुनिकोऽयं ग्रन्थः" इत्युत्प्रेक्षा = सम्भावनासम्भवात् असारत्वापत्तौ = नायं व्याकरणसार इति । संशये जाते सति पाणिनीयानां = पाणिनिप्रियच्छत्राणां कृते अनुपादेयतापत्तेः । अनुपयोगितायः दोष आपति-व्यति । तत्र निर्णीत इति कथनेन यस्य जिज्ञासा अधिकमेधते तेन अस्माद् ग्रन्थादधिकजिज्ञासा शब्दकौस्तुभग्रन्थादुपशमपितव्य इति ध्वनयितुं = व्यञ्ज-यितुं कारिकाया उपयोगित्वमनुसन्धेयम् ॥ १ ॥

(अथ धात्वर्थनिर्णयः)

अथ = मङ्गलाचरणानन्तरं धातोरर्थः सिद्धान्तयिष्यते । यतोहि वैयाकरणमते स्फोट एवार्थबोधजनकः, स्फुटति = प्रकाशते, विकसति-शब्द-बोधविषयो भवत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटः अथवा परावागेव स्फुटति = पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीरूपेण विकसतीति स्फोटः परावाग्रूपः । परमार्थतस्तु वाक्य-स्फोटः एवार्थवान्, "वाक्यस्फोटोऽति निष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः ।" अति-निष्कर्षे = अत्यन्तनिश्च्युतपरिणामे परमार्थतः = समाजोऽर्थ बोधजनकदशायां वाक्यस्फोटे एवार्थबोधजनकता तिष्ठति । मञ्जूषायान्तु प्रतिवाक्ये शक्ति ग्रहोऽसम्भवः । लघुनोपायेन वाक्यस्य व्याख्यानं कर्तुमशक्यं, तस्मात्तत्र पदानि पृथक्कृत्य पदे प्रकृतीः प्रत्ययांश्च प्रविभज्य, कल्पिताभ्यां प्रकृतिप्रत्य-याभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थविभागं शास्त्रमात्रविषयं

समाज में अर्थ की वास्तविक बोधजनक शक्ति वाक्यरूप स्फोट है । जिससे अर्थ स्फुटित (विकसित) हो उसे शब्द कहते हैं । यानी शब्द ही अर्थ रूप में कमल की तरह खिलता है । शब्द-अर्थ दोनों का सम्बन्ध और फल = परिणाम परिस्फुरित हो । ऐसा शब्द लोक में अर्थ का वाचक होता है । शब्द से पूर्णतया ज्ञान का प्रस्फुरण होता है । पदों के इस समुदाय को वाक्य कहते हैं । जिसमें एक क्रिया प्रधान हो, अन्य कर्म, संख्या, काल, अन्य क्रिया-विशेषण हों । उसी निर्गुण क्रिया का वाचक धातु कहाता है । सगुण (लिंग संख्यायुक्त) क्रिया प्रत्यय में रहती है । धातु में नहीं । आख्यतं = तिङन्त स्थल में क्रिया प्रधान होती है । शब्दबोध = शब्दोच्चारण से जन्य ज्ञान में धात्वर्थ क्रिया का प्राधान्य महर्षि यास्क वचन (भावप्रधान) में प्रमाणित है । सभी प्रातिपदिक का मूल धातुएँ हैं । अतः स्वभाव से धातु के अर्थ की आकांक्षा जाग्रत हुई ।

प्रतिज्ञातमाह—फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।

फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्गस्तु विशेषणम् ॥ २ ॥

○

कल्पयन्तिस्म आचार्याः । 'विभाषा सुप' इति सूत्रे कैयटः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययानामिह शास्त्रेऽर्थवत्ताकल्पनं, तत्तदवयवानां तत्तदर्थबोधनेन समुदायस्य तत्तत्पदरूपसमुदायार्थबोधनेन वाक्यार्थबोधने तात्पर्यं ऋषीणाम्' तेषाम्मूलं स्फोट एव वर्ण-पद-वाक्य तज्जातिः तदखण्डाद्युपाधिभेदेन (ध्वनिरूपव्यञ्जकभेदेन) अष्टधाविभज्यते । मुख्यवाचकता वाक्यस्फोटे, अन्येषु तु शास्त्रीयकार्यमात्रनिर्वाहकता बोध्या । प्रकृतिसत्त्वेप्रकृत्यर्थसत्त्वमन्वयः तदभावे तदभावो व्यतिरेकः । एवं प्रत्ययेऽपि, तावन्वयव्यतिरेकि-साहाय्येनार्थवन्तौ भवतः । तथाच पदसमूहो वाक्यमर्थसमाप्तौ समर्थम् । अस्य ग्रन्थस्य आरोहक्रमानुसारेण प्रथमं पदस्फोटोऽभीप्सितः । पदञ्च सुवन्तं तिङन्तञ्चेति ग्रन्थकाराभिमतम् । व्यापारप्रधानशाब्दबोधश्चाभीप्सितः । सच व्यापारो धात्वर्थः, एकतिङन्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधजनकता च । शाब्दबोधे प्राधान्येन धातुजन्यव्यापारार्थबोधः कारणम् । यद्यपि धातोरधि-कारे द्वौ प्रत्ययौ स्तः । कौ ? तिङ्कृतौ । तत्र कृत्स्थले प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः, तयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमिति न्यायः प्रचलति । तिङ्स्थले भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि-नामानीति महर्षि यास्कवचनं प्रभवति । "भूवादयो धातव" इति सूत्रेभाष्ये 'पचति, भवति' इति वाक्ये एकत्व- (सङ्ख्या) विशिष्टाश्रयवृत्ति वर्तमानकालिकविक्रित्यनुकूलोव्यापारः । इत्यादौ व्यापारप्राधान्यबोधकशाब्दबोधदर्शनात् धातुजन्योपस्थितिरपि कारणमुक्तं वर्तते । उणादयो बहुलमिति सूत्रे "अर्थवत्सूत्रसार्थक्याय, अव्युत्पन्नान्यपिप्रातिपदिकानि नूनं स्वीकरणीयानि तथाच "नाम च धातु-जमाह" व्याकरणे 'शकटस्य तोक' (अपत्य) मिति मते सर्वेषां प्रातिपदिकानां व्युत्पन्नत्वंस्वीकर्तव्यमेव । तेषां मूलं=प्रकृतिः धातुरेवेति निश्चित्य, 'धातुजन्नाम' इति भाष्य प्रामाण्याच्च सर्वपदमूलप्रकृतिधात्वर्थ एव, सर्वाणि प्रातिपदिकानि धातुजान्येव । वाक्यार्थबोधे धात्वर्थव्यापारस्य प्राधान्यं तत्रैव शाब्दबोद्धीयाविशेष्यता । तन्निरूपणमावश्यकमिति आचार्यों धात्वर्थ-निरूपणमारभते ।

धात्वर्थं निर्णयस्य या प्रतिज्ञा कृता तां स्फुटं ब्रूते-फलव्यपारयोरिति तत्र 'ओस्' विभक्तेः कोऽर्थः ? "द्योतिकाः वाचिकाः वा स्युः द्वित्वादीनां विभक्तयः"

धात्वर्थं निर्णय की हुई प्रतिज्ञा (संकल्प) का व्याख्यान प्रारम्भ करते हैं ।

फलव्यापारयोरिति—ओस् विभक्ति का वाचक अर्थ है । फल और व्यापार

इति हरिवचनात् वाचिकापक्षे वाचकोऽर्थः । अतः लक्षव्यापारवाचकोधातुः । फलव्यापारनिष्ठवाच्यतानिरूपितवाचकतावान् धातुः । धातुनिष्ठवाचकतानिरूपितवाच्यतावन्तौ फलव्यापारौ, वाच्यवाचकावः सम्बन्धः फलितः । द्योतिकापक्षे-ओस् विभक्तिः अधिकरणकारकस्य द्योतिका । अनुभवेन फलव्यापारौ आधेयौ स्तः । तत्र अधिकरणत्वं न सम्भवति कथमोस् इति । अतो वैषयिकाधिकरण सप्तमी मन्तव्या फलव्यापारौ विषयौ विषयिज्ञानं तत्प्रत्यायकोधातुः । सम्बन्धता च वाच्यवाचकभावरूपा । यदि अभिव्यापकाधिकरण सप्तमी स्वीक्रियसे यथा तिलेपु = तिलमात्रवयवेषु अभिव्यापकं = सर्वावयव व्याप्तं तैलम् । एवं धातुषु धातुमात्रावयवेषु व्याप्तौ फलव्यापारौ, यतोहि दधाति अर्थाविति धातुः तदर्थश्च फलव्यापाररूपः । यथा तिलविशिष्टं तैलं तथा तयोर्विशिष्टो धातुरिति तदा व्याप्यव्यापक सम्बन्धः फलति । कदाचिद् धातुभेदेन फलव्यापारयोर्भेदेन च व्याप्यव्यापक भावसम्बन्धोऽपि सफलयितव्यः । अथवा-यथा शब्देऽर्थबोधकतानिरूपित कारणता, कार्यता च, एवमर्थोऽपि कार्यता कारणता च तिष्ठति । अत्र प्रमाणम्—

शब्दः कारणमर्थस्य सहि तेनेवोपजन्यते ।

बुद्धिविषयादर्थच्छब्दः प्रतिपद्यते ॥

शब्दोच्चारणानन्तरमेवार्थो जन्यते । बुद्धिविषयीभूतो यादृशोऽर्थः तदनुकूलशब्द उच्चार्यते । उभयत्र कार्यता कारणता च । एवं फलव्यापारयोरेतियत्रापि आधेयताअधिकरणताच यथावसरं ज्ञेया । अतएव धातुत्वञ्च, क्रियात्वञ्च धातुत्वञ्चेति, क्रियार्थता, अन्योन्यसंश्रयः स्पष्टः तस्मादस्तु यथाकरम् । सम्बन्धश्च जन्यजनकभावरूपः । अथवा आरोपिताधिकरणं सप्तम्यर्थः । देवदत्तः ग्रामेतिष्ठति, ग्रामोदेवदत्ताधीनस्तन्नायकत्वात् । ग्रामे

(क्रिया) का वाचक धातु है । उसका अर्थ फल व्यापार हुआ । धातु शरीर है । तो फल व्यापार प्राण है । ये धातु के सर्वावयव में व्याप्त हैं । फल और व्यापार को आश्रय की अपेक्षा है । फलाश्रय व्यापाराश्रय कौन हो । उसके लिए तिङ्का स्मरण किया जाता है । तिङ्का अर्थकर्त्ता कर्म है । व्यापार का आश्रयकर्त्ता, फल का आश्रय-कर्म होते हैं । धातु के सर्वस्व फल-व्यापार में व्यापार का प्राधान्य है । क्योंकि फल जन्य है, व्यापार जनक है । तिङ्क्य = कर्त्ता, कर्म, संख्या, काल सभी व्यापार (क्रिया) में विशेषण है । पचति कहने पर सभी अर्थ की प्रतीति होती है । दो धात्वर्थ (फल-व्यापार) चार तिङ्क्य (कर्त्ता, कर्म, संख्या, काल) पचति के शब्दबोध में यथायोग्य सना प्राप्तमान है । व्यापार उनमें मुख्य है । अन्य गौण हैं । विशेषण हैं ।

चास्तविकमधिकरणम्, देवदत्ते आरोपितम् । यद्वा प्राणाधारश्शरीरः शरीराधारः प्राणः । उभयत्र आधारताऽधिकरणता च दृश्यते । फलव्यापारौ प्राणः, धातुश्शरीरम् । प्राणं विना शरीरं व्यर्थं, तौ विना धातुरपि । सर्वत्र वाच्य-चाचकभाव उपलक्षणीभूतः ।

फलव्यापारयोः रित्यत्र द्विवचननिर्देशेन (द्वन्द्वनिर्देशाद्वा) फलबोधिका व्यापारप्रबोधिका च शक्तिः पृथगस्तीति सूच्यते । पृथक् शक्तिस्वीकारे 'स्तोकं पचति' अत्र फलस्य पदार्थत्वादेव स्तोकस्याभेदेनान्वयः । इषद्वस्तीत्यत्र हास्यरूपफले इषदिति अभेदेनान्वेति । ग्रामस्य संयोगरूपे फले भेदेन (वृत्तित्व=आधाराधेयभाव) सम्बन्धेनान्वय इति प्राञ्चः । ननु पृथक्शक्तिस्वीकारे फलव्यापारयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयोऽपि सम्भविव्यति । यतोऽज्वयस्य प्रयोजिका पृथगुपस्थितिरिति, पुत्र इध्दते इति फलप्रधानबोधकभाष्य-च्चविरुद्धयते, तस्माद्विशिष्टे शक्तिः स्वीकर्त्तव्या । नव्यमते तु कर्त्तरिप्रत्यये सति फलविशिष्टे व्यापारे शक्तिः । कर्मणि प्रत्यये तु व्यापारविशिष्टे फले शक्तिः । 'चैत्रेण तण्डुलः पच्यते' इत्यत्र तृतीयार्थैकत्वसंख्याविशिष्टचैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिवर्त्तमानकालिको यो व्यापारः तज्जन्या तण्डुलाभिन्नैकत्वविशिष्टाश्रयवृत्ति विक्लिप्तिः । इति फलप्रधानज्ञानदर्शनात् । अतएव "सुप् आत्मनः क्यच्" सूत्रे भाष्ये 'आत्मनः पुत्रमिच्छतीति' तात्पर्येण पुत्रीयतीति रूपं जायते । 'आत्मनः पुत्र इष्यते' इति तात्पर्येण पुत्रीयतीति रूपं न भवति । कथं ? भिन्नार्थत्वात् । सा च भिन्नार्थता फलव्यापारयोः विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासप्रयुक्ता । व्यत्यासे तु फलं विशेष्यं व्यापारश्च विशेषणम् । पदार्थान्तरत्वकल्पनायां विक्लित्यनुकूलो व्यापारः, व्यापारजन्या विक्लिप्तिरिति च पृथक् पदार्थान्तरत्वम् ।

यदि प्राचीनैरुभयत्र व्यापारमुख्यविशेष्यकबोधोऽङ्गीक्रियते तदा निरुक्तं भाष्यं निरभिप्रायकं स्यात् । तन्मा भूदिति फलप्रधान शाब्दबोधो नव्यैः प्रमेयत्वेन स्वीक्रियते । भाष्यसम्मतत्वात् नवीनमतं न्याय्यम् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । एकपदजन्ययोरुद्देश्यविधेयभावोऽपि नोचितः । तस्मात् विशिष्टे शक्तिः ।

ननु फलावच्छिन्ने व्यापारे व्यापारावच्छिन्ने फले शक्तिस्वीकारे ग्रामं गच्छतीत्यत्र संयोग रूपे फले ग्रामस्यभेदेन (वृत्तित्व सम्बन्धेन), स्तोकं हसतीत्यत्र स्तोक पदार्थस्य अह्लादरूपे फलेऽभेदान्वयो न स्यात् । यतो विशिष्ट शक्तिवादे फलं पदार्थैकदेशोभवति, पदार्थः पदार्थेनान्वेति ननु पदार्थैकदेशे इति न्यायो विरुद्धयते । यदि न्यायो नाङ्गीक्रियसे तदा नित्योघट इत्यत्र नित्यपदार्थस्य घटनिष्ठघटत्वे रूपे पदार्थैकदेशेऽज्वयसम्भवात् तद्वाक्यं

शुद्धं स्यात् । अतो न्यायो मन्तव्यः । तेन घटवस्य पदार्थकदेशतया तत्र नित्य पदार्थस्यानन्वयेन तद्वाक्यस्याप्रामाण्यं सङ्गच्छते । अतो न विशिष्टे शक्तिः, यदि घटपदस्य घटत्वे लक्षणां कृत्वा नित्यो घट इति निर्वक्तुं शक्यसे तर्हि तन्न, प्रायिकत्वात् अप्रसिद्धत्वाच्च । यत्र विभिन्नपदजन्या उपस्थितिः तत्र सम्बन्धो आकाङ्क्षाभाष्यः । प्रसङ्गे तु धातुनैव फलव्यापारयोरूप पस्थितौ विभिन्नपदजन्योपस्थितित्वाभावेन उभयोराकाङ्क्षाभाष्यत्वं न स्यात् । न च तिङ्गपदात् एककालावच्छेदेन कर्तृकर्म संख्या कालादीनां बोधो न स्यात् विभिन्नाभिः शक्तिभिरुपस्थिते पदार्थे सकृदुच्चरितग्यायस्य प्रवर्तनात् । कारिकायां द्वन्द्वनिर्देशाच्च एकधर्मावच्छिन्नस्यैकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयरूपसाहित्यन्न संगच्छते । अतो न विशिष्टे शक्तिः । न च पृथक् पृथक् शक्तिः । एक वृत्तगतफलद्वयन्यायेन खण्डशः शक्तिः । परंतु धातु निष्ठाशक्तिः खण्डशोदृश्यते तिङुपस्थिता शक्तिरेकैव तेन न कश्चन दोषः ।

फलव्यापारयोः धात्वर्थत्वे किं मानम् ? भूवादयो धातव इति सूत्रम् । तत्र 'भू' आदिषु वा सादृश्यं क्रियावाचकत्वेन गृह्यते । यथाभूश्च वाश्च भूवौ, इति द्वन्द्वः, आदिश्च आदिश्च आदी, एकशेषः, एक आदिशब्दः प्रकारवाची, अपर आदिशब्दः प्रभृतिवाची । भूशब्दस्य प्रभृतिवाचिनि "आदि" शब्देऽन्वयः वाशब्दस्य प्रकारवाचिन्यादिशब्देऽन्वयः, भूप्रभृतयो वासदृशाः धातवः । सादृश्यंश्च क्रियावाचकत्वेन गृह्यते । अत्र नियामकम् । सादृश्यं प्रतियोगितावच्छेदकीं भूतो यो धर्मः तद्धर्मव्यापकी भूतो यो धर्मस्तेनैव धर्मेण सादृश्यं गृह्यते यथा चन्द्रवन्मुखमित्यत्र सादृश्यं प्रतियोगी चन्द्र, प्रतियोगितावच्छेदकी भूतो धर्मः चन्द्रत्वं तद्व्यापको धर्म आह्लादकत्वं, तेनैव धर्मेण सादृश्यं गृह्यते । एवं सादृश्यं प्रतियोगी वा तद्धर्मो वात्वं तद्व्यापको धर्मः क्रियावाचकत्वम् । अतः क्रियावाचिनो भूवादयो धातुसंज्ञकाः (तेन क्रियार्थको धातु रितिलब्धः फलवाचकत्वप्रतिपादनप्रक्रिया तु वा प्रभृतयो भुसदृशाः धातव इति विपरीतरतिः सादृश्यं च फलत्वेन ग्राह्यम्) । भू सत्तायामिति धात्वर्थनिर्देशः प्रमाणम् । सत्ता भू धातोः फलम् । एवं सर्वेषां धातूनामर्थनिर्देशः फलरूपेण वाच्यत्वे मानम् । स्वरितेतानां जिताश्च धातूनां क्रियाफले कर्तारमभिप्रेतस्तदा आत्मनेपदं भवति शुद्ध इत्यपि मानम् ।

॥ आश्रयेतु तिङः स्मृताः ॥

एवं धातुना स्मृतौ फलव्यापारौ निराश्रयो न तिष्ठतः । करतयोराश्रय इत्याकाङ्क्षायामाह आश्रय इति-अत्र सप्तमी जनकार्थिका । आश्रयता वाचकतान्तस्तिङः स्मरणविषयाः । अथवा तिङ्शब्दस्य तिङर्थलक्षणा । अर्थश्च कर्तृ कर्मरूपः । यद्वा तिङः तिप्तस्झीत्यादयः, यतोहि सर्वे प्रत्ययाः

कर्तृकर्मवाचकाः । अतस्ते फलव्यापारयोराश्रयत्वेन स्मर्येते । व्यापाराश्रयः कर्ता फलाश्रय कर्म इति, यथा मन्त्रिणः लोकसभां गच्छन्ति । संयोगानुकूलव्यापारो गमधात्वर्थः । संयोगरूपफलाश्रयः लोकसभा, तदनकूलव्यापाराश्रयो मन्त्रिण इति । 'दत्तः तण्डुलंपचति' विक्लित्यनुकूलव्यापारो पचधात्वर्थः । विक्लित्याश्रयत्वात्तण्डुले कर्मता । तण्डुलंपदार्थस्य वृत्तित्वसम्बन्धेन विक्लितावन्वयः । विक्लित्तिश्च तण्डुलस्यावयवानां शिथिलीभवनम् । शैथिल्यञ्च तन्तमुदकं तज्जनितं वाष्पं तत्कृतं तण्डुलस्यावयवानां मृदुलत्वं । तादृशं विक्लित्तिमानपदार्थ एव ओदनमभिधीयते । एवंमुदकस्य तापः । वाष्पणं प्रस्वेदनं शिथिलीभवनं मृदुलत्वादि फलसमुदायो विक्लित्तिः । यथा फलजनको व्यापारः, अग्निकाष्ठसंयोगः फूत्कारः प्रज्वालनं, अधिष्ठापनादिः, अधिश्रयणान्त क्रियाकालापो व्यापार इत्युच्यते । तेन विक्लेदनं मृदुलत्वप्रापणं विक्लित्तिरित्याश्रयः कर्म = लण्डुलमिति । व्यापाराश्रयोद्भेदवत्त इति कर्ता च स्मृतिविषयो जातः ।

ननु धातुना स्मृतयोः फलव्यापारयोः कस्य प्राधान्यं तन्निर्वक्तुमाह 'फले-
प्राधानं व्यारस्तिङर्थस्तु विशेषम् ।'

फले = इति (वैषयिका सप्तमी) फलविषये उत्पादकत्वेन व्यापारः स्मर्यते । यतः फलजनको व्यापारोऽतस्तस्य प्राधान्यम् । यथा नेतारः दीनानुद्धरन्ति । अत्र नेत्र्यभिनैककर्तृको दीनकर्मको वर्तमानकालिक उद्धरणानुकूलव्यापार इति बोधः । अत्र दीनोद्धरणं फलं तस्य जनकस्तदनुकूलव्यापारस्तस्य प्राधान्यम् । नेतार इति कर्ता, दीन इति कर्म । व्यापारस्य प्राधान्ये प्रमाणन्तु । 'भावप्रधानमाख्यतं सत्वप्रधानानि नामानि' इति महर्षि यास्कवचनम् । भावस्तु = भावना, ईहा, चेष्टादिना बोध्यः आख्यातं = तिङन्तवटितं वाक्यं क्रिया प्रधानं भवतीत्यर्थः । नामानि (प्रातिपदिकानि) द्रव्यप्रधानं भवति । लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यम् । तदिति परामर्शयोग्यं विशेष्यभूतं वा । एवं वैयाकरणमते 'कर्तृकर्मसंख्याकालाः' एतत्सर्वं धात्वर्थं व्यापारस्य विशेषणानि भवन्ति । यथा 'पचति' इत्युच्चारणेन पडर्याः गम्यन्ते । चत्वारस्तिङर्थः = कर्तृकर्मसंख्याकालाः । द्वौ धात्वर्थौ फलं तदनुकूलव्यापारश्च । तेन कर्तृकर्मसंख्याकालफलव्यापारौः 'पचति' इत्यस्य शाब्दबोधे भासन्ते । तेषु व्यापारस्य प्राधान्यसन्धेयां तिङर्थानां विशेषणत्वम् ।

धातुरिति । अत्र स्मृत इति वचनविपरिणामेनान्वयः । फलं विविलत्त्यादि^२ ।

०

ननु धातुः स्मृताः इति विशेषणं न युक्तम् ।, समानवचनकत्वनियमात् । उक्तञ्च—या विशेष्येषु दृश्यन्ते लिङ्गसङ्ख्या विभक्तयः ।

प्रायस्ता एव कर्तव्या, समानार्थे विशेषणे ॥

तदनुकूलयितुमाह वचनेति—वचनस्य = बहुवचनस्य विपरिणामेन = एक वचने परिवृत्य सम्बन्धः समन्वयितव्यः । अर्थात् एवचनं कृत्वान्वयो विधेयः । यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविद्यमाना या विभक्तिः तद्योतिता या सङ्ख्या, सैव विशेषणे विवक्षिता तद्विरुद्धसङ्ख्या अविवक्षिता चेत्तत्र समान वचन कत्व नियमः । यन्नैवम् तन्नेवं । अत्र विशेष्यवाचकपदं धातुः । तदुत्तर विभक्तिः 'सु' इति तत्तात्पर्यसङ्ख्या एकत्वसङ्ख्या तद्विरुद्धसङ्ख्या द्वित्वं बहुत्वञ्च, तयोरविवक्षायां समानवचनकत्वसाधनार्थं वचनविपरिणामः कर्तव्यः । वेदाः प्रमाणमित्यादौ तु न तथा । एतन्मुखसुखार्थं वाग्विलासार्थमेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु—वचन विपरिणामो न कर्तव्यः । यतोहि बहुद्रव्यसत्त्वे एकस्य द्विकस्य वा क्रपणार्हं वस्तु एकेन द्विकेन वा रुप्यकेण सम्बद्धयते । एवं यस्य यन्मूल्यं तस्य तेन समन्वयितव्यम्, नतु सर्वम् ।

धातु में एकवचन है स्मृताः में बहुवचन । दोनों में समान विभक्ति न होने से सम्बन्ध साधु नहीं बैठता है । अतः वचन का विपरिणाम (परिवर्तन) करके अन्वय करते हैं । धातुः स्मृतः । वस्तुतः वचन विपरिणाम की भी आवश्यकता नहीं है । स्मृत का बहुवचन एकवचन का भी बोध करायेगा । दस रुपये वाला एक रुपये की भी वस्तु खरीद सकता है । अनेक रुपये की भी । ऐसे ही बहुवचन में एकवचन भी प्रयोग हो सकता है । एकवचन में बहुवचन का प्रयोग नहीं हो सकता । इतनी विशेषता अवश्य है ।

फलं विविलत्ति—फल का अर्थ समझाते हैं । जिस वस्तु के लाभ के लिए क्रिया-कलाप में प्रवृत्ति (रुचि) होती है । उसे फल कहते हैं । विविलत्ति भात, कोमलता (काठिन्य के लिए पाक क्रिया में प्रवृत्ति होती है । वही फल है । अध्ययन क्रिया में ज्ञान फल है । नेवृत्त में समाज कल्याण फल है । भोजन का भूख निवृत्ति फल है । शास्त्र पढ़ने में हित अनहित का ज्ञान फल है ।

यह फल पारिभाषिक है । लोक में प्रसिद्ध आम-अमरूदादि नहीं । लक्षण—जो धातु का अर्थ हो, और धात्वर्थ क्रिया से जन्य हो, उसे फल कहते हैं । जैसे—गुरुः पाठयति, ज्ञान प्रापण फल है । वह पठ् धातु का अर्थ है और पठ् धात्वर्थ क्रिया से जन्यमी है । ऐसे सर्वत्र समञ्जिप ।

‘स्मृता’ इति बहुवचने एक वचनमपि वर्तते । यत्र एक वचनस्य प्रयोजनं तत्र तदेव सम्बद्धयते । धातुरेक वचनेन सह सम्बन्धयिष्यते । यत्र विचिकित्सा तत्रैवायं नियमः न तु सर्वत्र (न बहुवचनान्तता) ।

.....फलं विक्लित्तिः

कर्मणि प्रवृत्तिप्रयोजकं फलम् । इष्टसाधनत्वात्, कृतिसाध्यत्वात्, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाच्च । अन्यथा सा (प्रवृत्तिः) जलताडनवन्निष्फला । यद्वा यमुद्दिश्य श्रुतेः लोकतो वा प्रवृत्तिर्जायते तत्फलम् । प्रासङ्गिकानुधात्वर्थं क्रियायां यत्लाभाय प्रवृत्तिर्जायते तद्भात्वर्थं फलम् । अतः किं फलं किं विधानञ्च कृतं केनैव तद्व्रतमिति शौनकस्य प्रश्नापूर्वकं प्रवृत्तिर्दृष्टा । यथा स्वर्गमुद्दिश्य यागे प्रवृत्तिर्दृष्टा, तत्र स्वर्गं फलम्, अध्ययनक्रियायां प्रवृत्तौ ज्ञानं फलम्, नेतृत्वे समाजकल्याणं फलम्, भोजने प्रवृत्तिर्दृष्टा तत्र क्षुन्नवृत्तिः फलम् । शास्त्राध्ययने हिताहितज्ञानं फलम् । आत्मनेपदलाभार्थकतु र्व्येष्ट्यकं क्रियाजन्यं फलम् । अतएव भाष्ये—साधीयो यत्र क्रियाफलं कर्तारमयिप्रैति । इदं फलं पारिभाषिकं ज्ञेयम् । ननु लोके प्रसिद्धं श्रीफलादिकम् रुद्ध्या तादृशार्थोपस्थापकसाम्रादिकञ्च । शास्त्रे पारिभाषिकार्थपरतयैव फलस्वीकारे सकर्मकाऽकर्मकौ विभज्येते फलव्यापारयोरेकाधिकरण्यमकर्मकः, भेदाधिकरण्यं सकर्मकः, अन्यथा तयोः व्यवस्था उच्छिद्येत् । पारिभाषिकं फलत्वञ्च धात्वर्थत्वे सति धात्वर्थव्यापारजन्योपस्थितिविषयत्वं ग्राह्यम् । यथा—कमलापतिः द्राक्षां भुङ्क्ते । तृह्यनुकूलव्यापारः क्षुन्नवृत्यनुकूलव्यापारोवा भुज धात्वर्थत्वे सति वृत्तिरूपं फलं भुजधात्वर्थः तज्जन्योपस्थितिविषयता क्षुन्नवृत्तेः । अतएव तयोः जन्यजनक भावसम्बन्धः सर्वसम्मतः । तेन फलस्य धात्वर्थव्यापारजन्यत्वे सति धात्वर्थता पारिभाषिकता च सिद्ध्यति धात्वर्थं फलाश्रयस्यैव कर्म संज्ञाविधानादाह—फलं विक्लित्तिरिति—

उक्तञ्च— यस्यार्थस्य (फलस्य) प्रसिद्धयर्थमारब्धते पचादयः ।

तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादिः प्रयोजनम् ॥

धात्वर्थं फलातिरिक्तं यत् द्रव्यादिलाभरूपं फलं तन्नेत्यर्थः । यथा—यागस्य स्वर्गं फलम् । वपेः धान्योत्पत्तिः फलम्; पाकस्य रूपान्तरत्वं फलम् तण्डुलेऽवयवशिथिलीभवनं फलम् । यदि फलत्वमन्येच्छानधीनेच्छा विषयत्वरूपं गृह्यते, तर्हि सुखदुःखादावेव तद्वाप्नोति । धात्वर्थफले न व्याप्नोति । यदि फल साधनत्वारोपः क्रियते तर्हि व्यापारेऽपि फलत्वापत्तिः स्यात् । अतः पूर्वोक्तं लक्षणं न्याय्यम् । एवं धात्वर्थं फलस्य विक्लित्तित्वादि-रूपेण वाच्यता ननु फलत्वेन रूपेण । धातूनां तत्तत्फलं पृथक्-पृथक् दृश्यतेऽतो

व्यापारस्तु भावनाभिधा साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया । उक्तञ्च वाक्यपदीये— यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ इति ।

○

न लौकिकं फलं धातु वाच्यम् । विशिष्ट लक्षणं कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्वात्वर्थजन्योपस्थिति विषयत्वे सति तद्वात्वर्थनिष्ठविशेष्यता निरूपित-प्रकारताश्रयत्वं फलत्वम् यथा चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यत्र चैत्रपदार्थस्य अभेद सम्बन्धेन तिवर्थाश्रये कर्तरि अन्वयः, तत्रैव संख्यायाः समवायेनान्वयः, कर्तुः वृत्तित्वसम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारेऽन्वयः, तिवर्थवर्तमानकालस्य परिच्छेद्य परिच्छेदकभावेन व्यापारेऽन्वयः । अमर्थाश्रयस्य वृत्तित्व (विद्यमानत्व) सम्बन्धेन फले फलस्यानुकूलत्वसम्बन्धेन व्यापारेऽन्वयः । चैत्राभिन्नै कत्वविशिष्टाश्रयवृत्ति वर्तमानकालिक तण्डुलाभिन्नैकत्वविशिष्टाश्रयवृत्ति विविलत्यनुकूलोव्यापारः । अत्र कर्तरि प्रत्ययः 'ति' इति । तत्समभिव्याहारे पच धातुजन्योपस्थिति विषयताविविलत्ता । सा पचधात्वर्थ व्यापार निष्ठ विशेष्यतानिरूपिताप्रकारताश्रयास्ति । इत्युक्तलक्षणसमन्वयः ।

तिङ्र्थो "भावना" इति भीमांसकमतं निरस्यन्नाह व्यापारस्त्विति—

व्यापारः, भावना, अभिधा, साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया, एते चत्वारः समानार्थकाः पर्यायवाचिनश्च । प्रसङ्गतः कः व्यापारः किञ्च तस्य लक्षणम् । व्यापिपार्ति फलं पूरयति जनयति वा व्यापारः, भावयति फल-

व्यापार का परिचय प्रस्तुत करते हैं । व्यापार ही भावना (फल की जननी) अभिधा (फल की जननी) यह साध्यत्वेन साध्या क्रिया रूप से कही जाती है । अतः भावना का पर्यायवाची है । साध्यत्व उस क्रिया का धर्म है । अभिधान का विषय हो, धातु जन्य हो उसे व्यापार कहते हैं । यह लक्षण सिद्धा में नहीं घटेगा । उक्तञ्च = उक्त व्यापार की प्रामाणिकता वाक्यपदीय कारिका से करते हैं । यावत् = कालरूप परिमाण (समय) में फलं सिद्धं = फल सम्पन्न हो, और समाप्त है क्रिया जिसकी । तथा असिद्धं = अनिष्पन्न फल हुआ, और समाप्त न हो क्रिया जिसकी ऐसा वर्तमान-कालिक या भविष्यकालिक फल जो साध्यत्वेन = साध्या = धातु का अर्थभूत व्यापार से अभिधीयते = कहा जाता है । यहाँ रूढ़ी क्रिया का लक्षण है । यौगिक क्रिया तो जिस धातु में अनेक क्रियायें एक प्रतीत होंगी हों । जैसे—पच धातु में आश्रित = व्यवहृत है । क्रमरूप = काष्ठादि कासंयोग फूंकना, चूल्हे पर चढ़ाना, यत्न करना, उतारना आदि क्रम है जिसमें, उसे यौगिक क्रिया कहते हैं ।

मुत्पादयति, भाव्यतेऽर्थोऽनयेति वा भावना, भाव्यत इत्यस्य जन्यते, उत्पाद्यते, प्रेर्यत इत्यादिरर्थः । अभिदधाति फलं भावयतीति अभिधाव्यापारः । या क्रिया लिङ्गसंख्याकारकानन्वयित्वेनोक्ता सा साध्या । इति—समानार्थकत्वम् । अथवा व्यापारो लक्ष्यः भावनादिकं लक्षणम् । साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया, भावना, अभिधा सर्वं व्यापार एव । फलजनकत्वं व्यापारत्वं, जनकता च साक्षान्निष्ठा, केषाञ्चिन्मतेफलप्रयोजकत्वं व्यापारत्वं, प्रयोजकता च जन्यजन्यसाधारिणी, साक्षात् परम्परया वां गृह्यते । कर्तरिप्रत्यये सति अमाध्यमेन फलस्य जनको व्यापारः, अन्यत्र माध्यमेन, परम्परया फलप्रयोजको व्यापारः, यथा 'रामेण वाणेन हतो रावण' अत्र कर्तृव्यापारः करणव्यापारद्वारा माध्यमेन फलं जनयतिस्म । यदा रामो वाणविमोचनरूपं व्यापारमकार्षीत्, तदा वाणो रावणशरीरं प्रविश्य प्राणवियोगरूपं फलं जनयतिस्म, परम्परया फलजनकोऽभूदित्यर्थः ।

यदि परम्परया व्यापारे फलजनकता गृह्यते तर्हि तण्डुलक्रयणेऽपि परम्परया फलजनकतायाः सत्वेन क्रयणदशायामपि क्रयणस्य पञ्च धात्वर्थतापत्तिः देवदत्तः पचतीति प्रयोगापत्तिश्च । अतो व्यापारस्य विलक्षणं लक्षणमुच्यते । भावनाऽपरपर्यायित्वे सति साध्यत्वप्रकारकाभिधान—विषयत्वं क्रियात्वम् । परन्त्वेतल्लक्षणे साध्या, सिद्धा इति च द्विविध—विभागजभेदो न स्यात् । अत उभयसाधारणं लक्षणमुच्यते । रूपरसादि गुणानाश्रयत्वेसति विभागाऽसमवायिकारणत्वं व्यापारत्वम् । क्रियायां गुणत्वं नास्ति । विभागोऽपि नास्ति । वंशफलकद्वये सति कुठारे विभागजो व्यापारः तन्तु संयोगे पटभेदेन संयोगजो व्यापारो गुणाश्रयः । एतल्लक्षणम्—सिद्धसाध्योभयक्रियासाधारणम् । यदि व्यापार पदशक्यतावच्छेकत्वंव्यापारत्वं तदा आत्माश्रयदोषः, व्यापारलक्षणे तल्लक्षणपेक्षितत्वात् । अतस्तज्जन्यत्वे सति तज्जन्य जनकत्वं वाच्यम् । स्वयं धातु जन्यत्वे सति धातुजन्य फलस्य जनको व्यापारः । यौगिक व्यापारस्थले अग्निकाष्ठसंयोगादारभ्य अधः श्रयणपर्यन्तं यावत् क्रियाकलापं सर्वं मिलित्वाऽनुगतीभूय व्यापार इत्युच्यते । अथवा 'भावनामभिधत्ते' इति भावनाभिधा, सा साध्यत्वेनाभिधीयमाना चेत् व्यापार इत्युच्यते । मीमांसकमते—शाब्दी भावना लकारवाच्या, आर्थीभावनालिङ् वाच्या, शाब्दिकानाम्नये आर्थीभावना व्यापार इति प्रच्छन्नाभि प्रायः ।

इयं क्रिया द्विविधा, रुढा, यौगिकी च । वाक्यपदीयश्लोकेऽस्तेन प्रमाणयति । यावत्सिद्धमिति—कारिकायाः पूर्वार्धेन रुढा, उत्तरार्धेन यौगिकी च

न च साध्यत्वेनाभिधाने मानाभावः । 'पचति, पाकः, करोति, कृतिः' इत्यादौ धात्वर्थविगमाविशेषेऽपि क्रियान्तराऽऽकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षयोर्दर्शनस्यैव मानत्वात् । तथा च क्रियान्तराऽऽकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकत्वं साध्यत्वम् । तद्रूपवत्त्वमसत्त्वभूतत्वम् । एतदेवादाय—

असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते ।

इति वाक्यपदीयमिति द्रष्टव्यम् ।

○

सङ्गमय्यते । यत्राभिधीयमाना एका क्रिया तत्र रुद्धिः । यत्रोपलक्षणीभूताः क्रियाः प्रतीयन्ते तत्र यौगिकी । रुद्धिस्तावत्—

भूतकालरूपपरिमाणे, वर्तमान भविष्यद्भिन्ने, काले निष्पन्नं फलं सिद्धं = समाप्तक्रियं (समाप्ताक्रिया यस्य तत्) सकलं फलं विद्यमानध्वंसप्रतियोगि भूतकालावच्छिन्नमुच्यते, अपाक्षीत्, अत्याक्षीदित्यादावनुभूयते । असिद्धम् = असमाप्तक्रियभविष्यन्नं वर्तमानकालविशिष्टं प्रचलितभावनं (प्रचलिता भावनायस्य तत्) भविष्यत्कालावच्छिन्नं भविक्रियं भूतभिन्नं तादृश प्रागभावप्रतियोगि = यावत्फलं नोत्पन्नं तावत् प्रागभावप्रतियोगि वर्तते । तत्फलं पचति पश्यति पठति पठिष्यतीत्यादावनुभूयते । सिद्धमसिद्धमित्यनयोः पदयोः भूतवर्तमानभविष्यत्कालिकं फलं लक्ष्यते । यस्य जनको व्यापार एव । योगरुद्धिशक्त्या एकभावनात्मिका साध्या क्रियेत्युच्यते । क्रियते फलं जायते यया सा क्रिया साध्यत्वेन = धातुवाच्यत्वेन अभि = धीयते = प्रत्याय्यते, व्यवहारविषयीक्रियते । इयं क्रिया रुद्धिशक्त्या स्पर्धते, अपाक्षीत्-नङ्क्ष्यतीत्यादौ यत्रैक एव व्यापारः, तेन रूपेणानुगम्यते । व्यापारेऽस्मिन् पचतीव क्रियाणां समूहस्याभावो ज्ञेयः ।

यौगिकी क्रिया तु आश्रितक्रमरूपत्वाद बोध्या । यत्र नाना क्रियाऽवगम्यते यथा पचतीत्यादौ । अतएव आश्रितक्रमरूपत्वात् साक्रियेत्यभिधीयते । आश्रितं = व्यवहृतम्, अग्निकाष्ठ-संयोगत्व, फूटकारत्व, चुल्हिको-परिधारणत्व, अधः स्थापनत्व, द्विदल-संस्कारकत्वादि, क्रमरूपं यस्या सा, तस्याः भावः 'त्वेच' इति ह्रस्वे, तस्मादाश्रितक्रमरूपत्वात् । विभिन्नोपलक्षणीभूतव्यापाराणां पूवापरीभूतावयवकत्वात् । पचतीत्यादौ तथैवानुभूयते ।

यहाँ साध्य क्रिया ही व्यापार है । सिद्धा नहीं, इसकी पुष्टि के लिए न च—से शंका ? न कहिए साध्या रूप से व्यापार के व्यवहार में मानाभावः = प्रमाण का अभाव है । समाधान—पचति, करोति, तिङन्तस्थल में साध्या क्रिया मानी जाती है ।

न च क्रियायाः साध्यत्वेनाभिधाने मानाभावः, धात्वर्थक्रियैव साध्यत्वेन प्रत्याख्यते, न सिद्धा, इत्यत्रैकतर पक्ष पातिनी युक्तिः का ? धात्वर्थव्यापारः साध्यैव न सिद्धा इत्यत्र किं मानम् । अत्र प्रमाणरूपेण सिद्धा साध्या च उदाह्रियेते, लक्षणेन बुध्यते च । तदाह न चेति-पचति, पाकः करोति, कृतिरित्यादौ तिङर्थःकर्त्ता, स आश्रयो यस्याः सा तिङ्ार्थाश्रयिका भावना साध्या । पचति, करोतीत्यादौ तथैवानुभूयर्थ । प्रत्ययाते-व्यापारविशिष्टा-भावना सिद्धा । पाकः कृतिरित्यादौ 'भावे धमि' स्त्रियामक्तिञिति प्रत्ययाभ्यां सा बुध्यते, प्रत्यार्थव्यापाराश्रयत्वात् । उक्तञ्च—

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

सिद्धभावस्तु यस्तस्याः सघमादि निबन्धनः ।

यद्यपि धात्वर्थावगमा विशेषेऽपि=पच् धात्वर्थं विकित्यनुकूलव्यापारस्य 'कृ' धात्वर्थं उत्पत्यनुकूल व्यापारस्य च पचति, पाकं करोति, कृतिरित्यादाववगमे = बोधे अविशेषः = नास्ति भेद इत्यर्थः । अपि=तथापि, पचति, करोतीत्यादौ तिङन्तस्थले क्रियान्तरस्य = अन्यस्याः क्रियाया । अनाकाङ्क्षा = अपेक्षाविरहः, आवश्यकता नापेक्ष्यते । अतस्तत्र साध्या । पाकः कृतिरित्यादौतु क्रियान्तरस्य = अपेक्षा जायते । किं ? पाकोऽभूत्, भवति भविष्यति वा, किं कृतिः (यत्नः) याता, याति, यास्यति वा । अत्र सिद्धा । क्रियान्तरस्या-काङ्क्षानाकाङ्क्षयोर्दशनमेव भेदे विनिगमकम् । अतएव स्तोकस्य साध्या याः विशेषणे सति स्तोकं पाकः, सिद्धायाः विशेषणे सति स्तोकः पाक इत्येवं भवति ।

पाकः कृति इत्यादि कृदन्त स्यल में सिद्धा स्वीकृत है । यद्यपि पचति पाकः इन दोनों प्रयोगों में पच् धातु के अर्थबोध में अविशेषेऽपि = कोई भेद नहीं है, तो भी पचति में क्रियान्तर (अन्य क्रिया) की आकाङ्क्षा अदृष्ट हैं । पाकः में अन्य क्रिया अपेक्षित हैं । जैसे—पाक हुआ कि होगा । ऐसी अपेक्षा पचति में नहीं है । अर्थात् तिङ्र्थ कारकरूप आश्रय में रहने वाली क्रिया साध्या है । करोति कृति में भी यही अन्तर समझना चाहिए । और भी क्रियान्तर की जो अनुत्पापकता = आकाङ्क्षा का अभाव उसका अवच्छेदक = व्यावर्तक (भेदक) धर्म को साध्यत्व कहते हैं । तद्रूपत्वं = साध्यत्व रूपवाली निरुपाधिका लिङ्ग संख्या शून्य असत्त्वभूतत्वं = वही असत्त्व भूत क्रिया है । जिसमें लिङ्ग संख्या का अन्वय हो उसे सत्त्व (द्रव्य) कहते हैं । जैसे—'पाकः कृतिः से भिन्न लिङ्ग संख्या शून्य क्रिया को असत्त्व भूत कहते हैं । जैसे—पचति-करोति, एतदेव = यही पूर्वोक्त विचार समझ कर वाक्यपदीय से प्रमाणित करते हैं । जो सत्त्व भूते भाव (साध्य व्यापार) है, वह तिङ् पद से (पचति करोति से) अभिव्यञ्जित होता (पचति = जिससे अर्थ बोध हो उसे पद कहते हैं ।

अयञ्च व्यापारः फूत्कारत्वाऽधः सन्तापनत्व-पतनत्वादितत्तद्रूपेण वाच्यः । पचतीत्यादौ तत्तत्प्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् ।

○

भिद्धायाः लक्षणमुच्यते तथाचेति अन्या क्रिया क्रियान्तरम् । धातूपस्थापिता या क्रिया तस्याः यज्ज्ञानं तन्निष्ठा या क्रियान्तरस्य = अन्य-क्रियायाः आकाङ्क्षा = तस्या अनुत्थापकता = अनपेक्षता, अन्य क्रियायाः आकाङ्क्षाविरहादनुपस्थितिः । अर्थात् 'अस्यान्वयिनी का क्रिया ? इतीच्छा न जागर्ति । तदवच्छेदको = भेदको धर्मः साध्यत्वम् = धातु जन्य क्रियात्वम् । तद्रूपवत्वम् अत्र तत्पदेन बुद्धिविषयीभूतोऽर्थो गृह्यते । तस्याः = साध्यायाः रूपत्वं = क्रियान्तराकाङ्क्षाया अनुत्थापको धर्मः तदेव असत्त्वभूतत्वम् = न सत्त्वं लिङ्गसङ्ख्यान्वयो यत्र तत्, असत्त्वं भूतम् = जातं तस्यभावस्त्वम् । अत्रव्यभूतत्वे साध्यत्वम् । तेन रूपेणोपस्थितये शाब्दिक वृद्धानुभवो मानम् । यत्र लिङ्गसङ्ख्यान्वयिरूपसिद्धत्वप्रकारकमुख्यविशेष्यताकपाकयत्नयोरूपस्थितिस्तत्रक्रियान्तरस्याकाङ्क्षा उदेति । तत्रावच्छेदको धर्मः सिद्धत्वरूपः ।

ऐतदेवादाय = साध्यत्वरूपक्रियात्वमादाय वाक्यपदीये उक्तम्—असत्वेति-तिङ्पदं येषु ते तिङ्पदास्तैः (अतद्गुण संविज्ञानो बहु व्रीहिः) तिङ्प्रकृतिभिः धातुभिरसत्त्वं = न सत्त्वं लिङ्ग संख्यान्वयो यस्य तत्तस्य भावः = साध्यत्वरूपो व्यापारोऽभिधीयते = अभिव्यज्यते, प्रकाश्यते । यथा नामभिः = प्रातिपदिकैः सत्त्वस्वभावं = लिङ्गसंख्यान्वरूपमापन्ना = प्राप्ता व्यक्तिः = क्रिया उच्यते = बोध्यते । —भेदश्रेणिका

सिद्धा

साध्या

प्रत्ययवाच्या धातु वाच्या क्रियान्तरापेक्षिता, क्रियान्तरानाकाङ्क्षिता लिङ्गसंख्यान्वयिनी, अलिङ्ग संख्यान्वयिनी, कारकरूपा क्रियारूपा सन्वप्रधाना, भावप्रधाना घ्रादिवाच्या, तिङ् प्रकृति वाच्या अयं = सद्यः प्रतिपादितो व्यापारः = धातु वाच्यः, साध्या क्रियारूपेण प्रतीयमानः कीदृशः ? केन रूपेण प्रतीतिविषयो वाच्यो वा भवतीति प्रश्नः ।

अयञ्च = यह साध्या (व्यापार) अर्थात् पचति में पाक रूप फल का जनक व्यापार की प्रतीति इस प्रकार होती है । जैसे फूँटना, अग्नि जलाना पात्र का स्थापना, प्रयत्न, चेटा, आदि तत्तद्रूपेण—पचति की प्रक्रिया में अवयव भूत (सहायक) क्रियाओं का समूह रूप से ज्ञान होता है और पचति (पकाता है) इत्यादि में सहायक क्रियाओं फूत्कारादि का विशेषण (सहायक) रूप से बोध अनुभव सिद्ध है ।—प्रत्येक व्यक्ति को भवन में, पाक शाला में सहायक क्रियाओं के साथ मुख्य क्रिया विविक्षित-जुकूल व्यापार अनुभूत है । यहाँ फूत्कार शब्द अग्नि प्रज्वालन के लिये सभी साधान

न च 'नानार्थताऽपत्तिः । तदादिन्यायेन बुद्धिविशेषादेः शक्यता-
वच्छेदकानामनुगमकस्य सत्त्वात् । आख्याते क्रियैकत्व व्यवस्थाऽपि अवच्छे-
दकबुद्धिविशेषैक्यमादायैव । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ इति ॥

○

स व्यापारः पचतीत्यादौ फूत्कारत्व=मुखात् वायुवेगरूपत्व, अधः सत्ताप-
नत्व=नीच्चेः स्थापनत्व, यतनत्व=कृतित्व, चेष्टात्वादिक्रिया कलापेन
तत्तद्रूपेणावयवभूतक्रियासमूहरूपेण शक्यार्थो (वाच्यो) भवति । यतः
पचतीत्यादिप्रयोगे तत्तत् प्रकारक बोधस्य=फूत्कारत्व, अग्निप्रज्वालन-
त्व, चेष्टात्वादि विशेषणक=प्रकारक बोधस्य=ज्ञानस्यानुभव सिद्धत्वात्=
स्वस्व गृहे महानसादौ सर्वेषामनुभवस्य सुस्पष्टत्वात् । तेनोक्ता वाच्या-
र्थव्यवस्था सिद्धयति । अत्र फूत्कारत्वं पाकोपलक्षितवायुकरणकसर्व-
साधनस्योवलक्षणम् । पाकार्थ्यावन्ति वायुसाधनानि तेषां सर्वेषां बोधकम् ।
अत एव पाककाले व्यजनादि प्रयोगेऽपि न क्षतिः ।

पचधातावनेकक्रिया सत्त्वे नानार्थतापत्तिराशङ्क्यते । पचधातुप्रयोगेऽ-
ग्निश्रयणात् चूल्हि कोपरि धारणादारभ्य, अधः स्थापनपर्यन्तं यावत् क्रिया,
अग्निप्रज्वालनफूत्कारादयस्ताः दृष्ट्वा नाना व्यापारवान्, पच धातु
रनेकक्रियार्थकोऽनेकार्थवाचकश्च । ततो बहुक्रिया सत्त्वे नानार्थतापत्तिः
सन्दिह्यते । यतो यत्र नानाधर्मस्तत्र नानार्थता । यथा—हंरिशब्दस्य
वाच्याश्चतुर्दशार्थाः, शक्यतावच्छेदका (वाच्यार्थे विशेषणीभूताः) धर्माः ।
यथा क्वचित् कपित्वं, क्वचित् सूर्यत्वं, हरित्वं, विष्णुत्वमित्यादिभिन्नाः
धर्मा अवच्छेदकाः भवन्ति । पृथक्पृथक् स्थलेषु पृथग्गर्थाः पृथग्धर्माः पृथक्श-
क्तयश्च प्रतीयन्ते । परन्तु यत्र-यत्र हरिपदं तत्र सर्वत्र सर्वेऽर्थः धर्माः
शक्तयश्च । किन्त्वेकैवार्थो धर्मः शक्तिश्च यत्र प्रतीयते, तेन तत्र नाना-
र्थता, नाना शक्तय, आश्रयाश्च बोधविषयिणो नैकत्र भवन्ति । नाना धर्म-
विशिष्टा या शक्तिः=फूत्कारादिविशिष्ट पचधातुशक्तिः, तस्याः परिचा-
यको=अवच्छेदको विशेषणीभूतो धर्मः । तद् विशिष्टः पच् धातुः नाना-

का उपलक्षण (बोधक) है । अतः पंखे की हवा भी पाकानुकूल क्रिया में
सहायिका है ।

पच् धातु में नाना अर्थ की सम्भावना, उद्भावना और समाधान—नचेति नाना-
र्थतापत्तिः=पच् धातु में अनेक क्रियाओं से नाना अर्थ की प्रतीति होने से फूत्कार-

र्थकः । अस्यां स्थितौ नानार्थनिरूपितं नानाशक्त्याश्रयत्वं नानार्थत्वमिति लक्षणं सङ्गच्छते । यत्र नानार्थः नाना शक्तिः नानाऽऽश्रयस्तत्र नानार्थता । एवं फूत्कारत्व, यत्नत्व, द्विदलसंस्कारकत्वपिष्टान्नमर्दनत्वादि अन्यतावच्छेदकभेदेन भिन्नाः धर्माः पञ्चातुवाच्याः । अतो नानाधर्मावच्छिन्न शक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्त्वं नानार्थत्वमिति संशय मूलम् । एष संशयः शक्तिः कारकं शक्तिमत्कारकमिति पक्षे च बोधव्यः ।

प्रज्वालन, तण्डुल प्रक्षालन इत्यादि के दर्शन से पञ्च धातु में नाना अर्थ की आपत्ति नन्दिगृह हुई । जिस शब्द में अनेक अर्थ धर्म, अनेक शक्ति हो उसे नानार्थक कहते हैं । जैसे—हरि शब्द के १४ अर्थ धर्म शक्ति है । सूर्य, सिंह, हरि, वानर, विष्णु इत्यादि । नाना शक्ति का आश्रय हरि शब्द के होने से नानार्थक सुस्पष्ट है । वही पञ्च में भी नाना धर्म विशिष्ट अर्थ की शक्ति है । फूत्कार आदि से विशिष्ट पञ्च धातु में शक्ति उक्त विज्ञेयणीभूत धर्म फूत्कारत्वादि धर्म उससे विशिष्ट पञ्च धातु नानार्थक हुआ । समाधान—उदादिन्यायेन—जैसे—तद् यद् इदम्, अदस्, इत्यादि के सर्वनाम होने से ये सर्वार्थ के वाचक, सारा संसार इनका वाच्य है । परन्तु बुद्धिस्थ अर्थ के परामर्शक हैं । अतः बुद्धि विषेयादेः—अन्तः करण में जो अर्थ अभिप्रेत है, वही तत्पद का वाच्य है । बुद्धि में जो अर्थ उपस्थित होता है । उसी के लिये तत् का प्रयोग होता है । जैसे—वे शत्रु स्वर्ग गये । यहाँ तत्पद शत्रु का परामर्शक (वाचक) है । सभी जगत का नहीं चही चित में अनुगत (स्पष्ट ज्ञान का विषय) है । इसी प्रकार शक्यता वच्छेदकानां—बुद्धि में शब्द की शक्ति से उपस्थित भेदक (व्यावर्तक) धर्मों (फूत्कारत्वादि) का अनुगमकस्य सत्त्वात्—सुनिश्चित एक रूप से ज्ञान उपस्थित होता है । अर्थात् एक धर्म (विविल्लिप्ति का जनक व्यापारत्वं) मुख्य है । अन्य फूत्कारादि धर्म उपलक्षित होते हैं । प्रसङ्ग से प्रतीत है । अतः अनुगत—अनेक क्रियायें (फूत्कारादि) एक रूप (पचति) से प्रतीयमान हों, वहाँ नानार्थता नहीं होती । पञ्च में अनेक क्रियायें एक रूप से ज्ञान का विषय बन रही है अतः नानार्थ नहीं है । हरि शब्द में तो नानार्थकता शक्ति एक स्थल में प्रतीयमान नहीं है वहीं नानार्थता है ही अनेक क्रियाओं का अनुगम एक स्थल में होने पर भी आख्यात—धातु में एक क्रिया को व्यव्या कैसे ? आख्यात—धातु में अवच्छेदको (फूत्कारत्व यत्नत्वादि) धर्मों का अन्तःकरण में ऐक्य—पाक जनक व्यापार भाव रूप फल में सहायक व्यापारों की एकता स्वीकार कर एक पचति क्रिया की व्यवस्था होती है ।

अनेक क्रियाओं में एकता की व्यवस्था वाक्यपदीय कारिका से प्रमाणित करते हैं कि—“गुणभूतैः=अप्रधान (विशेषण) बने हुये (अवयवों फूत्कारादि सहायक क्रियाओं के क्रमशः=पूर्वपरभाव से जन्यत=उत्पत्ति, प्रादुर्भाव है । जिन फूत्कारादि क्रियाओं का समुदाय ही एकत्व है पचति रूप है । उसके उपलक्षित क्रियाओं का सङ्कलन बुद्धि में एक रूप (पचति) से होने के कारण अभेद प्रकल्पित=सिद्ध है उसी में क्रिया का व्यवहार होता है ।

यथा व्यापारविषये नानार्थता सन्दिह्यते, एवं फलविषयेऽपि सन्दिह्यताम् । यथा तद्गुले विक्लित्तिर्जायते, तदा उदकस्य उष्णीभवनं, प्रस्वेदनम्, वाष्पणम् विश्लेदनम् अवयवानां शिथिलीभवनमादिफलान्यपि भासन्ते प्रस्फुरन्ति च । एव नानाफलदर्शनात् फलेऽपि नानार्थता सम्भवा । नानाफलार्थनिरूपिताः शक्त्योऽपि सन्ति । द्वयोः फलव्यापारयोः नानार्थविषयकयोः प्रश्नयोरेकं समाधानं दीयते । तदादीति ।—

कीदृशस्तदादिन्यायः ? स आदिर्यस्य तद् तदादिः । सचासौ न्यायश्चेति । तद्, यद् इदम्, अदम्, इत्यादि त्यदादयः सर्वनामानः सर्वार्थवाचकाः । तेषामर्थो नानाजगत् वर्तते जडचेतनं, स्थावरजंगमात्मकम्, देवादिकीटान्तं सर्वं तदादिपदवाच्यम् । किन्तु बुद्धिविशेषादेः=बुद्धौ=अन्तःकरणे विशेषः=बोधनायाभिप्रेतोऽर्थस्तदादिपदवाच्यः । यतोहि तच्छब्दो बुद्धिस्थपरामर्शकः, पूर्वपरामर्शकश्च । यदाअर्थाकाराकारिताचित्तवृत्तिर्जायते, यदबोधनार्थं तद् यदादि सर्वनामानः प्रयुज्यन्ते । प्रयोगकाले योऽर्थो मनसि कृत्वा व्यवहारविषयीक्रियते, स बुद्धिविशेषविषयतयोपलक्षितो भवति । ज्ञानविषयो भवतीति । बुद्धिस्थविषयाणां धर्माः बुद्धिस्थाः भवन्ति । चित्तस्थे वस्तुनि तद्गत तत्तद्धर्मं विशिष्टेशक्तिः सर्वसम्पत्ता न तु सर्वत्र । यथा स सञ्जयो-दिवंगतः । अत्र तत् पदं बुद्धौ सञ्जयोपलक्षकम् । (बोधकम्) तच्च सर्वार्थवाचकं सदपि सञ्जयमेव बोधयति, न तु सर्वायात् । अस्यां स्थितौ शक्त्या भेदको धर्म एक एव । अनुगतैकाकाररूपेण प्रतीतो भवति । अतो न नानार्थता । यथा तत् पदं न नानार्थता, एवं पञ्च धातौ व्यापारे व्यापाराणां फले फलानाञ्चैकाकाररूपेण ज्ञानसम्भवान्न नानार्थता । तत्र वृन्ताकन्यायेन शक्तिरेकैव । यथा आम्रमञ्जरी एकफलवती, द्विफलवती, बहुफलवती च दृश्यते । एवमनेकफलसत्त्वेऽपि आश्रयरूपा मञ्जरी एकैव । तस्यां शक्तौ सर्वेऽर्थाः लम्बन्ते । तेषामाश्रयभूता शक्तिरेकैव, अनुगतैव । एवं शक्यतावच्छेदकानां=बुद्धौ फूत्कारादिवाचाचार्यभेदकानामनेकधर्मविशिष्टानां, तथैवोष्णत्ववाष्पणत्वशैथिल्यत्वादिविशिष्टानेकधर्मावच्छिन्नानां=विक्लित्तित्वादीनां पाकजनकाग्निप्रज्वलनादीनामन्तःकरणे बोधविषयतयोपलक्षितानां धर्माणाम् अनुगमकस्य सत्त्वात्=बुद्धि विषयत्वेन रूपेणैकाकारप्रतीत्योपस्थितत्वात् । एकं कृत्वोपलक्षणमिति न्यायेन=अनेकधर्मस्थले एकधर्मं मुख्यं मत्वाऽन्यं धर्ममुपलक्षणं कृत्वा नानार्थता निवारणीया । यथा व्यापारत्वं मुख्योद्धर्मः, फूत्कारादयोऽपलक्षिताः धर्माः न तु वाच्याः । एवमोदनत्वं मुख्यो धर्मः

तप्तोदकत्वं प्रस्वेदनत्वं शिथिलत्वाद्युपलक्षिताः धर्माः । न तु वाच्यार्थाः ।
तेन फूत्कारादिविशिष्टे व्यापारे पञ्च धातोः शक्तिः ।

नन्वेवं हरि शब्देऽप्येकं कृत्वोपलक्षणमिति न्यायेन बुद्धौ (अन्तःकरणे)
एकमर्थं मुख्यं कृत्वाऽपरान् अर्थानुपलक्षणीकृत्य नानार्थत्वं न सम्भवेत् ।
अत आह टीकायास्—अननुगत नानाधर्मावच्छिन्नशक्ति निरूपकतावच्छेदकै
कधर्मवत्त्वं नानार्थत्वमिति । प्रयोग काले न अनुगतः = एकत्र ज्ञानविषयी
कृतो नानाधर्मः (ह्यादौ नानार्थकस्थले सिंहत्व सूर्यत्व सर्पत्व विष्णुत्वादि
रूपेणार्थाः एकस्थले नानुगम्यन्ते) तदवच्छिन्ना (धर्मं विशिष्टा) शक्तिस्तन्नि-
रूपकतावच्छेदकं = तत्त्वबोधकतावच्छेदकमेकधर्मवत्त्वं नानार्थत्वम् ।

हरि शब्द एकस्थले एकार्थधर्मप्रतिपादकः, अन्य स्थलेऽन्यार्थबोधकः ।
सर्वेषामर्थानां धर्माणाञ्च—स्वावच्छिन्ने विज्ञान स्थले पृथक्-पृथक् शक्तिः ।
तेषामेक त्रानुगमो (बोधो) न जायते तत्रास्तु नानार्थता । विविलित्यनुकूल
व्यापारे तु फूत्कारत्वादीनां धर्माणामेकत्र 'पचति' स्थलेऽनुगमः सुनिश्चितं
ज्ञानं भवत्येव, तत्र न नानार्थता । आदि पदम् अवच्छेदक धर्मस्मरणार्थकम् ।

नन्वनेक क्रियाणामेकत्र बोधेऽपि क्रियाया एकत्व व्यवस्था न
सम्भवति । अत आह—आख्यात इति—अत्राख्यातपदेन धातोरेव ग्रहणं न तु
तिङ्तिङन्तस्य वा । धातूपस्थाप्या क्रिया—आख्यात पदवाच्या । यद्यपि कर्तृ-
कर्मणोराख्यातार्थत्वे किं मानम् ? इत्यत्र आख्यात पदेन तिङो ग्रहणं,
क्वचित्तिङन्तस्यापि, यथा आख्यातमाख्यातेन इत्यादौ । तथापि आख्यायते
सर्वप्रधानी भूतार्थो प्रत्याय्यतेऽनेनेत्याख्यातं = धातुः । यत्र तिङ् तिङन्तस्य
धातोर्वा प्राधान्येन ग्रहणं तत्र तस्यैव बोधः । अतएव 'नामाख्यातोसर्ग-
निपाताः' इत्यादावप्याख्यातपदं धातुवाचकं, तत्र नानाव्यापार प्रतीतिस्त्व-
स्त्येव । तत्र क्रियैकत्व व्यवस्था तु = अनेकक्रिया = प्रतीतिसम्भवे एक
क्रिया व्यवस्था सन्दिह्यते अथवा फूत्कारादयो न पूर्वापरिभूतावयवाः
प्रथम क्षण उत्पद्यन्ते तृतीय क्षणे नश्यन्ति, तेषामेकत्राभावात् । 'एका क्रिया
च,' इति प्रशंसायां मतुप सूत्रस्थ भाष्यवचनञ्च न सङ्गच्छते । अत
आख्यातेऽवच्छेदकबुद्धिविशेषैकमादायैव = धातार्वच्छेदकानां = भेदकानां
फूत्कारादीनां बुद्धि विशेषे = चित्तस्थलेऽन्तःकरणे पचतीत्यादावैव
मेकभावरूपतां विविलित्यनुकूलव्यापाररूपामेकतामादाय = गृहीत्वा क्रियायाः
एकत्व व्यवस्था सिद्ध्यति ।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—एकदेशे समुहेवा व्यापाराणां पचादयः ।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपं पचादयः ॥

धात्वर्थं निरूप्य तिङर्थमाह—आश्रयेत्विति । फलाश्रये, व्यापाराश्रये
त्यर्थः । फलाश्रयः कर्म । व्यापाराश्रयः कर्ता । तत्र फलव्यापारयोर्धा-
तुलभ्यत्वान्न तिङस्तदंशे शक्तिः, अन्यलभ्यत्वात् । शक्यतावच्छेदकं
चाऽऽश्रयत्वं तत्तच्छक्तिविशेषरूपमिति सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते ।

०

अतः धातुत्वेन सकलधातुवाच्येति कौमुद्याम् । “भूवादयो धातवः”
इति सूत्रे क्रिया सामान्यवाचकं धातुपदम् । क्रियाया एकत्व व्यवस्था वाक्य-
पदीयात् समर्थ्यते । गुणभूतैरिति—अप्रधानीभूतैर्यवैः = विशेषणी भूतैरङ्गैः
क्रम जन्मनां = क्रमेण पूर्वापरिभावेन जन्म = उत्पत्तिः प्राकट्यं येषां (फूत्कारा-
दिव्यापाराणाम्) तेषां समुदाये—एकत्वम् । तस्मिन्समुदाये विशेषणीभूतैः
फूत्कारादिभिर्लयवैरुपलक्षितास्ते संकलनात्मना बुद्धावेकीभावेन अभेद
प्रकल्पितः, तादृशीक्रिया—एकेति व्यपदिष्यते = व्यवह्रियते ।

‘नासङ्गतं प्रयुञ्जीत’ इति संगति साधनार्थं धात्वर्थो = फलव्यापारी
निरूप्य = बोधयित्वा (निपूर्वक रूपधातोः) बोधानुकुल व्यापारोऽर्थः) तिङर्थः
निरूप्यते—बोधविषयीक्रियन्ते (तत्र सङ्गतिः यत् फलव्यापारौ निराश्रयौ न
तिष्ठतः । यद्वा धातुः प्रत्ययमाकाङ्क्षते । प्रकृतिप्रत्ययौ सहाय्यव्रूत इत्यनु-
रोधात् प्रकृतिः धातुः तदर्थो फलव्यापारौ तावाश्रयावपेक्ष्येते । प्रत्ययस्तिङ

धात्वर्थं = धातु के अर्थ (फलव्यापार) का निरूपण करके उनके आश्रय भूत
तिङर्थ का बोध कराते हैं । आधार की सबको आवश्यकता है । निर्गुण भगवान भी
सगुण बनने के लिये अपनी प्रकृति का आश्रय लेते हैं । फल व्यापार तो विराश्रय
रह ही नहीं सकते । आश्रय के लिये (तिङस्मृताः) कर्ता कर्म स्मृत हैं । फल का आश्रय
कर्म है व्यापार का आश्रय कर्ता है । न च फल व्यापार तिङ के अर्थ हो जाय ? नहीं ।
वे तो धातु के अर्थ हैं । तिङ की शक्ति न फलांश, न व्यापारांश में है । वह किसी
शब्द का अर्थ नहीं होता है जो किसी अन्य शब्द से उपलब्ध हों । (जो धातु से लब्ध
है । वह तिङ का अर्थ नहीं हो सकता ।

आश्रय अनन्त हैं जितने फल व्यापार हैं । उतने आश्रय । समस्त आश्रय का एक
साथ ज्ञान नहीं हो सकता । आनन्त्य दोष निवारणार्थं शक्यतावच्छेदकं = शब्द शक्ति
से उपस्थित निरूपाधिक धर्म (विशेषण) आश्रयत्व होगा जो सभी आश्रय में रहेगा ।
उसमें किसी आश्रय की उपाधि नहीं होगी । जैसे—हिन्दुत्व हिन्दु मात्र में है वह ब्राह्म-
णत्व क्षत्रियत्वादि उपाधि से मुक्त है, अखण्ड भाव से सभी हिन्दुओं में विद्यमान है
तत् २ शक्ति = सभी आश्रय में विशेष = सामान्य धर्म (हिन्दुत्व की तरह) होकर
सभी जाति में रहता है इस सम्बन्ध में सुबर्थनिर्णय में अधिक कहा जायेगा ।

तदर्थौ कर्मकर्तारौ तयोराश्रयौ भवितुमर्हतः । अत आह—आश्रये तु तिङ् स्मृता इति ।

परमात्मानं विहाय न कोऽपि निराश्रयस्तिष्ठति । सगुणभगवानपि स्वां प्रकृतिमधिष्ठाय सम्भवास्यात्ममाययेति, गीता वचनेनाश्रयमाश्रयते । अतः फलाश्रयव्यापाराश्रयविषये तिङ् स्मर्यते । तिङ् वाच्ये कर्तृकर्मणी स्तः । फलाश्रयः कर्म व्यापाराश्रयः कर्तेति । न च फलव्यापारयोर्मध्ये व्यापारस्य प्राधान्यात् कथं प्रथमं फलोपादानं कृतं, “लः कर्मणीति” सूत्रे प्रथमं कर्मण एवोपादानात् ।

न च फलव्यापारौ तिङ् वाच्यावभूतां कथं धातौ तयोश्शक्तिः कल्प्यते तदाह—फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वात् ।

यतः धातुना लभ्यौ फलव्यापारौ, अतः फलांशे व्यापारांशे वा तिङ्-पदस्य न शक्तिः । यतोहि अनन्यलभ्यः शब्दार्थः = न अन्येन = अन्यप्रमाणेन लभ्यः = लब्धुं शक्यः सोऽर्थः । फलव्यापारौ त्वन्येन प्रमाणेन (धातुना) लभ्यौस्तः अतो न तिङ्स्तदंशे = फलांशे व्यापारांशे वा शक्तिः । एवमाश्रयस्य वाच्यार्थे तिङ् शक्तिः, न तु धातावनन्यलभ्यत्वात् । आश्रयरूपोऽर्थः तिङ्-लभ्यः । तत्र धातौ शक्तिरिति कल्पयितुं न शक्यते ।

यद्यपि तिङ् आश्रयार्थे स्मरणं वरम्, परञ्च अनन्तो हि आश्रयाः । यतो यावान् धातुः तावन्तौ फल व्यापारौ, तावन्त आश्रयाश्च, तेषामानन्त्याश्रयधर्माणां निरूपकत्वादिनाशक्तीनाञ्च भेदात् अनन्ततां न कोऽपि वारयिष्यति । नानासम्बन्धविशिष्टतया नानात्वात् आश्रयाणामनुगमः = इदमित्थं रूपेण निश्चयो न भवितुमर्हति । तदाह—शक्यतावच्छेदकञ्चाश्रयत्वमिति वाच्यर्थे विशेषणीभूतो निरूपाधिको धर्म आश्रयत्वम् । तच्चाश्रयादितरेष्वनाश्रयेषु अवृत्तित्वे सति (अतिद्यमानत्वे) सकलाश्रयवृत्तित्वं शक्तेः स्वरूपम् । एवं सम्पूर्णं जगत् आधारः तत्रा धारत्वशक्ति स्वीकारे सा एकेत्यनुगम्यते । अयम्भावः ? आधारनिरूपकाः (बोधकाः धातवः) आधेया, फलानि व्यापारश्च विभिन्ना, एवमाधेयपरिचायका आधाराः (आश्रयाः) विभिन्नाः सन्ति । फलाश्रयस्यानन्त्ये व्यापाराश्रये चानेकदोषसम्भवात् कर्तृणां कर्मणाञ्च भेदे सत्याश्रयभेदः सर्वानुभव सिद्धः । तदा आनन्त्यदोष वारणार्थं सुनिश्चितरूपेण बोधार्थमाह—तत्तच्छक्तिविशेष रूपमिति—तत्तदर्थं = कर्ता कर्मरूपार्थनिरूपिता या शक्तिः । यद्वा तासु—तासु शक्तिषु विशेषं = व्यापकम् अखण्डम् एकं रूपं ज्ञानं यस्य तदाश्रयत्वं एवं सामान्य धर्मवती निरूपाधिका निर्विशेषा अखण्डरूपाशक्तिः न, त्वस्यशक्तिस्तस्य शक्तिर्वा । अतोऽखण्डोपाधिरखण्डधर्म

नन्वनयोराख्यातार्थत्वे किं मानम्, प्रतीतेः—लक्षणया, आक्षेपात्, प्रथमान्तपदाद् वा सम्भवादिति चेत् ?

○

विशेषः । सोऽखण्डरूपेण सर्वस्मिन्नाश्रये तिष्ठति । तेन सर्वाश्रयेऽनुगता एका शक्तिर्बोद्ध्या । यथा हिन्दुत्वं हिन्दु मात्रं व्याप्नोति, तत्र ब्राह्मणत्वं शूद्रत्वादि धर्म सत्यप्येकमखण्डं हिन्दुत्वं भाषते । यथा अखण्डायां सत्तायां जातौ सर्वाः जातयोऽन्तर्हिताः भवन्ति । एवमखण्डाश्रयत्वधर्मे सकलमौपाधिक-माश्रयत्वं कर्तृत्वं कर्मत्वादिकमन्तर्हितं भवति । उपर्युक्त व्याख्यानेन शक्तिरेका, अवच्छेदिका, सर्वाश्रयभेदिका च बोद्ध्या । एवं द्वितीयातृतीया संपत्तीनामाश्रयत्वं पूर्वोक्तानुसारेणानुभूयताम् । तत् सुवर्थं निर्णये वक्ष्यते ।

आश्रये तु तिङ् स्मृताः, तिङर्थश्च कर्ता कर्म । तयोराख्यातार्थत्वे = तिङर्थत्वे किं मानम् ? किं शब्दो जिज्ञासाबोजकः प्रश्नः । समाधाने मीमांसकाः नैयायिकाः त्रैयाकरणाश्च प्रयतन्ते । आदौ मीमांसकमतमनुसन्धाय समाधत्ते । यद्यपि येन शब्देन यस्यार्थस्य प्रतीतिर्जायते, तत्तस्यार्थ इति नियमः । तिङसत्त्वेकर्तृकर्मप्रतीतिः, तदभावे तदभावंइत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तिङा कर्तृकर्मणोः प्रतीतिरेव मानम् । परन्त्वयं प्रतीतिर्लक्षणया । अत आह लक्षणया प्रतीतेः—(अनुभवस्य) सम्भवात् । मीमांसकमते फल

नन्वनयोः = कर्ता कर्म को आख्यातार्थ = तिङर्थ होने में क्या प्रमाण है ? यहाँ मीमांसक नैयायिका-त्रैयाकरणं स्व-स्वमत प्रस्तुत करते हैं । मीमांसक मत में तिप् का अर्थ भावना है लक्षणा से कर्ता-कर्म की प्रतीति (ज्ञान) सम्भव है । क्योंकि इस मत में प्रत्ययार्थ प्रधान शब्दबोध होता है । ति प्रत्यय का अर्थ भावना है भावना का मुख्यरूप से बोध होता है वह निराश्रय नहीं रह सकती । अतः भावनाश्रय में लक्षणा करते हैं । वह आश्रय कर्ता है । फल का फलाश्रय में लक्षण जिसे कर्म कहते हैं । इस प्रकार कर्ता-कर्म की प्रतीति है ।

यदि भावना की आश्रय में लक्षणा करेंगे तो भावना की शक्ति आश्रय अर्थ में समाप्त हो जायेगी । तो उसका प्राधान्य नहीं होगा । अतः आक्षेपात् कहा आक्षेप से कर्ता कर्म की उपस्थिति सम्भव है जैसे—भोजन के बिना स्थूलता असंज्ञत है ऐसे कर्ता के बिना भावना निराधार है ।

परन्तु शब्द बोध में शब्द की शक्ति से उपस्थित ज्ञान कारण है आक्षिप्त ज्ञान नहीं । अतः प्रथमान्तपदात्—कहा ।

वाक्य में प्रथमान्त पद से कर्ता—कर्म की प्रतीति सम्भन है इन मतों का प्रमाण से निराकरण करते हैं—

मात्रं—धात्वर्थः, तिबर्थो भावना, कर्तृ कर्मणो लक्षणयाप्रतीतेः । यत्र तिङ्-
तत्र कर्ता कर्मैतदन्यतरस्य प्रतीतिर्जायते । अतः प्रतीतिरूपप्रत्यक्षप्रमाणेन
लक्षणया आख्यातार्थः कर्ता कर्म, इति निश्चीयते तत्र कर्तृ कर्मणोः प्रतीतौ
किं मूलम् । तदाह लक्षणयेति—भावना निराश्रया न तिष्ठति अतस्तस्याः
स्वाश्रये लक्षणा करिष्यते । यतोहि यत्र वाच्यार्थवाधोऽनुपपत्तिसन्धानं वा
तत्रैव लक्षण जायते । फलव्यापारौ तु स्वाश्रयं विना अनुपपन्नौ स्तः तस्मा-
दाश्रये लक्षणा क्रियते ।

न चमीमांसकमते प्रत्ययार्थप्रधानशाब्दबोधसिद्धान्तात् भावनायाः
प्राधान्येन-शाब्दबोधे भानमावश्यकम् । तदर्थं तत्र ('तिङ्'), भावनायाः
शक्तिः कल्पनीयैव । तिङ्बर्थायाः स्वाश्रये कर्तरि लक्षणा चेत् मीमांसक-
सम्मतता तस्याः प्राधान्यप्रतीतिर्न स्यात् । लक्षणयार्थबोधनेन क्षीणशक्ति-
कत्वात् । यद्याख्यातस्य भावनायां शक्तिरेवोच्यते तर्हि, आश्रयेलक्षणा न
स्यात् । युगपत् वृत्तिद्वयविरोधात्, लक्षणाया असम्भवाच्च । यतोहि
लक्षणायां वाच्यार्थस्यानुपपत्तिरनुसन्धानमावश्यकम् । तदैव सा भवति । अत्र
तु वाच्यार्थो नानुपपन्नः । तस्माल्लक्षणा न संघटते । किन्त्वाश्रयार्थभानार्थ-
लक्षणाज्ञानमावश्यकं, तस्मात् स्वज्ञाप्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वेनमीमांसक-
मते लक्षणेष्टा ।

केचिन्तु युगपद्वृत्तिद्वयं विरोधान्न लक्षणा, परन्त्वाख्यातस्थैकया वृत्त्या-
भावनायां शक्तिः । तस्या एवाश्रये लक्षणेति बोधोदयान्न वृत्तिद्वयं विरोध
इत्युक्तवन्तः । तथापि लक्षणया भावनायाः बोधे शक्तिसमाप्तौ तस्या
प्राधान्यं न स्यात् । प्रत्ययार्थप्राधान्यन्यायोऽपि विरुद्धेत् । अत आह-
आक्षेपादिति—आक्षेपात् कर्तृकर्मणोऽज्ञानसम्भवात् । अत्राक्षेपोऽर्थापत्तिरिति
मीमांसकाः, अनुमानमिति नैयायिकाः 'येन विना यदनुपपन्नं तत् तेनाक्षिप्यते'
यथा—भोजनं विना स्थौल्यमनुपपन्नम् । अतः स्थौल्येन भोजनमाक्षिप्यते ।
दिवा भोजनं न चेत् रात्रौ तत् कल्प्यते । एवं कर्तारं विना भावना-
अनुपपन्ना । अतो भावनया कर्ता आक्षिप्यते । यथा फलेन फलाश्रयः
कर्म—आक्षिप्यते ।

न्यायमतेऽपि आक्षेपोऽनुमानम्, तदित्थं कृतिः बवचिदाश्रिता, विशेषण-
तया गृहीतशक्तिकत्वात् घटत्ववत् । प्राचीन मते स्पन्दोव्यापारः धात्वर्थः
फलं द्वितीयार्थः नवीन मते फलव्यापारी धात्वर्थो । तिङ्बर्थो यत्नः । तथा च
कृतिः तिङ्पदबोध्या, प्रत्ययार्थत्वेन गृहीतशक्तिकत्वात् रूपादिवत् । यत्र-यत्र
प्रत्ययार्थत्वेन गृहीतशक्तिकत्वं तत्र-तत्र तिङ्पदवाचकत्वं यथा घटत्वं घटरूप-
माश्रयमनुभिनेति । एव कृतिरपि विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिका । तेन हेतुना ।

अत्रोच्यते—“लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः” इति सूत्रमेव मानम् । अत्र हि चकारात् “कर्त्तरि कृत्” इति सूत्रोक्तं कर्त्तरीत्यनुब्रू-
ध्यते । बोधकतारूपांतिवादिक्तं तत्स्थानित्वेन कल्पिते लकारे प्रकल्प्य-
लकाराः कर्मणि, कर्त्तरि चानेन विधीयन्ते । नकारविसर्गादिनिष्ठां कर्म-
करणादिबोधकताशक्तिमादाय शसादिविधानवत्

○

आख्यातपदबोध्या कृतिः (वृत्तिः) क्वचिदाश्रिता, सा यत्राश्रिता स कर्त्तव्य-
भवितुमर्हति । एवं कर्माख्यातस्थले फलं क्वचिदाश्रितं विशेषणत्वेन गृहीत-
शक्तिकं, तेन हेतुना धातुपदबोध्यं फलं क्वचिदाश्रितं, यत्राश्रितं तत्-कर्मेव
भवितुमर्हति । अयमाशयः, शाब्दबोधे, आक्षिप्तस्य कर्तुर्विशेष्यत्वेन
उपस्थितेरभावात् । तस्य प्राधान्येन शाब्दबोधविषयता न स्यात् । यतो हि
पदनिष्ठशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिविषयः शाब्दबोधे भाषते—इति नियमः ।
आक्षिप्ते (कर्त्तरि) पदनिष्ठवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थित्यभावात् शाब्दबोध-
विषयता ।

एवमनुमानहेतुभूतव्याप्तिपक्षधर्मतादिज्ञानं विनाऽपि फलाश्रयः
व्यापाराश्रयश्च परिज्ञायते । तत्र नाक्षेपो नानुमानं वा हेतुरित्यरूपेण राह-
प्रथमान्त पदाद्वेति । वाक्ये प्रथमान्त पदात् कर्तृकर्मणोः प्रतीतिसंभवात्
देवदत्तः पचतीत्यत्र पचति शब्द सम्बन्धेन—प्रथमान्तपदार्थे कर्तृत्वेनान्वितो
देवदत्तः प्रथमान्त-पदेनैव लग्यते । एवं तण्डुलः प्रच्यते इत्यत्र कर्तृकर्म-
रूपार्थयोलक्षि एव कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे किमानम् ? नैयायिक मते
प्रथमान्तार्थस्य मुख्यविशेष्यतया शाब्दबोधो जायते । यथा “राष्ट्रपतिः
लोकसभां गच्छति” इत्यादौ प्रथमान्तार्थत्वमेव कृतेराश्रयत्वम्, व्रजनरूप
क्रियाश्रयः कर्त्ता राष्ट्रपतिरेव परसमवेत (यस्य कर्मत्वं चिकीर्षित-
तदपेक्षया परः कर्त्ता तत्समवेतो धात्वर्थो व्यापारः) धात्वर्थतावच्छेदक

कर्त्ता कर्म के तिङर्थ होने में लःकर्मणि सूत्र प्रमाण है । यहाँ चकार से “कर्त्त-
कृत्” सूत्र से कर्त्ता का अनुकर्षण करते हैं कर्त्ता कर्म अर्थ में लकार का विधान होना
ही कर्त्ता कर्म के आख्यातार्थ होने में प्रमाण है ।

बोधकता = लोक व्यवहार में अर्थ का बोध कराने की शक्ति ‘ति’ में है, लकार
में नहीं । तथापि तिङ की बोधकता शक्ति को तिङ् का स्थानी लकार में विधान
किया गया जैसे—नकार विसर्गादि = रामान् के न में, रामैः के विसर्ग में, रहने वाली,
व्यवहारिक बोधकता शक्ति (कर्म और करण को स्वीकार कर शस्त्रिप् आदि का
विधान होता है ।

फलशालिकर्मत्वस्य नैयायिकैरङ्गीकृतत्वात् । तन्मते लोकसभाऽपेक्षया अन्यः (राष्ट्रपतिः कर्त्ता) धात्वर्थता वच्छेदकः = धात्वर्थो व्यापारः तन्निष्ठा यः धात्वर्थता तादृश धात्वर्थताया अवच्छेदकीभूतं फलमुत्तरदेशसंयोगरूपं, तस्याश्रयः लोकसभा इति । तेन तस्याः कर्मत्वम् । एवञ्च लोकसभानिष्ठोत्तर-देशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् एकत्व (संख्या) विशिष्टो राष्ट्रपतिः । एवं राष्ट्रपतेः प्रथमान्तपदबोधयत्वेन कर्तृर्लाभात् कथमाख्याते कर्तृकर्मणोः शक्तिरुच्यते एवं पूर्वोक्तव्याख्यानेन लक्षणया आक्षेपात् प्रथमान्त पदाद्वा कर्तृकर्मणोः प्रतीतिरस्तुनामं किन्तु प्रबलप्रमाणेन वैयाकरणैः स्वमतं व्यवस्थापयितुं कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे प्रमाणमुच्यते ।

यथा धातुः फलव्यापाररूपार्थवाचकः, एवं तिङपि कर्तृकर्मण्यतर-वाचकः । यतोहि तिवादयो 'लादेशा भवन्ति' । लादयश्च कर्त्तारि कर्मणि वा विधीयन्ते । अत्र प्रमाणं—'लः कर्मणि' इति सूत्रम् । लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्त्तारि कर्मणि च, अकर्मकेभ्यो भावे कर्त्तारि च भवति । तेन—लकारे कर्तुः कर्मणश्च शक्तिर्वध्यते । स्थानिनोऽर्थाभिधाने समर्थस्यैव आदेशता । यत् यदर्थबोधक तत्तत्स्यार्थ इति न्यायेन—आख्यातार्थो लकारवाच्यः । यतो लकारः कर्तृ-कर्मवाचकः, अतस्तत्तत्स्यार्थः । तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभते । लकार स्थानापन्नस्तिप् लकारधर्मं लभते । सूत्रे—कर्तृ पदं 'कर्त्तरिकृत' इति सूत्राल्लभ्यते = अनुकृष्यते ।

ननु कर्तृकर्मार्थाभिधायी लकार इति सुप्रसिद्धः । सूत्रे तु लकारार्थत्वेन प्रतिपादिते कर्तृकर्मणी, कथमाख्यातार्थं भवतस्तदाह—बोधकतारूपामिति—'उच्चरितः' शब्दः प्रत्यायको भवति नानुच्चरित' इति न्यायेन उच्चरिते तिङि लोकं प्रसिद्धा, बोधकतारूपा शक्तिर्जायते । सैव वास्तविकी । लकारादौ तु काल्पनिकी शक्तिः । लोके—'ति' पदेन बोधो जायते—लकारास्तु वर्णस्फोटः, शास्त्रप्रक्रियामात्रनिर्वाहकाः, न तु लोकोपयोगिनः । पिवती-त्यादौ 'ति' पदेन कर्त्तारि शक्तिरिति सर्वस्वगम्यते, न तु तिप्, ल्, इत्यलौकिकेन । लोके अर्थविषयकबोधनकत्वमर्थवत्त्वमित्युद्घोषितं वर्तते । लोके बोधजनकता शक्तिस्तु तिप् निष्ठा, योहि यदर्थभिधानसमर्थः स तस्यादेश इति । एवं लोकेऽर्थ विषयक बोधजनकतारूपां तिवादिशक्तिं तत्स्थान-निवत्त्वेन = लकारे तिपः स्थानि रूपेण कल्प्यते । शास्त्रकारैरनुमिते लकारे प्रकल्प्य = बुद्धौ आरोप्य वा आदिनां = आदेशागमादिष्वपि बोध्या ।

यथा पाचकादौ पच् धातुरस्ति, ण्वुल प्रत्ययोऽस्ति । लोके "अक्" निष्ठा बोधजनकता शक्तिर्न तु ण्वुलनिष्ठा वर्णस्फोटत्वात् । एवं पठतीत्यत्र तिपि निष्ठा लोकप्रसिद्धा स्वाभाविकी शक्तिः । सा तिपः स्थानिरूपेण कल्पिते

न च सूत्रे कर्तृकर्मपदे कर्तृत्वकर्मत्वपरे । तथा च कर्तृत्वं कृतिः, कर्म-
त्वञ्च फलमेवार्थोऽस्तु, इति शङ्क्यम्, फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेन लकारस्य
पुनस्तत्र शक्तिकल्पनाऽयोगात् ।

०

लकारे आरोपिता बोध्या । एवं तिवादिषु या शक्तिः तस्याः बोधे सत्येव
लकारा कर्मणि कर्त्तारि वाऽनुभूयन्ते । अतो बोधजनकता शक्तिः श्रूयमाणे
वर्णे एव प्रामाणिकैः व्यवस्थापिता नत्वश्रूयमाणे लकारादौ । अत्र दृष्टान्तं
प्रस्तोतुमाह—नकारविसर्गादि—निष्ठा मिति = “रामान्” इत्यत्र कर्मणि
द्वितीया, कर्मणो बोधकता शक्तिः नकारनिष्ठा, लोकेप्रसिद्धत्वात्, न
तु तत्स्थानिरूपेण कल्पिते शसि । तस्यालोकतान्त्रिकत्वात् । एवं रामैरित्यत्र
विसर्गेण करणशक्तिर्वुध्यते, व्यवहारप्रसिद्धत्वात्, न तु राम-भिस् इत्यनेन,
अलौकिकत्वात् । अतो नकारविसर्गादिनिष्ठां समाजेऽर्थविषयकबोध
जनकतां मौलिकीं कर्मकरणादिवोधकताशक्तिमादाय = अनुभूय स्व-स्व
कल्पिते स्थानिनि समारोप्य शसादिविधानवत् = यथा शस्, भिस् इत्यादयो
विधीयन्ते तद्वत् कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वं विज्ञेयम् । आख्यातनिष्ठा बोध-
कारूपं या शक्तिः, सा लकारे प्रकल्प्य तत्तादर्याः बुध्यन्ते । इति पाणिनि-
प्रयुक्तं प्रमाणप्रबल्यं मानम् ।

नैयायिकाः स्वानुसारं “लकर्मणीति” सूत्रं व्याख्याति सूत्रे कर्तृ कर्म
पदे लाक्षणिके स्त इति ब्रुवन्ति । अत आकृतिवाद पक्षे, भावप्रधान
निर्देशे च कर्तृत्वकर्मत्वप रेगृह्यते । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतो भाव
इति नियमेन त्वप्रत्यस्य विशेषणमर्थः । ‘कर्तृ’ इति प्रकृति = तत्र विशेषणं
कृतिः, भावना वा मतभेदेन बोध्या । एवं कर्मत्वं = कर्म विशेषणं फलमेव
भवितुमर्हति । एवञ्च कर्तृत्वं कृतिः कर्मत्वं फलमिति रीत्या कृतिरेव
आख्यातार्थः, फलमेव आख्यातार्थः । यतो हि कर्तृपदजन्यबोधे प्रकारीभूता
कृतिरेव । कर्मपदजन्यबोधे प्रकारीभूतं फलमेव । वाजप्यायनमते
पदानां जातौ शक्तिः जातिरूपोऽर्थो वाच्यः । आकृतेः (जातेः) प्रथमज्ञानात्
तस्या एवाभिधेयता’ नामार्थं निरूपणावसरे जातेः प्रथमं स्मरणम् । कर्त्त-

न कर्त्तव्यं सूत्र में कर्त्ता-कर्म एक कर्तृत्व (कर्त्ता का विशेषण) कृति व्यापार कर्मत्व
(कर्म का विशेषण) फल परक अर्थ है । कर्तृत्व—कृति (यत्न) और कर्मत्व से फल-
रूप अर्थ होने की आशङ्का हो तो नहीं ? फल व्यापार अर्थ धातु से लब्ध है । पुनः
लकार में कर्त्ता-कर्म के स्थान में व्यापार और फल अर्थ के शक्ति की कल्पना का
अयोगात् = असम्भव है । जो अर्थ धातु से लब्ध है वह लकारार्थ नहीं हो सकता है ।

अथ दर्शनान्तरीयरीत्या व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावात्तत्र लकारविधिः स्यादिति चेत् ? तर्हि कृतामपि कर्तृकर्मणादिवाचित्वं न सिद्ध्येत् । “कर्त्तरि कृत्” इति च “लः कर्मणि” इत्यनेन तुल्ययोगक्षेमम् ।

○

त्यत्र प्रकारी भूता कृतिरेव । “त्व” प्रत्ययस्य फलमर्थः । फलाश्रयः कर्मैव कृत्याश्रयः कर्त्तव्य, भवितुमर्हति । अथवा कर्मशब्दः फलाश्रये पारिभाषिकः, यद् धात्वर्थफलं तस्यैव आश्रयः कर्म इति । कृतौ शक्तिस्वीकारे सति शक्यतावच्छेदकेलाधवम् । कर्तृत्वं शक्यतावच्छेदकमिति विमता नामाशङ्का निर्मूलयितुमाह—फलव्यापारयोरिति—फलव्यापारौ धातुलभ्यौ स्तः । न तु लकारार्थो शब्दार्थस्यानन्यलभत्वात् । अन्येन लभ्योऽर्थो न शब्दार्थः । लकारे कर्तृकर्मणोः शक्तिकल्पनभयोग्यता द्योतकम् । एतेन कर्तृकर्मबोधे आख्यातशक्तिः नैसर्गिकी ।

अथेति शंकाप्रदर्शनपरम् । दर्शनं हितांहितोपदेशकमध्यात्मज्ञानोपाय-भूतं वा शास्त्रम् । अन्यदर्शनं न्यायशास्त्राद् भिन्नं शास्त्रं दर्शनान्तरं = मीमांसाशास्त्रं तत्रभवा रीतिः दर्शनान्तरीया । तदरीत्या = मीमांसकव्युत्पत्त्यनुसारं, तद्यथा भजतीत्यस्थ भजनं करोतीति विवरणम् । भज् धातोः भजनं । (प्रीतिरेवार्थः) “ति” इत्यस्य विवरणं करोति । तेन धातोः फलमात्रमर्थः तिबर्थो भावनेति मीमांसकाः मन्यन्ते । तन्मते तु व्यापारो न धातुलभ्यः । अतो लकारस्य कर्तृत्व रूपव्यापारे शक्तिकल्पने न किञ्चित् बाधकम् । अनन्य लभ्यस्य शब्दार्थत्वात् अत आह—व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावादिति—तत्र व्यापारे लकारविधिः = लकारस्य शक्तिः यदि सम्भवेत् । तर्हिलकारस्य व्यापारे शक्तिसिद्धावपि कर्त्तरि कर्मण्यर्थे लकारस्य विधानं कृतं स्यात् । तथाप्यभिधानानभिधान (उक्तानुक्त) व्यवस्थार्थं तदप्यावश्यकम् । कर्त्तरि कर्मणि वा लकारविधानमावश्यकमिति । द्वैधामानं कथञ्चित्परिहरणीयम् । एकस्य पदार्थस्य वारद्वयमानं द्वेष्टा भानम् ।

यदि दर्शनान्तरीय (मीमांसा शास्त्र) की रीति = पद्धति से कहते हो कि व्यापार तो धातु का अर्थ होता ही नहीं वह तो ति का अर्थ है । तत्र = व्यापार अर्थ में लकार का विधान सम्भव है । भावना ति शब्द का शब्दार्थ बन सकती है; तो कृतामपि = कृदन्त स्थल में भी कृतप्रत्यय = ण्वलृचौ आदि की कर्त्ता-कर्म रूप अर्थ में वाचकता नहीं सिद्ध होगी । क्योंकि जहाँ से कर्त्ता की अनुवृत्ति आयी है वहाँ भी कर्त्ता का व्यापार अर्थ होना चाहिये । लः कर्मणि सूत्र में अनुकृष्ट कर्त्ता का तुल्ययोगक्षेम (अलब्ध का लाभ योग है और लब्ध के स्वरूप का संरक्षण क्षेम है)—होना चाहिये । कर्मत्व का फल अर्थ नहीं ।

अपि च मोमांसकानां कृतमिवाख्यातानामपि कर्तृवाचित्वमस्तु, भाव-
नाया एवाक्षेपेण कृदादिवत्प्रतीतिसम्भवे वाच्यत्वं माऽस्तु ।

○

मन्येऽकर्तृ पदं कर्तृत्व (व्यापार) परमेवसिद्धं, परन्तु तत्र रोचते
शाब्दिकाय । यतो हि धर्मरूप व्यापारबोधकं भविष्यति, तर्हि यतः कर्तृ
पदमनुकृष्टं वर्तते, तत्रापि भावप्रधानं धर्मं परमेवार्थोऽस्तु । तत्रापि कर्तृ
कर्मादि वाचित्वमास्तु । “कर्त्तरि कृत्” इति सूत्रे कर्तृपदं धर्मं (व्यापार)
परमस्तु । तत्र कर्मा- (कर्त्ता) परं न स्यात् । एवं पाठको देवदत्त इत्यादी
कर्त्तरि प्रत्ययो न स्यात् । व्यापारार्थकत्वात् । इष्यते तु कर्त्तर्येव स्वाध्या-
यानुकुल भावनाश्रयाभिन्नो देवदत्त इति बोधानुरोधत् । एवं तृजादीना-
मपि व्यापार मात्रमर्थः सम्भवेत् । अतः कर्तृपदं कर्तृत्व परं नाङ्गी
करणीयम् ।

न च “कर्त्तरि कृत्” इति सूत्रे “कर्त्तरि” इत्युच्चारणसामर्थ्यात् तत्र
कर्त्तरि शब्दितः कल्पनीया वाच्यम् । तस्मादेवात्र कर्त्तरीत्यनुकृष्यते ।
यथा तत्र कर्तृ पदं धर्मं (कर्तृ) परं न धर्मं (व्यापार) परम् एवं लः
कर्मणीति” सूत्रेऽपि धर्मि परतयैव बोध्यम् । यद्यत्र भाव निर्देशस्तत्रापि
तथास्तु । यदि तत्र धर्मिपरमत्रापि तथास्तु तदेवाह—तुल्य योगक्षेममिति ।
अलब्धस्य लाभयोगः, लब्धस्य रक्षणं क्षेम इति । योगश्च क्षेमश्च अनयोः
समाहारः योगक्षेमम् । तुल्यं यी गक्षेमं यस्य तत् । “लः कर्मणी” ति सूत्रे
दृष्टस्य कर्तृपदस्य धर्मि (कर्तृ) परत्वेन ‘कर्त्तरि कृत्’ सूत्राललाभो योगः ।
तत्रापि यथा लब्धस्य धर्मिणः (कर्तृः) तेनैव रूपेण रक्षणं क्षेम इति । यदि
लकारस्य भावना कृतिर्वा अर्थोऽभीव्यात् तर्हि कृत्स्वर्थः तथास्तु । यन्नैव
तन्नैवंम् ।

न च सूत्रे धर्मिपरत्वेनानुकर्षणेऽपि यदि शब्दाधिकारमाश्रयते तदा
शब्दमात्रस्यानुवृत्तिर्भवति तदा धर्मं परत्वं (व्यापार मात्रार्थं) स्वीकारे
न किञ्चिद् वाधकम् । परन्तु शब्दाधिकारस्तत्रैव प्रवर्तते, यत्र काचिद्
विनिगमना वर्तते । अत्र कर्तृत्वार्थकत्वे न किञ्चिन्मानम् । तथापि शास्त्रे

और भी जैसे मोमांसक पबुल तृजादि का कर्त्ता अर्थ मानते हैं वैसे आख्यातं =
(तिङ्) का भी अर्थ कर्त्ता मानना चाहिये । भावना का आक्षेप करना चाहिये जैसे—
कृदादिवत् = कृदन्त में पाचक इत्यादि में तवमते = पच का फल अक् का कर्त्ता अर्थ है,
भावना का आक्षेप किया जाता है । ऐसे ही तिङन्ते स्थल में भी भावना का
आक्षेप हो जाय ! वाच्यार्थ न माना जाय, वाच्यार्थ कर्त्ता ही रहे ।

तथा सति प्राधान्यं तस्या न स्यादिति चेत् ? न, 'घट्टमानय' इत्यादा-
वाक्षितव्यक्तेरपि प्राधान्यबहुप्रपत्तेः । 'पचति' इत्यादौ 'पाकं करोति'
इति भावनाया विवरणदर्शनाद्वाच्यत्वमिति चेत् ? पाकानुकूलव्यापा-
रवत्तः कर्तुरपि विवरणविषयत्वाविशेषात् ।

○

पक्षद्वयं नुप्रसिद्धं, शक्तिः कारकं, शक्तिमत् कारकञ्च । तिङ्भिप्रायेण
शक्ति कारकं, कृदभिप्रायेणा शक्तिमत्कारकमिति । शक्तिपक्षे 'सप्तनी
पञ्चम्पौ करक मध्ये' इति सूत्रं, शक्तिमत् पक्षेऽस्वतन्त्रः कर्त्तृति प्रमाणम् ।
यदि शास्त्र सम्मतौ पक्षौ स्तः तर्हि पक्षे कर्त्तृपदं कर्त्तृत्व परमस्तु । पक्षस्य
तिङ् कृतोर्भेदेन व्यवस्थितत्वात् । भावनार्थं मानमिति चेन्न, एतादृशोऽभि-
प्रायः कपोल कल्पितोऽस्ति । नहि 'गोधा सर्पन्ती अहिर्भवतीति' उभयत्र
तुल्यार्थता आवश्यकी । अतोऽर्थाधिकाराश्रयणे धर्मि परत्वेन उपयोगस्य
लाभस्य चोचित्यात् ।

अत आहापि च । अयम्भावः मीमांसक मते कृताभिभव = यथा कृतस्थले
कृतसंज्ञकानां ण्वुलतृजादि प्रत्ययानां कर्त्तृवाचकता, तथाख्यातानामपि =
तिङामपि कर्त्तृवाचित्वमस्तु, कर्त्तृवाख्यातार्थो भवतु ।

न चाख्यातस्य कर्त्तारि शक्तिस्वीकारे मीमांसकसम्मततिवर्थ भावनायाः
प्रतीति न स्यात् । अत आह-भावनया एवाक्षेपेण = कृदन्ते भावना आक्षिप्य-
तेऽर्था पत्तिप्रमाणेन परस्परविरुद्धत्वेनावभासमानहेतुद्वय-घटितसाध्यानु-
मितिरर्थापत्तिः । यथा "अध्यापक इत्यादौ कर्त्तारि ण्वुलि कृते" "इङ्"
धातोः मीमांसकमते ज्ञानरूपफलमात्रार्थकत्वेन भावना आक्षिप्यते ।
एवमाख्यातेऽपि कर्त्तृवाचित्वमस्तु, तत्र भावना आक्षिप्यताम् । तदेव
प्रमाणयितुमाह कृदादिवदिति-तत्र तस्येवेति-इवार्थं वतिः । कृदादिरिवेति
तस्यार्थः । यथा कृदन्ते वाचक इत्यादौ वच् धातीरुच्चारणमर्थः ण्वुल्-
प्रत्यार्थः कर्त्तेति । व्यापारस्तु न प्रकृतेरर्थो न च प्रत्यय स्यार्थः, कस्यार्थो
भवितुमर्हतीति तत्राक्षेप एवशरणं नान्यत् । एवमादिपदात् कर्त्तारि विहित
इत्यादितद्धितादावपि-आक्षेप एव शरणम् । अथ च आख्याते = तिङि कर्त्तृ-
वाचकतास्तु भावनायाः वाचकता मास्तु यथा कृदन्ते आक्षिप्तायाः भावनाया
इवाख्यातेऽपितस्याः बोध विषयतास्यात् । प्रत्यार्थो मास्तु ।

तथा सति = कृतस्थले कृतप्रत्ययार्थस्य कर्त्तुः प्राधान्यं व्यापारस्या प्राधा-
न्यञ्च, यथा भवति तथा यद्याख्यातस्थलेऽपि आक्षेपः स्यात्तर्हि व्यापारस्य
प्राधान्याभाव सिद्धान्तसिद्धव्यापारमुख्यविशेष्यक शाब्दबोधो न स्यात् ।

यथा च कृतस्थल इव तिङन्त स्थलेऽप्याक्षिप्तायाः भावनायास्तिङ्ग्यत्वाभावेन प्रत्ययार्थत्वाभावात् प्रकृतिप्रत्यययार्थयो मध्ये प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यबोधको न्यायो विरुद्धेत् । अतो न्यायस्य सम्मानार्थं प्रत्यायार्थं भावनाङ्गीकर्तव्येति चेत् तदपि न, आक्षिप्तस्य-प्राधान्यं प्रमाणयितुमाह घटमानयेति-मीमांसक मते जातौ शक्तिः (वाच्यता) घटमानयेत्यत्र घटपदस्य घटत्वरूपार्थं शक्तिः तस्य मुख्यविशेष्यतया आनयनक्रियायामन्वयश्चासम्भवः । अतो नान्तरीय-कतया जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते । तत्र आक्षिप्त व्यक्तेरपि प्राधान्यवत् = व्यक्तेः वाच्यार्थत्वाभावेऽपि प्रधानमिव (विशेष्य इव) उपपत्तेः = उपस्थिति-विषयता जायते । महावैयाकरण-वाजप्यायन मतेऽपि सर्वेषां पदानां जाति-रेवार्थः । साऽऽश्रयं विनाऽनुपपन्ना । यथा पात्रं विना अग्नेरानयनमसम्भवम् । अतः स्वाश्रयां व्यक्तिमधिष्ठाय तस्याः शाब्दबोध विषयता । एवं घटशब्दस्य घटत्वेशक्तिः । घटत्वं स्वाश्रयां व्यक्तिं परिकल्प्य शाब्दबोधविषयतावद् भवति । यदि व्यक्तौ शक्तिश्चेत् व्यक्तीनामानन्त्यात्, अनित्यत्वाच्च शब्दार्थसम्बन्धानामनित्यत्वं स्यात्, सिद्धान्ते तु-‘औत्पत्तिकः (नित्यः) शब्दस्यार्थेन सह सम्बन्धः’ । अतो न व्यक्तौ शक्तिः । एवमाक्षिप्तायाः व्यक्तेरानयनक्रियायामन्वये न काचिद्-विप्रतिपत्तिः संशयो वा । एवमाख्या-तेऽपि, आक्षिप्तायाः भावनायाः प्राधाप्यं न क्षीपते । अतो न न्यायविरोधः एवं त्वयाऽपि भावनाऽक्षिप्यताम् ।

इदानीं पचतीत्यस्य विवरणं (समानार्थकेनान्य शब्देन तदर्थकथनं विव-रणम्) समुपस्थाप्य भावनायाः वाच्य त्वं प्रमाणयितुं यतते पचतीत्यादाविति शक्तिग्रहं व्यापरणोपमानेत्यादि प्रसिद्धं तत्र व्युत्पत्ति साधनं शक्तिग्राहकं व्याकरणम् । व्युत्पत्तिः विवरणमेव, विव्रीयमाणस्य पचतीत्यस्य विवरणं पाकं करोतीति । विव्रीयमाण समानार्थं बोधकंसमानशक्तिग्रहो वा विव-रणम् । विवरणविव्रीयमाणौ समानार्थकौ स्यातामित्यावश्यकम् । पच धातोर्विवरणं पाक मिति “ति” इत्यस्य विवरणं करोति (भावनेति) स्यात्

तथा सति = यदि यह कहिये कि भावना के आक्षेप से भावना का प्राधान्य न होगा । आक्षिप्त ज्ञान शाब्दबोध में कारण नहीं होता है और भावना विषयक शाब्द-बोध नहीं होगा । तो ऐसा नहीं कह सकते । क्योंकि घटमानय “भे जाति में शक्ति, व्यक्ति का आक्षेप किया जाता है, घटत्व जाति का आनयन क्रिया सम्भव नहीं, अगत्पा व्यक्ति का आक्षेप करते हैं । उस आक्षिप्त का अन्वय क्रिया में होता ही है । प्राधान्यपत् = वहाँ पर आक्षिप्त व्यक्ति के प्राधान्य की तरह आक्षिप्त भावना भी प्राधान्य-प्राप्त करेगी ।

न च कर्तुर्विवरणं, तात्पर्यार्थविवरणं, 'पाकं करोति' इति अशब्दाथ-
कर्मत्वविवरणवत्, इतरेतरयोगद्वन्द्वे समुच्चयांशविवरणवद्वा न तदर्थ-
निर्णायकमिति वाच्यम्, भावनायामपि तुल्यत्वात् ।

○

विवर्थो भावनेति ध्वन्यते । तेन साऽऽख्यात वाच्येति चेन्न, विवरणस्थार्थ-
निर्णायकत्वे न मानम् । करोतीत्यत्र कृञ् यत्नार्थस्यतिपा यत्नाश्रयस्य
कर्तुरपि विवरणे विषमता दृश्यते । अत आह पाकानुकूल व्यापारवत्
इति = पाकानुकूलव्यापारोऽस्त्यस्मिन्निति व्यापारवान् कर्त्ता । तस्य व्यापार-
वत्तः कर्त्तुः ज्ञानमावश्यकम् । यतोहि विवरणं स्व-स्व बोधानुसारि भवति ।
पञ्चशब्देन पाकस्य बोधः "ति" शब्देन भावनाया" इत्थं निर्णयो न दातुं
शक्यते । कर्तुरपि विवरणस्य = शाब्दबोधस्यविषयत्वे अविशेषात् = नास्ति
कश्चन भेदः । अत एव एक कर्तृका पचि क्रियेति वास्तविकं विवरणम् ।
विवरणेकर्त्तुः प्रतीतिर्भवत्येव । तत्र भावनाया इव कर्त्तुं व्याख्यानमावश-
यकम् । एतेन कर्त्तुर्वाच्यत्वमपि सिद्धम् । यदितिपः भावनायां शक्तिः कर्त्तारि
वा शक्तिरिति सन्देहस्तर्हि एकतरपक्ष पातिनियुक्त्यभावात् द्वयो विवरण-
विषयता सिद्धयति । एवं पचतीत्यत्र त्रयाणां (फलव्यापाराश्रयाणाम्)
बोधः सुसिद्धः ।

नन्वेककर्तृका पचिक्रियेति विवरणे कर्त्तुर्वाच्यार्थता नास्ति, किन्तु
तात्पर्यं ग्राहकता तत्र ज्ञेया । तदेव प्रमाणयितुमाह न चेति कर्त्तुर्विवरणं =

यदि पचति में पच का विवरण (समान अर्थ वाला) शब्द (पाक्) ति का
'करोति' अर्थ होने से भावना का विवरण दर्शनीय है । अतः भावना ही ति का
वाच्यायं हो ? तत्र, पाक-रूप-फल में अनुकूल व्यापार वाला कर्त्ता भी विवरण का
विषय है । अतः कर्त्ता को विवरण (शब्दार्थ) का विषय होने में अविशेषात् = कोई
अन्तर नहीं है । अतः कर्त्ता भी शब्दार्थ है । यदि यह सन्देह हो कि ति में भावना की
शक्ति है या कर्त्ता की, तो इसमें पक्षपात पूर्णा प्रमाण नहीं है । यदि ति का भावना
ही अर्थ मानेंगे तो कर्त्ता का कैसे अर्थ लब्ध होगा । यहाँ भी कहते हैं कि कर्त्तु-
विवरणं = कर्त्ता का विवरण = बोध तात्पर्यार्थ विवरणम् = अर्थापत्ति से है जैसे भावना
को आश्रय की आकांक्षा है वह कर्त्ता ही होता है । इस तात्पर्य से कर्त्तारूप अर्थ का
ज्ञान होगा । कर्त्ता तात्पर्यार्थ है शब्दार्थ नहीं । अशब्दार्थ विवरण में दृष्टान्त—पचति
का 'पाकं करोति' विवरण के पाक अंश में 'अम्' विभक्ति का कर्म अर्थ है उसका
तात्पर्य से बोध होता है वह न प्रकृति का अर्थ है न प्रत्ययार्थ ही है । अतः द्वितीया
का विवरण अशब्दार्थ समुच्चयांश का बोध कराने वाला च शब्द अनुक्त है तथापि

कर्त्तरि शक्तिग्रहतात्पर्यार्थविवरणम् अर्थापत्यालामः (परस्पर विरुद्धत्वेना-
वभासमान हेतुद्वय घटित साध्यानुमितिरर्थापत्तिः) यथा भावना स्वाश्रय-
माकाङ्क्षते, तस्याः क आश्रयः ? कर्त्तुं तेन भावनाया, आश्रयतात्पर्येण
कर्त्तुं विवरणमर्थतोलभ्यते न शब्दार्थ इति ।

अशब्दार्थविवरणस्य शाब्दबोधे ज्ञानपरकदृष्टान्तमाह—पाकं करोती-
त्यादावपि, अशब्दार्थकर्मत्वविवरणवत् = पाकमित्यत्र “अस्” विभक्त्यर्थ-
कर्मत्व विवरणं तात्पर्यार्थविवरणं न शब्दार्थस्तत्र “पच्” धातोः पाकोऽर्थः
“ति” प्रत्ययः करोतीत्यर्थकः । अस् विभक्त्यर्थं कर्मत्वं न कस्माप्यर्थः,
परन्तु कर्मत्वप्रतीति भवत्येव । तेन पाकमित्यत्र द्वितीयाः विवरणमशब्दार्थ-
इत्युच्यते । तस्मात् कर्त्तुं विवरणमपि अशब्दार्थविवरणस्वीकारे न काचन
विप्रतिपत्तिः । अशब्दार्थस्यापि कर्मत्वस्य निरूपकत्वसम्बन्धेन ज्ञानं भवत्येव ।

अशब्दार्थ विवरणस्यापरमुदाहरणमाह—इतरेतर योग इति—इतरस्य
इतरस्मिन् योगः । स विवक्षितसम्बन्ध एतादृश द्वन्द्वसमासे यत्रैकधर्मा-
वच्छिन्नेन एकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयः साहित्यम् ।

तत्र समुच्यांश विवरणं तात्पर्यार्थविवरणं न शब्दार्थः । विव्रीयमाने
घटपटावित्यत्र समुच्यांशस्य बोधो भवति । तत्र समुच्चयबोधकश्च
शब्दोजुक्तः । तथापि तात्पर्यवशात् समुच्यांशस्य बोधो जायते । अतोऽ-
शब्दार्थस्य समुच्यांशस्य घटश्च पटश्चेति विवरणेऽशब्दार्थप्रतीतिवत्
प्रसंगे पचतीत्यादावपि कर्त्तुं लभो न तदर्थनिर्णायकमिति—आख्यातस्य
कर्त्तुं वाच्यत्वं न निर्णयिते । भावनाया अनुरोधेन कर्त्तुं बोधो आवश्यकः ।
अतोऽर्थतः कर्त्तुं बोधो जायते । विवरणं न निर्णायकमिति तदर्थः । भावना-
यामपि तुल्यत्वात् । पूर्वोक्तरीत्या भावनाया अपि विवरणं तात्पर्यार्थं
विवरणं भवितुमर्हति स्वस्वबोधानुसारि विवरणं न सार्वजनीनमर्थ-
निर्णायकम् । अतो भावनायाः विवरणमिव कर्त्तुं अपि विवरणं निश्चप्रचम् ।
इदमपि कर्त्तुं कर्मणोराख्यातार्थत्वे मानम् ।

समुच्चय अंश का बोध होता है वह तात्पर्यार्थक होता है शब्दार्थ नहीं । ऐसे ही कर्त्ता
अर्थ तात्पर्य से लब्ध होगा । न तदर्थनिर्णायकम्—कर्त्ता ति शब्दार्थ है, इसका निर्णय
नहीं हो सकेगा । ऐसा नहीं कह सकते, क्योंकि भावनायां अपितुल्यत्वात्—भावना अर्थ
भी तात्पर्यार्थक हो सकता है । अतः दोनों के तात्पर्यार्थक होने में साम्य है । अतः
विवरण सार्वजनीन सर्वकालीन निर्णायक नहीं हो सकता ।

किञ्च 'पचति देवदत्तः' इत्याभेदान्वयदर्शनात् तदनुरोधेन कर्तृवा-
च्यत्वमावश्यकम्, पक्ता देवदत्तः' इतिवत् । न चाभेदबोधे समानवि-
भक्तिकत्वं नियामकम्, तच्च तत्र नास्तीति वाच्यम्, 'सोमेन' यजेत'
स्तोत्रं 'पचति' 'राजपुरुषः' इत्यादावप्यभेदबोधानपत्तः ।

०

नन्वाख्यातस्य कर्त्तरि शक्ति स्वीकारे आक्षिप्तायाः भावनायाः प्राधान्यं
न स्यात् जात्याक्षिप्तव्यक्तेप्राधान्यदृष्टान्तस्तु न प्रसंगानुकुलम् । प्रसंगे तु
कर्त्ता भावनाया आक्षेपः क्रियते । यतो हि भावनां विना क्रियाश्च यत्वा
भावेन कर्तृत्वासम्भवात् । तत्र भावना = धर्मः कर्त्ता = धर्मी (आश्रयः)
धर्म्मि ग्राहकमान सिद्धगुणत्वेन स्वभावतः भावनायाः प्राधान्यं न सम्भवति ।
यथा कृदन्ते पाचकादौ भावनायाः प्राधान्यं न जायते । दृष्टान्ते तु जातिः-
परिच्छेदिका तयाऽवगतस्याश्रयस्य (द्रव्यस्य) आक्षेपात् तस्य प्राधान्येन
भावे नास्ति कश्चनावरोधस्तथापि लाघवानुरोधेन भावनैव = कृतिरेव वा
आख्यात वाच्या न तु कर्त्ता । एतत् खण्डनार्थमाह किञ्चेति "लः कर्मणी"
त्यनुरोधेन आख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिः । तत्र लौकिकं प्रायोगिकं वा प्रमाणं
प्रस्तौति-पचति देवदत्त इति । अस्मिन्वाक्ये पदयोरभेदान्वयदर्शनात् =
तिवर्थस्य कर्त्तुं देवदत्तेन सहाभेदान्वयो भवति, । अत एव देवदत्ताभिन्नै-
ककर्तृको विक्लित्यनुकुलव्यापार इति शाब्दबोधदर्शनानुरोधेन अर्थात्
तिवर्थकर्तृ देवदत्तयोरभेदान्वय दर्शनानुशासनेन कर्त्तुं वाच्यत्वम् = आख्या-
तस्य कर्त्तरि शक्तिस्वीकार आवश्यकः । यदि कर्त्ता वाच्यार्थो न स्यात्
तर्हि, उक्तोऽनुभूयमानश्च शाब्दबोधो न स्यात् । अभेद बोधनार्थं कर्त्तरि
शक्तिरावश्यकी । एतत् प्रमाणयितुं दृष्टान्तमाह-पक्ता देवदत्त इति
वदिति = तत्र पक्तृ पदार्थस्य देवदत्तपदार्थेन सहाभेदान्वयो दृश्यते । कर्त्तरि
तृचप्रत्ययस्याभेदेनान्वयात् । अतो विक्लित्यनुकुलव्यापारवान् देवदत्त
इति बोधः । तथा देवदत्तपदार्थस्य तिवर्थकर्तृभेदान्वयानुरोधेन कर्त्तुं-
वाच्यता आवश्यकी । एतेनाख्यातार्थः कर्त्तृति गम्यते ।

न चाभेदबोध इति-तत्रैवाभेद बोधो जायते, यत्र सामानाधिकरण्यम् ।
तच्च समानविकृतत्वाधीनम् । तत्रोभयत्र "सु" विभक्ति (समान
विभक्ति) रस्ति । एतेनाभेदबोधे समानविभक्तिकत्वंनियामकमिति
ध्वन्यते । तत्राभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकशाब्दबोधं
प्रति नीलोघट इत्यादाविव समानविभक्तिकपदजन्योपस्थितिः कारणम् ।
अतो यद्विभक्त्यन्तप्रातिपदिकार्थस्तद्विभक्त्यन्तपदजन्योपस्थितिराव-

व्यक्ती । यदि प्रथमा विभक्त्यन्तप्रातिपदिकार्थस्तत्राभेदबोधे प्रथमात्वेनो-
पस्थितिः कारणम् । पक्ता देवदत्त इत्यत्र प्रथमात्वेन सुत्वेन वा समान
वचनकत्वं विभक्तिकत्वं वा ग्राह्यम् । तच्चात्र नास्ति = पचति देवदत्त
इत्यत्र समान विभक्तिकत्वं नास्ति । प्रथमायाः तिङ्-विभक्तेश्चैकैक रूपेण
साजात्येन (तिङ्त्वेन सुत्वेन वा) प्रतीतिरपि नास्ति । साजात्यञ्च =
विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिनाऽपि ग्राह्यम् । एवमभेदान्वयनियमस्य
समन्वयाभावात् कथं तदनुरोधेन कर्तुर्वाच्यत्वमुच्यते । तन्न व्यभिच-
रितोऽयं समान वचनकत्व नियमः समान विभक्तिकत्वं वा । अन्यथा
सोमेन यजेत्, स्तोत्रं पचति, राजगुरुष इत्यादावभेद बोधो न स्यात् । समान
विभक्तिकत्वाभावात् ।

सोमेन यजेदित्यत्र सोमपदस्य सोमवति लक्षणेति मीमामकास्तैस्तत्र
सोमवत्पदार्थस्य यजू धात्वर्थयागेऽभेदेनान्वयः, यागस्य च करणत्वेन लिङ्गर्थ
भावनायामन्वयः सोमवदभिन्ना यागकरणिका इष्टोद्भावनेति शाब्दबोध
सम्भवः यद्यभेदबोधे सामानविभक्ति कत्वं नियामकं तर्हि उक्त प्रयोगे मीमांस-
काभिमतभेदान्वयो न स्यात् । सोमवता यागेन इष्टं-स्वर्गं पुण्यं पुत्रं वित्तम्
यशो वा भावयेत् । अत्र समानविभक्त्यभावेऽभेद बोधो जायते । तत्रैव
समान विभक्तिर्लभ्यते । एवं पचतीत्यादावपि समानविभक्तिकत्वाभावेऽप्य-
भेदान्वयबोधदर्शनेन कर्तुर्वाच्यत्वभावश्यकम् । तस्मात् सोमेन यागेनेति
वक्तुं न शक्यते, अतो वाक्यभेद निवृत्त्यर्थमुक्तन्याये व्यभिचार सिद्ध्यर्थम्-
असमानविभक्तिकेऽपि अभेद बोधनार्थं सोमपदस्य मत्वर्थीये लक्षणाऽपरि-
हार्या । सोमेन क्षीतलेन दयाद्रस्वभावेन यागेत्-लोकं सेवेदित्यर्थः । अत्र सोमः
सद् गुणानां प्रतिनिधिः ।

एवं स्तोत्रं = पचतीत्यत्र पच् धात्वर्थं विक्लित्तिरूपे फले स्तोत्रपदार्थस्य
अभेदान्वयः । स्तोत्रं = स्वल्पं विक्लित्यनूकला भावेनत्यर्थः । अत्र समान
विभक्त्यभावेऽपि अभेदान्वय बोधो जायते अतः समानविभक्तिकत्वनियम-

यदि शाब्दबोध में भावना के प्रत्ययार्थ प्राधान्यानुरोध से 'ति' का भावना ही
अर्थ होना चाहिये, कर्ता नहीं । इस श्रंका के समाधान में बोले, "किञ्च = देवदत्तः
पचति" इस वाक्य में ति के अर्थ (कर्ता) का देवदत्त के साथ अभेद (अभिन्न)
सम्बन्ध होता है । इस अनुरोध से कर्ता ही वाच्य (ति का अर्थ) होना आवश्यक
है । दृष्टान्त—पक्ता देवदत्तः इतिवत्—यहाँ तृच् प्रत्यय का अर्थ कर्ता है । उसका
देवदत्त के साथ अभेद अन्वय है । इसी प्रकार दाष्टान्त भी समझें ।

नेष्टः । तथा सति पचति भजतीत्यादावभेदान्वय दर्शनेन कर्तृवाच्यत्व-
मावश्यकम् ।

यद्यपि पूर्वोक्तौ दृष्टान्तौ पर्याप्तावास्तां किन्तु कथं तृतीयो 'राजपुरुष'
इति दृष्टान्तः । अत्रोच्यतेऽभेदबोधे समान विभक्तिकनियमव्यभिचार
प्रदर्शने सोमेन यजेत स्तोकं पचतिति दृष्टान्तावप्रासाङ्गिकावास्ताम् । यतो
नामार्थयोर्भेदान्वय इति नियमः । तत्र नामार्थश्च-नामार्थश्चेति नामार्थाँ
तयोः नाभार्थयोः । तत्र द्विवचनोच्चारणेन द्वयोः नामार्थयोरेवा भेदान्वय
व्यस्थापितो निश्चयते । प्रसङ्ग = अनुयोगि प्रतियोगिनोः = विगोष्य विशेषण-
योरुभयो नानार्थत्वाभावेनियमस्य प्रसंग एव नास्ति । तस्मात् अभेदा-
न्वयबोधेऽसमान विभक्तिकयो नामार्थयोरूदाहरणं राजपुरुष इति । अत्रोमयोः
नाभार्थत्वे सति समान विभक्तेरभावेऽप्यभेद बोधो जायते अत उक्तन्याये
व्यभिचार इत्यभिप्रायेणाह राजपुरुष इति । मीमांसक मते राजपदस्य राज-
सम्बन्धनि लक्षणाक्रियते । सम्बन्धस्य पुरुषपदार्थेन सहाभेदान्वयो भवति ।
राज सम्बन्ध्यभिन्नः पुरुष इति समासार्थः । अत्र समान विभक्तिं विनाऽप्य-
भेद बोधो जायते । एवं सोमेन यजेत्, स्तोकं पचतीव, देवदत्तः पचतीत्यत्रापि
समान विभक्त्यभावेऽसत्यभेदान्वय दर्शनेनाख्यातस्य कर्तृवाचित्वं सिद्धम् ।
आख्यातशक्त्या देवदत्तेनसहाभेदान्वयोऽपि जायते । तेन देवदत्ताभिन्नैक
कृत्कर्तृका पाकानुकुला भावनेति शाब्दः ।

परन्तु पूर्वोक्ताविचारणा न्यायमीभांसा शास्त्रसम्मताः । तन्मते व्यपेक्षा
वादः, पूर्व पदार्थे, उत्तरपदार्थे वा शक्त्या लक्षणया वा सम्बन्धो युक्तः । मम
शाब्दिक नये तु नैवं वक्तुं शक्यते, जहत्स्वार्थानुरोधात् । तस्या वृत्तौ पूर्वो-
त्तर पदार्थयोः प्रसङ्ग एव नास्ति । तत्र राजाभिन्नः पुरुष इत्यर्थेशक्तिरेव ।
तत्र क्वसमानविभक्तिकत्व नियमावसरः ।

न च = न कहिये अभेद बोध में समान विभक्ति अनुशासिका है । जैसे—“पक्ता
देवदत्तः में दोनों शब्दों में सुविभक्ति ही समान विभक्ति है, समान वचन भी । इससे
अभेद बोध होता है । तच्च = वह समान विभक्ति; अत्र = “देवदत्तः पचति”; यहाँ पर
नहीं है । तन्न, अभेद बोध में समानवचन का नियम व्यभिचारित है । क्योंकि
सोमेनयजेत् (सोम से अभिन्न याग) स्तोकं पचति = पच् धात्वर्थ विक्रिन्ति रूप
फल में स्तोक पदार्थ का अभेद सम्बन्ध होता है, असमान विभक्ति का दृष्टान्त—
“राजपुरुषः” में भी राजा से अभिन्न पुरुष का बोध होता है । यदि समान वचन को
अभेद बोध में कारण मानेंगे तो उक्त दृष्टान्तों में अभेद बोध न हो पायेगा । अतः
देवदत्तः पचति में समान विभक्ति तथा समान वचन के विना भी अभेद बोध के लिए
ति का कर्ता अर्थ मानना चाहिये ।

न च लक्षणया कर्तुंरुक्तत्वात् सामानाधिकरण्यम्, पिङ्गाक्ष्यादियौ-
गिकामामपि द्रव्यवाचित्वानापत्तेः । एवं वैश्वदेवीत्यादितद्वितानामपि,
“अनेकमन्यपदार्थे” “साऽस्य देवता” इत्यनुशासनेन पिङ्गे अक्षिणी यस्याः,
विश्वदेवा देवता अस्या इति विग्रहदर्शनात्प्रधानषष्ठ्यर्थे एव अनुशा-
सनलाभात् ।

०

मीमांसकाः लक्षणया कर्त्तरि शक्तिरिति साधयितुं यतन्तेः न चेति-तैः
पचति देवदत्त इत्यादौ सामानाधिकरण्यं संसिद्धये तिङ्ः व्यापारे शक्तिः
कर्त्तरि लक्षणा च क्रियते । लक्षणा=स्वज्ञाप्यसम्बन्ध रूपा । स्वं=तिङ्
तज्ज्ञाच्या=बोद्ध्या भावना तस्याः सम्बन्धी=कर्त्ता । एवं लक्षणया प्रतीय-
मानस्य कर्त्तुंरुक्तत्वात् देवदत्तेन सहाभेदान्वयाच्च सामानाधिकरण्यम्, एकाधि-
करणवृत्तित्वम्, एकार्थाभिधायित्वमभिन्नत्वं वा बोध्यम् ।

प्रासङ्गिक लक्षणाखण्डनम्-यदिस्वज्ञाप्य लक्षणाऽङ्गीक्रियते, तर्हि यत्र-यत्र
स्वज्ञाप्यत्वं तत्र-तत्र-लक्षणेति साहचर्यनियमाक्रान्तः स्यात् । परिणामतः
पिङ्गाक्ष्यादि यौगिकानामपि = मीमांसासम्मतद्रव्यवाचकशब्दानां द्रव्य वाचि-
त्वम्=आश्रयार्थकत्वन्न स्यात्, लक्षणयैव द्रव्यरूपार्थस्य प्रतीतेः । अर्थात्
पिङ्गे अक्षिणी यस्या इति समासेऽवयवयशक्तिदर्शनाद्-योगशक्त्या प्रवृत्तानां
पिङ्गाक्ष्यादि शब्दानां द्रव्यरूपार्थो न स्यात् । विशेष्यत्वेन प्राधान्यं न स्यात् ।
यतोहि लक्षणयैव स्पज्ञाप्यसम्बन्धेन स्वामिनः प्रतीतिसम्भवा । स्वज्ञाप्यं पिङ्गा-
क्षीति, तत्सम्बन्धीकश्चन स्वामी (द्रव्यम्) एवं सम्बन्धस्यैव प्राधान्यं न तु
सम्बन्धिनः । पिङ्गाक्षादीनां गुणत्वात् क्रयण क्रियायामन्वयासम्भवात् । अतो-
ऽशरणं लक्षणाकरणम् । एवं वैश्वदेवीत्यादितद्वितानामपि । तथाहि विश्वदेवो
देवता अस्या इति विग्रहे “अणू” प्रत्ययस्य देवताविशिष्टदेयं द्रव्यमर्थः ।
विश्वदेव सम्बन्धिन्यामिक्षेति वाच्यार्थो न तु लक्ष्यार्थः । उक्तञ्च, अमिक्षां
देवता युक्तां वदत्येष तद्वितः । एष तद्वितप्रत्ययोऽणु देवतायुक्तामामिक्षां
वदति विश्वदेवसम्बन्ध्याभिक्षा द्रव्यं प्रतीयते । यदि स्वज्ञाप्य सम्बन्धे लक्षणा

न च—न कहिये भावना का भावनाश्रय में लक्षणा की ही जाती है । अतः
लक्षणा के द्वारा कर्त्ता के उक्त होने से कर्त्ता का देवदत्त के साथ सामानाधिकरण्यं =
अभेद सम्बन्ध बन जायेगा । तन्न—यदि लक्षणा से कर्त्ता को उक्त करेंगे तो लक्षणा
का प्रभाव अन्यत्र भी पड़ेगा । जैसे—पिङ्गाक्षी एक हायनी, अरुणा आदि यौगिक
शब्दों को बहुव्रीहि समास होने से द्रव्यवाचक माना गया है । यहाँ भी लक्षणा से द्रव्य
अर्थ का लाभ सम्भव था । तो पिङ्गाक्ष्यादि शब्दों को योगार्थ से द्रव्यार्थक क्यों

क्रियते, तर्हि वैश्वदेवीपद ज्ञाप्या (बोध्या) अमिक्षा लक्षणयैव सम्बन्धिनो बोध सम्भवे, पुनस्तत्र “वैश्वदेवी” आमिक्षे त्यादौ मीमांसकाभिमतं द्रव्यवाचित्वप्रदर्शनमनुपपन्नस्यात् । अतो लक्षणाऽनावश्यक्यी यदि प्रत्ययार्थस्य द्रव्यवाचित्वं न स्यात् तर्हि बलावलाधिकरणोच्छेदापत्तिः स्यात् । यथा ‘तपते पदांस दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिभ्यो वाजिन इति श्रूयते’ ‘तत्र उष्णे दुग्धेदधिनिक्षेपे सति विदीर्णे पयसि स्थूलांश आमिक्षा, जलीयांस वाजित इति च उभे कर्मणी स्तः । तदाह देवताभिन्नं तत्तत्करणद्वयं पृथक्-पृथक् विधीयते वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्राण्प्रत्ययस्य विश्वेदेवरूपदेवता विशिष्ट सम्बन्धिनो द्रव्यस्य (अमिक्षायाः) विश्वदेवेन सह श्रौतः (उच्चारणगुणविशिष्टः) सम्बन्धो जायते । वाजिनमिति अन्यस्याः कर्म । अतो वाजिम्य इत्यनेन अपूर्वदेवताया विधानं कल्प्यते । एतेन तद्धितस्य सम्बन्धनि शक्तिः न तु सम्बन्धे । यदि सम्बन्धे शक्तिस्तर्हि वाजिनाभिक्षयोः (जलीयांस स्थूलांशयोः) समानरूपेण वाक्यीयसम्बन्धः स्यात् । परन्तु वाक्यसम्बन्धेन श्रुतसम्बन्धो वलीयान् भवति । अत्र प्रमाणं श्रुति लिङ्ग वाक्य प्रकरणस्थान समाख्यानां पार दौबल्यमर्थविप्रकर्षति । तस्मात् सम्बन्धनि शक्तिः । तेन तद्धितानां पिङ्गाक्षादीनाञ्च द्रव्यार्थकथनं सार्थकं भवति । लक्षणया द्रव्यबोधे तु तयैव निर्वाहे निरुक्तस्थले ‘द्रव्यवाचित्वकल्पनं मुधैव स्यात् । प्रधाने शक्ति प्रकाशकंप्रमाणं प्रस्ताति कौण्डभट्टः “अनेकमन्य पदार्थ” इति । सूत्रेऽन्यपदार्थे वृत्तिमानमनेकं सुवन्तं समस्यत इतीत्थमनुशास्ति । तत्र षष्ठ्यर्थस्य अन्य पदार्थस्य प्राधान्ये सत्येव समासानुशासनम् । लक्षणया तु समासार्थस्य षष्ठ-

माने ? अतः लक्षणा से पिङ्गाक्ष्यादि शब्द की साक्षात् द्रव्यवाचित्वकी अनापत्तेः = असिद्धि होगी । एवं = ऐसे ही वैश्वदेवी इत्यादि तद्धित प्रत्ययों अरुणादि का भी द्रव्यवाची अर्थ नहीं होना चाहिये । वहाँ भी लक्षणा से द्रव्य अर्थ हो सकता है । अतः उक्त प्रमाणों से लक्षणा नहीं होनी चाहिये । उससे कर्त्ता अर्थ का ज्ञान अव्यवहारिक एवं अप्रामाणिक है और भी “अनेकमन्य पदार्थ” सूत्र अनेकों सुवन्तों के अन्य पदार्थ में वर्तमान रहने पर बहुव्रीहि समास का अनुशासन करता है । जैसे—पिङ्गे अक्षिणा । यस्यासा यहाँ प्रधान षष्ठ्यर्थ का द्रव्यपरक अनुशासन है । ऐसे ही “सास्य देवता” सूत्र षष्ठ्यर्थ प्रधान पदार्थ में अण् का अनुशासन करता है । जैसे—विश्वेदेवा देवता अस्या (आमिक्षायाः) इस विग्रह में प्रधान षष्ठी का अर्थ विश्वदेव सम्बन्धिनी आमिक्षा (द्रव्य) है । इन अनुशासनों से सिद्ध होता है कि द्रव्य (कर्त्ता) अर्थ के लिए लक्षणा नहीं होगी । अन्यथा लक्षणा से ही द्रव्यार्थ का बोध हो जाता, द्रव्यार्थन अनुशासन अननुकूल है ।

तथा च “अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति” इति वाक्ये
अव्यानुक्तोरारुण्यस्य स्ववाक्योपात्तद्रव्ये एवान्वयप्रतिपादकारुणाधिकरणो-
च्छेदापत्तिः, द्रव्यवाचकत्वसाधकमूलयुक्तेः सामानाधिकरण्यस्योक्तरोत्यो-
पपत्तेरिति प्रपञ्चितं विस्तरेण बृहद्वाक्यकरणभूषणे ।

○

यर्थसम्बन्धस्य च प्राधान्यं न स्यात् । लक्षणया निवर्हि तु त्वदभिप्रायोऽस्फुटः-
स्यात् । अतो लक्षणा अनावश्यकी ।

एव “सास्यदेवता” इति सूत्रे देवतीदेश्यकस्यास्येति द्रव्यवाचकस्य
षष्ठ्यर्थस्य प्राधान्ये सत्येव “अण्” अनुशिष्यते । लक्षणया निवर्हि तु द्रव्य-
वाचित्वपर्यन्तानुधावनमवहेलितं स्यात् । अनुशिष्यन्तेऽनेनेत्यनुशासनमिति
व्युत्पत्त्या बहुव्रीहीणां तद्वितानाच्च प्रधानषष्ठ्यर्थेऽनुशासनात् । अनुशिष्टि-
रनुशासनं, विधानं तस्य लाभात् । लक्षणास्वीकारे उचितद्रव्यस्योपस्थापनं
न स्यात् । एवं लक्षणया प्रधानानुशासनविरोधस्त्वस्येव, युक्ति विरोधोऽप्युप-
लक्षितः । तद्यथा—इण्डीत्यत्र “इन्” प्रत्ययस्य दण्डसम्बन्धवानित्यर्थः, न तु
सम्बन्धमात्रम् । अतएव—दण्डसम्बन्धवान् इति प्रतीतिः सर्वसम्मता । द्रव्य
एव इन्प्रत्ययस्य तात्पर्यं वर्तते लक्षणया तु तात्पर्यभङ्गः स्यात् । अर्थात्
“अनेकमन्य पदार्थे” सास्य देवता अनयोः सूत्रयोरनुशासनेन पिङ्गे अक्षिणी
अस्याः विश्वेदेवो देवता अस्या इति विग्रहप्रदर्शने प्रधानषष्ठ्यर्थे बहुव्रीहि-
करणे (लक्षणया) शाब्दबोधो न स्यात् । अतोऽन्य पदार्थेऽण् पदार्थश्च द्रव्य-
वाचिनावनुशासितौ स्तः । यदिलक्षणाश्रयेस्करी स्यात्तर्हि तथैव द्रव्यवाच्ये-
लाभे सति कथं तयोः शक्त्या द्रव्यं वाच्यमनुशासितम् । लक्षणा तु जघन्या
वृत्तिरस्ति, तथा सामानाधिकरण्यं न सम्भवति । तदर्थं ग्रन्थकारेण कर्त्तरि
शक्तिरित्युक्तम् ।

मीमांसक मते षष्ठ्यर्थप्राधान्ये । यदि—प्रवृत्तिनिपिप्तां गुणमात्रं
शक्यार्थस्तर्हि, अरुण, एकहायन, पिङ्गाक्षादिगुणमात्रेण सोमस्य क्रीणाति
क्रयायामन्वयो न भविनुमर्हति । क्रीणातौ मूर्तिमान् द्रव्यमेवान्वेति न तु
गुणमात्रम् । अतएवारुण्यादीनां द्रव्यवाचकत्वं तैरङ्गीकृतम् । यदिलक्षणा
स्वीक्रियते तर्हि द्रव्यवाचित्वपरमाधिकरण्यमुन्मुलितं स्यात् । तदाह
तथाचेति—

मीमांसाया अरुणाधिकरणस्यैकं सूत्रमुपस्थापितम् “अरुणया पिङ्गाक्ष्यैक
हायन्या सोमं क्रीणातीति श्रूयते” ।

तत्र अरुणः—आरुण्य गुणोऽस्त्यस्य इत्यरुणा, द्रव्य प्रधानबोधे टाप्
(गौः) पिङ्गेऽक्षिणी यस्या सा पिङ्गाक्षीत्यत्र व्यक्ति प्रधान बोधे बहुव्रीहिः,

एवमेकं हायनं=वर्षोऽस्याः सा-एकहायनीति । अत्र तथा त्रयाणां द्रव्य (व्यक्ति) वाचकनां वाक्य उपादानात्, अरूणाधिकारे स्ववाक्योपात्तद्रव्य एवान्वयनियमः । एवमरूणादिवाक्यं तत्रोक्तमुपात्तं, गृहीतं यद् द्रव्यं (व्यक्तिः) तत्रैव पदार्थानामन्वयः । अरूणादिगुणानां स्ववाक्येगृहीत द्रव्याणामेव क्रियायामन्वयः । अतएव अरूणादि गुणविशिष्टसंघनिका सोम-कर्मिका, आदानप्रदानानुकुला भावनेति सिद्धान्तसिद्धो बोधः । लक्षणया तु स्वज्ञाप्य सम्बन्धस्य प्रतीतिरिति नियमः । स्वाः—अरूणादयः तैः ज्ञाप्ये बोधनीये यः सम्बन्धः=द्विनिष्ठो धर्मः, तेन ज्ञाप्यो धर्मी, गुणी, गौः तस्य वाक्येऽनुच्चारणात् व्यक्तेरनुक्तत्वेनाग्रहणात् सिद्धान्तविरोधः सम्भवि । आरूण्यादीनां विशेषणत्वं तदा यदा-आरूण्यादि घटिते वाक्ये विशेष्यरूपं द्रव्यमुच्चारयेत् । वाक्ये द्रव्यस्यानुक्तत्वात् लक्षणया अरूणाधिकरणोच्छेदा-पत्तिः । अर्थात् पचतिपदघटकस्य “ति” प्रत्ययस्य भावनायां शक्तिः कर्त्तारि च लक्षणा स्वीक्रियते तथा सति देवदत्तादिभिः समं सामानाधिकरण्यम् (अभेदान्वयः) उपपाद्यते । तदा “अरूण्या पिङ्गाक्ष्या” इति श्रुति वाक्येऽपि पिङ्गाक्षी पदस्यैव=ज्ञाप्यसम्बन्धरूपलक्षणया एवं गोरूप व्यक्तेः बोधः क्रियताम् । तस्मिन् गवात्मके द्रव्ये आरूण्यादीनां तादात्म्येनान्वयो-विधीयताम् अरूणादिपदानां गोरूपद्रव्ये शक्तिस्वीकारो व्यर्थैव स्यात्, तस्माल्लक्षणा नास्ति श्रेयसी । अर्थात् अरूणाधिकरणे शक्तिः (एकार्थी भावरूपा) स्वीक्रियते, एवं तिङ्प्रत्ययेऽपि-सामानाधिकरण्यार्थं कर्त्तारि शक्तिः स्वीक्रियताम् । आरूण्यादीनां द्रव्य वाचकत्वमूलयुक्तेः=भवन्मते लक्षणया व्यक्ति वाचकत्व कथनं मूलयुक्तिरस्ति । अतो लक्षणया सामानाधि-करण्यस्य=अभेदबोधस्य उक्त रीत्या=लक्षणा रीत्या उपपत्तेः ।

तथा च=देवदत्तः पचति में लक्षणा से ति का कर्त्ता अर्थ मानकर उसका देवदत्त के साथ सामानाधिकरण्यं (अभेद सम्बन्ध) करेंगे, तो अरूणा अधिकरण ही उच्छिन्न हो जायेगा । यथा—अरूणा=लाल रङ्ग वाली, पीली आंख वाली, एक वर्ष की (बछड़ी से) सोमरस खरीदते हैं । इस वाक्य में द्रव्य—जिससे सोमरस खरीदा जायेगा । वह (बछड़ी) अनुक्त (अनुच्चारित) है । अरुण आदि गुणवाची है । उनका स्ववाक्ये=अभिव्यक्त वाक्य में उपात्तद्रव्ये=गृहीत क्रयणार्ह वस्तु (द्रव्य) में अन्वय=सम्बन्ध का प्रतिपादक अरूणाधिकरण उच्छिन्न हो जायेगा । अतः लक्षणा द्रव्यार्थ का बोधक नहीं होगी । अन्यथा—अरूणादि द्रव्य अर्थ के वाचक हैं । इसमें इसके सिद्ध की मूल युक्ति=सामानाधिकरण्यं (अभेद सम्बन्ध) लक्षणा से ही हो जाती है । अरूणादि को द्रव्यवाचक क्यों माना, इत्यादि बृहद् वैयाकरण भूषणसार में विस्तृत व्याख्यान किया गया है ।

तिङ् इति । बोधकतारूपाशक्तिस्तिङ्क्ष्वेदेत्यभिप्रेत्येदम् । पदार्थ निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति—फलेत्यादि । विक्लित्यादि फलं प्रति । तिङर्थः कर्तृ—कर्म—संख्या—कालाः । तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयो- विशेषणे, संख्या—कर्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययो- पात्तत्वात् ।

○

अर्थात् लक्षणया द्रव्यवाचकं मत्वा सामानाधिकरण्यं नोपपादितम् । तेन सिद्धयति यत्लक्षणा जघन्येति । इतोऽधिकं बृहद् वैयाकरणभूषणसारे द्रष्टव्यम् । तत्रत्या संक्षिप्तिः निर्दिश्यते । मीमांसक मते जातौ शक्तिः । “नाग्रहीत विशेषणा बुद्धिः विशिष्टमुपजायते” इति न्यायात् अरूण शब्दोऽरूण गुण परः विशेषणे शक्तिस्वोकारात्, एवं पिङ्गाक्षी शब्दः पिङ्गाक्ष परः, एकहायनी एकहायनार्थकः । अतोऽरूणादिशब्दाः गुण- विषयतया प्रयुज्यमानाः, गुणविशेषार्थवाचकाः । अरूणगुणसत्त्वे—अरूण शब्दः शक्तो भवति । एवमन्यत्रापि गुणानामभावेऽशक्तः, इत्यन्वयव्यतिरे- काभ्यां विशेषणे शक्तिरिति व्युत्पत्तिः । विशेषणीभूते अरूणादिगुणे करण- तृतीयायाः श्रुत्या क्रीणातिना योगे तेषां क्रयणसाधनत्वं सम्भवति । गुणा अमूर्त्तयाः सन्ति । तैः क्रयणकरणत्वं न सिद्धयति । मूर्त्तिमद् द्रव्येणैव हिरण्यादिना वस्तूनि विक्रियन्त आक्रियन्ते च न तु हिरण्यगतगुण मात्रेण उक्तञ्च—अमूर्त्तत्वात् गुणौ नैव कियां साधयितुं क्षमः ।

तस्मात् क्रीणातिनाऽस्य सम्भवत्येकवाक्यता ॥

आरूण्यादिगुणाः अमूर्त्तत्वात् क्रयणक्रियां साधयितुम् असमर्थाः भवन्ति । तस्मात् गुणस्य क्रीणातिना सह एकवाक्यतासाधयितुं शक्तिस्वीकार आवश्यकः न तु लक्षणा । एवं रूपेण क्रीणाति, रसेन क्रीणातीत्यादौ स्वाश्रयद्रव्य द्वाराक्रयणकरणत्वं सिद्धयति । एवम्, आरूण्यस्यापि स्वाश्रयभूतगोरूपद्रव्य- द्वारा सोमस्य क्रयणकरणत्वं संसाध्यताम् ।

यस्मिन्नर्थे लकारः स लकारार्थो न तिङर्थः “लः कर्मणि” इति सूत्रेण कर्त्तरि कर्मणि वाऽर्थे लकारोऽनुशिष्यते । एतेन फलव्यापारयोराश्रयार्थ- बोधिताशक्तिर्लकारे सिद्धयति न तु तिङि । कथम् “आश्रयेतुतिङःस्मृता” इत्युच्यते, अतआह—तिङ् बोधकता इति ।

तिङ् इति यद्यपि लः कर्मणि सूत्र के लकार में कर्त्ता कर्म अर्थ की शक्ति सिद्ध है । आश्रय के लिए तिङ् का स्मरण क्यों ? उत्तर—लोक में बोध कराने की शक्ति तिङ् में ही है । अभिप्रायः से ‘आश्रये तिङ् स्मृताः’

लोकेऽर्थं विषयक बोधजनकत्वमर्थवत्त्वं सुप्रसिद्धम् । तेन आश्रयार्थं बोधजनकता शक्तिः तिङ्क्षेव बोध्या । लोकेतिङा कर्त्तरि कर्मणि वा प्रत्यय इति निश्चीयते । यथा वाजपेयी राष्ट्रसंघेहिन्दीभाषामतिष्ठिपत् । अत्र तिङा बोध्यमानेनाश्रयेणाभेदान्वयात् वाजपेयी कर्त्ता, इति सर्वानुभवः । लकारेण तु वैयाकरणैरेवानुगम्यते सोऽपि लोकेऽर्थविषयक बोधजनकत्वसिद्धान्त-विरुद्धः । लकारे त्वारोपाच्छक्तिः ।

फलव्यापारयोरिति कारिकायां पूर्वार्धेन—पदार्थं निरूप्येदानीं वर्णितानां पदार्थानां परस्परं कस्य केन सह कुत्रान्वयः । केन सम्बन्धेन कस्मिन् पदार्थेऽन्वयः । एतत् प्रतिपादनपरकसम्बन्धावगाहिवाक्यार्थस्य-निरूपणं क्रियते । परमार्थतस्तु वाक्यस्फोट एवार्थवान् इति सिद्धान्तात् वाक्यादेव लोकोपकारका अर्था स्फुटन्ति । तत्र वाक्यार्थबोधे पदार्थज्ञानस्य कारणत्वात् । धातुपदस्यार्थौ फलव्यापारौ, तिङ् पदार्थाः कर्त्तृ-कर्म-संख्याः काला-पूर्वं निरूपिताः । इत्थं वाक्ये कारणीभूतं—पदार्थं बोधयित्वा तत्कार्यभूतं वाक्यार्थज्ञानं प्रसंगानुकूलम् । प्रसङ्गसङ्गतिसिद्धचर्थमाह पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयतीति । फले प्रधानं व्यापारः तिङर्थस्तु विशेषण-मिति । धात्वर्थौ प्रत्ययार्थाश्च मिलित्वा षडर्था इति गम्यन्ते । षण्णामभावे वाक्यार्थाभावः । तेषु कस्य प्राधान्यमिति विचारे यास्कमुनिवचनात् व्यापा-रस्य—प्राधान्यम् । व्यापिर्पति फलं जनयति कर्त्तृकर्मदीन् संयोजयतीति व्यापारः । फल जनकत्वे प्रधानं व्यापारः, फल निरूपित प्राधान्य वदभिन्नो व्यापार इत्यर्थः । तिङर्थ इति—अत्रैकवचनं तिङोयोऽर्थस्तत्र कर्त्तृकर्मसंख्या-कालानां तिङःशक्यत्वेन=एकया शक्त्योपस्थितत्वेनानुगमादेकवचनम् । यतः शक्तिरेकैव, अत एकवचनम् । करपात्रिः वेदमुद्धरति—अत्र तिङर्थः, कर्त्ता करपात्रिपदार्थेऽभेदेनान्वेति, तिङर्थः कर्म अभेदेन वेदपक्षार्थेऽन्वेति । तिङर्थ संख्या कर्त्तरि समवायेन युज्यते । एवं तिङर्थकालः शुद्ध संस्कारानुकुले व्यापारे विशेषणम् ।

अब पदार्थ का बोध करा कर वाक्यार्थ का बोध करते हैं । 'फले प्रधानं व्यापारः' इत्यादि=विक्लिपित (ओदन) इत्यादि फल के प्रति व्यापार का प्राधान्य है । तिङ् का अर्थ कर्त्ता कर्म संख्या काल है । तत्तत्वाक्य में कर्त्ता और कर्म फल और व्यापार में क्रम से विशेषण है, संख्या यदि कर्त्ता में प्रत्यय हो तो कर्त्ता में विशेषण, कर्म में प्रत्यय हो तो कर्म का विशेषण बनती है । समान प्रत्यय (एक ही तिङ् प्रत्यय) से उपात्वात्—ग्रहण किये गये हैं । कर्त्ता, कर्म और संख्या एक ही प्रत्यय के सन्तान हैं । इसलिए सम्बन्धित हैं ।

कारपा त्र्यभिन्नैक कर्तृको वर्त्तमानकालिको वेद कर्मकः शुद्धसंस्कारा-
नुकुल व्यापार इति शाब्दबोधे विषयतया तिङ्ार्था भाषन्ते । तेषां परस्परम-
न्वयप्रकारं प्रदर्शयति । तत्र कर्तृकर्मणीफलव्यापारयोः विशेषणे । कर्तृ-
प्रत्यये कर्त्ता व्यापारे विशेषणम् । यूयं सङ्गच्छध्वमित्यत्र युस्मदभिन्नो बहु-
कर्तृकः संगमनानुकुल व्यापार इत्यत्र कर्त्ता विशेषणं व्यापारस्य प्रधान्यम् ।
एवं कर्मणि प्रत्यये कर्म फले विशेषणं यथा-हरिणाऽहं रक्ष्ये “अत्र हर्यभिन्नैक-
कर्तृको वर्त्तमानकालिको अस्मन्निष्ठरक्षणानुकुल व्यापारः । अत्र कर्म विशेष-
ण्यम् । नवीन मतेतुं फलमुख्यविशेष्यक शाब्दबोधमनुसृत्य हर्यभिन्नैकत्वं
विशिष्टाश्रय वृत्तिव्यापारजन्या अस्मदर्थार्त्तनिष्ठा रक्षेति ।

संख्या तु यस्मिन्प्रत्ययस्तस्मिन्नन्वेति । सोऽपि समवायसम्बन्धेन यथा
कुलपतिः गच्छति, कृष्णेन श्रूयत इत्यादौतिवर्थसंख्या कुलपतिमन्वेति ।
तडर्थं कर्म कृष्णम् । यथा सुवर्थसंख्याया स्वप्रकृतिः, तत्रैव संख्या अभेदेन
विशिष्टा भवति । तथैव तिङर्थसंख्यायाः तिङ् प्रकृत्यर्थे धात्वर्थे एवान्व-
योचितः । अथवा तिङर्थ-संख्यायाः कर्त्तरि कर्मणि वाऽन्वये किं कारणमत-
आह समानेति-कर्तृसंख्ययोः कर्म संख्ययोर्वा पचति पच्यते इत्यादौ समानः
(एकः) प्रत्ययो बौधकः, उपात्तो=गृहीतः तस्मात् समानप्रत्योपातत्वात्
=एकस्तिङ्प्रत्ययः समान रूपेण कर्तृकर्म संख्या कालानां वाचकः । तत्रा-
ख्यातार्थं संख्या समवायसम्बन्धेन कर्तृकर्मन्यन्तरान्वयिनी । कालस्य परिच्छेद्य-
परिच्छेदकभावेन व्यापारेविशेषणता । यथा वरोऽन्यत्र जायते कन्याचान्यत्र
तयोः वैवाहिकः सम्बन्धो भवति । एवं धातुनां फलव्यापारयोः पृथक्-पृथक्
उपस्थितिः । तथैव तिङ् कर्तृकर्मसंख्याकालानां पृथक् पृथक् जन्म सम्बन्धस्तु
कर्तुः वृत्तित्व सम्बन्धेन व्यापारे, कर्मणः फले, फलस्य जन्यत्वेन व्यापारे,
व्यापारस्य जनकत्वेन फले, संख्यायाः कर्त्तरि कर्मणि वा, कालस्य भेद्य-
भेदकभावेन व्यापारेऽन्वयः । एकत्वावच्छिन्न कर्तृनिष्ठप्रकारतानिरूपित-
विक्रित्यनुकूलव्यापार इति बोधः ।

संख्यायाः धात्वर्थे फले व्यापारे वाऽन्वयपेक्षया स्वातिशयसमीपस्थे
स्वबोधक बोधिते कर्त्तादावन्वयः । अतिसमीपस्थः कर्त्ता न तु व्यापार, एक-
प्रत्ययार्थत्वात् । स्वंसंख्या तद् बोधकः “ति” प्रत्ययः, तद् बोधितः कर्त्ता,
तत्रैवान्वयो योग्यः । अत्र प्रमाणं “रूपम्” सूत्रे भाष्ये साधनापेक्ष्यं पचत
इत्यादौ द्विवचनम् । सङ्ख्या साधनम् (कारकम्) अपेक्ष्य भवति, एवम-
न्यत्रापि । अथवा ‘वाक्यापेक्षयाश्रौतसम्बन्धो बलीयान्’ समानाभिधानं
श्रुतिः तस्या वलवत्वंशास्त्रे सु प्रसिद्धं, संख्यायाः धात्वर्थं व्यापारे वाक्यीय

तथा चाऽऽख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रत्याऽऽख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः । नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थ एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावो वाच्यः । सोऽपि—चन्द्र इव मुखं दृश्यते, 'देवदत्तो भुक्त्वा व्रजति, इत्यादौ चन्द्रक्त्वाऽर्थयोराख्यातार्थान्वयाद् इतराविशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम् ।

इदमपि कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं बृहद्भूषणे ।

○

सम्बन्ध कर्तादौ तु श्रौतः सम्बन्धः । एकप्रत्ययेन गृहीतमर्थविहाय अन्यत्रा (धात्वर्थे) नुधावनमनुचितम् । अक्के चेन्मधुविन्दौ किमर्थं पर्वतंत्रजेत संख्या कारकयोः समानप्रत्ययबोधविषयत्वात् ।

यद्यपि, आख्यात जन्यः कालोऽप्यस्ति, तत्र संख्यान्वयो न भवति योग्यताभावात् अन्यवहुतत्वाच्च । संख्यागौणी, कालोऽपि गौणः तयोरन्योन्याश्रयो नास्ति कर्त्रादौत्वस्त्येव । कारकाश्रयको व्यापारः व्यापारान्वयित्वं कारकस्य, एतेन परस्परापेक्षत्वं सुस्पष्टम् । वर्तमाने लट् इत्यादिना लकारस्थानिकस्तिङ्कालवाचकः । आख्यातार्थविषयता कालेऽप्यस्ति । तत्र व्यभिचार वारणाय कर्तृत्वेन तांविशनष्टि ।

संख्या के आख्यातार्थ कर्ता कर्म के साथ सम्बन्ध होने पर आख्यातार्थ (तिङर्थ) जो संख्या यह हो विशेषण जिसमें ऐसे शब्द बोध के प्रति तिङ् से जन्य कर्ता और कर्म की उपस्थिति कारण है । यह कार्य कारण भाव सफल रहा । संख्या कार्य हैं । कर्ता कर्म की उपस्थिति कारण है ।

नैयायिक लोग आख्यातार्थ संख्या का प्रथमान्त पदार्थ में ही अन्वय करते हैं । उनके मत में तिङर्थ संख्या हो विशेषण ऐसे शब्द बोध रूप कार्य में प्रथमान्त पद जन्य उपस्थिति कारण है । क्योंकि वाक्य के प्रथमान्त पद में संख्या का अन्वय होता है । खण्डन वह भी "चन्द्रइव मुखं दृश्यते" इस वाक्य में तिवर्थ संख्या का मुख्य की तरह चन्द्र में भी अन्वय होने लगेगा जो नहीं होना चाहिये, । ऐसे ही "देवदत्तो भुक्त्वा व्रजति" यहाँ भी तिवर्थ संख्या का देवदत्त की तरह भुक्त्वा में भी अन्वय होने लगेगा जो नहीं होता है । इसलिए चन्द्र और क्त्वा के अर्थ में आख्यातार्थ संख्या का अन्वय न होने से उक्तकार्य कारण भाव के लक्षण में दो प्रथमान्तार्थों में इतर का अविशेषण संख्या होती है । यह निवेश होने पर अति गौरव होगा । अतः संख्या का प्रथमान्तार्थ में अन्वय व्यभिचरित है । यह उक्ति भी कर्ता कर्म के आख्यातार्थ होने में प्रमाण है । यह बात भूषणमें स्पष्ट रूप से उक्त है ।

संख्यायाः समवाय सम्बन्धेन कर्तरि कर्मणि वाऽन्वये कार्यकारणभावं प्रदर्शयति तथाचेति-वैयाकरणमते, आख्यातस्य=तिङो योऽर्थो वाच्य स संख्या तस्याः प्रकारतया (विशेषणतया) वाक्ये बोधविषयता स्यात्, अतस्तांप्रति आख्यात जन्ययोः=तिङर्थं भूतयोः कर्तृकर्मणोः=व्यापाराश्रय फलाश्रययोरूपस्थितिः समवाय सम्बन्धेन कारणम् । आख्यातार्थंभूता या संख्या सा तिङर्थंभूते कर्तरि कर्मणि वाऽवेति ।

यत्राख्यातार्थो नास्ति तत्र नान्वेति यथा “प्रवाचको ब्रूते” तत्र तिवर्थः कर्ता प्रकृतिप्रत्ययविशिष्टेप्रवाचक पदेऽन्वेति । प्रकृति “प्र” पूर्वक “वच्” धातुः ण्वुल् प्रत्ययः । तयोरेकार्थीभावे सति तत्र संख्यायाः समवायेनान्वयस्तिङर्थत्वात् । तिङर्थः=तिङर्थेऽन्वेति । तिङर्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रति तिङर्थजन्योपस्थितिः कारणम् । केवलं प्रवाचकपदघटककर्तृवाचकेण्वुलप्रत्यये न कर्तरि ण्वुलः शक्तिः तिङर्थत्वाभावात् । तेनतिङर्थं संख्या प्रकारकबोधे तिङर्थकर्तृकर्मणोरेवोपरिस्थितिः कारणम् यन्नैव तन्नैवमिति कार्यकारणभावो दृष्टः सोऽपि द्विविधः आत्मनिष्ठ प्रत्यासत्तिको, विषयनिष्ठः प्रत्यासत्तिकश्च । प्रथमः समवाय सम्बन्धेन आत्मनिष्ठ प्रत्यासत्तिको, विषयनिष्ठप्रत्यासत्तिकश्च । प्रथमः समवाय सम्बन्धेन आत्मन्युपतिष्ठते । शाब्दबोधोऽपि तेनैव सन्बन्धेनात्मनि जायते । द्वितीयस्तु विषय उपतिष्ठते शाब्द बोधोऽपि तत्रैव जायते ।

पूर्वोक्त कार्यकारणभावविपरीतं नैयायिकमतं निरस्यन्नाह—न्यायमत आख्यातार्थो (तिङर्थो) यत्नः= कृतिः न तु कर्तृकर्मणी । किन्तु संख्याऽऽख्यातार्थैव । आख्यातार्थयोः यत्नसंख्ययोरेकपदबोध्ययोरेकत्रान्वययोग्ययोः व्याकरणे कर्तृसङ्ख्ययोऽपि नान्वयः, अन्योन्यस्मिनन्योन्य सम्बन्धा भावात् गुणे गुणानङ्गी-काराच्च । पूर्वोक्त कार्यकारण भावो विरुद्धयते । तिङर्थस्य यत्नस्य तिङर्थसङ्ख्यायामन्वयोविरुद्धयते । तस्मात् आख्यातार्था या संख्या सा प्रथमान्तार्थ एवन्वेति । तन्मते कार्यकारणभावान्तरं ज्ञेयम् । तदित्यस् आख्यातार्था या संख्या तस्या विशेषणत्वेन शाब्दबोध विषयत्वे संख्यानिष्ठ प्रकारता निरूपित विशेष्यताक शाब्दबोधं प्रति प्रथमान्तं यत् पदं तज्जन्यस्य=प्राथमन्तपदार्थस्योपस्थितिः कारणम् । व्युत्पत्तिस्तु स्वबोधानुसारिणी भवति । कालस्य प्रकारतया शाब्द बोधे प्रथमान्तपदस्यापेक्षैव नास्ति । परन्तु गौरवमेतन्मते विद्यते, यतोहि एक पदबोध्ययोर्र्थयोरेकार्थान्वयित्वस्योचित्यं विहाय तिङपदार्थाद्भिन्ने प्रथमान्तपदजन्योपस्थितावन्वयप्रयुक्तं गौरवम् । तिङपदबोध्या संख्या तिङर्थेऽवान्वयनियमः ननु तद् भिन्ने पदार्थे ।

अति गौरव प्रदर्शनार्थमाह सोऽपीति चन्द्र इव मुखं दृश्यत इत्यत्र मुख-
स्यप्राधान्यं, तत्रैव तिङ्गर्थं सख्यान्वेति । चन्द्रस्तु स्वसदृशे मुखे विशेषणं, तत्र
तस्या अन्वयो न । नैयायिकसम्मत कार्यकारणभाव स्वीकारेतु चन्द्र शब्द-
स्यापि प्रथमान्तार्थरूपेणोपस्थिति र्वर्त्तते । तत्रापितिङ्गर्थं संख्याया अन्वय
सम्भवात् । इवार्थसादृश्ये विशेषणीभूते चन्द्रेऽन्वयो मा भवतु । एतदर्थं संख्या-
विशेषणकबोधे इतरविशेषण-स्वरूप विहिनीं यः प्रथमान्तार्थः, तस्योपस्थिति
कारणम् । इतरस्मिन् निर्विशेषं मुखमेव । चन्द्रस्तु सादृश्यार्थं बोधकं विशेषणं
तथा च तत्र शाब्दबोधीयवैलक्षण्यसत्त्वेऽपि स्वरूपे (स्वारस्ये) वैलक्षण्यं
न स्यात् । संख्या प्रकारशाब्दबोध परिहारायेतरविशेषणीभूतार्थवाचक-
प्रथमान्तपदज्ञन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभाव निवेशे महद्
गौरवम् ।

न च चन्द्रेऽप्यस्तुनामसङ्ख्याऽन्वयःको दोषः । तथाऽन्वयोऽनुभवविरुद्धः ।
चन्द्र इव भुक्तानि दृश्यन्त इत्यादौ चन्द्रे कदाचिदेक वचनमपि स्यात् ।
शब्दबोधस्तु चन्द्रप्रतियोगिकसादृश्यवत्कृतिजन्यव्यापारजन्य फलवत्
एकत्व विशिष्टं मुखमिति । मुखन्तु इतरे विशेषणम् । अतः संख्यायां विद्य-
माना या विशेषणता तया निरूपितविशेष्यताकसम्बन्धेन शब्दजन्यज्ञानं प्रति
प्रथमान्तपदस्य मुखस्योपस्थितिः कारणम् । चन्द्रस्त्विवार्थसादृश्येविशे-
षणम् । इतर विशेषणीभूतार्थवाचकः प्रथमान्तेनोपस्थितश्च तत्र संख्या-
ऽन्वयः परिहरणीयः । न च चन्द्र इव मुखं दृश्यत इत्यादौ सति सम्भवे,
उपात्त धर्मेणैव गृहीतशक्त्या दर्शनकर्मत्वेनैव सादृश्यग्रहणे चन्द्रेऽपि संख्या-
ऽन्वयः । यदा दर्शनकर्मत्वेनान्वयबोधविवक्षा तदा संख्यायाः चन्द्रेऽप्यन्वये
न कश्चन दोषः । अतो नैयायिकसम्मतकार्यकारणभावे दूषणार्थम् अपरो
दृष्टान्तः प्रस्तुयते, भूक्त्वा व्रजतीति ।

अत्र तिबर्थसंख्याप्राधान्यं देवदत्तमन्वेति । भुक्त्वाइत्यत्र नान्वेति । यतो
हि 'भुक्त्वा' इत्यपूर्णकालिकी साध्याक्रिया, तस्यां लिङ्गसंख्या कर्मादीना-
मन्वयः स्वरूपविरुद्धः । उपात्तधर्मोऽपि वक्तुं न शक्यते । सादृश्यमपिग्राहयितुं
न शक्यते । "एकवचन मुत्सर्गतः करिष्यते" इतिभाष्यकचानात् स्वाभाविक-
मेक वचनं दुर्वारमेव । 'भुक्त्वा' इति पदं स्वसमानकर्तृ कत्वे सति स्वाव्यवहि
तोतरत्वसम्बन्धेन व्रजन्क्रियायां विशेषणम् । इतरविशेषणीभूतार्थवाचकं
प्रथमान्तं पदम् । तत्र न संख्यान्वयः । बोध्यबोधक भावे-इपराविशेषण-
पदनिवेशोऽतिगौरवम् । न च "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते" क्त्वेति
कृदभिहितः तस्य द्रव्यवद्भावात् सिद्धा क्रिया तत्र सिद्धात्वञ्च लिङ्ग

कालस्तु व्यापारे विशेषणम् । तथा हि—“वर्तमाने लट्” इत्यधिकारा-
द्धातोरिति लब्धम् । तच्च धात्वर्थं वदत्प्राधान्याद् व्यापारमेव ग्राह्यतीति
तत्रैव तदन्वयः । न च संख्यावत्कर्तृकर्मणोरेवान्वयः शङ्क्यः, अतीतभाव-
नाके कर्तरि ‘पचति’ इत्यापत्तेः, ‘अपाक्षीत्’ इत्यापत्तेश्च । पाकाना-
रम्भदशायां कर्तृसत्त्वे ‘पक्ष्यति’ इत्यापत्तेश्च । नापि फले तदन्वयः,
फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे ‘पचति’ इत्यापत्तेः, ‘पक्ष्यति’ इत्या-
पत्तेश्चेत्यवधेयम् ।

०

सङ्ख्यान्वययोग्यत्वम् । अतो भुक्त्वेत्यत्र सङ्ख्यान्वयोऽस्तुनामको दोषः ?
“क्त्वातोमुक्तसुनः” इति प्रमाणेन ‘भुक्त्वा इत्यस्याव्ययीभावात् संख्यान्व-
याभावः अव्यय इवानुभवविषयत्वात् लिङ्सङ्ख्याकर्मदिविरहात् । यत्रा-
व्ययकुक्षिगतं कृत्त्वं नास्ति, तत्र कृदभिहितो भावोद्रव्यवत् प्रकाशते । यत्रा-
व्ययकुक्षिगतं कृत्वमस्ति, तत्र द्रव्यवन्न प्रकाशते । तस्मात् भुक्त्वेति व्रजन-
कर्मत्वेन विवक्षयितुं शक्यते । अत आख्यातार्थसंख्या प्रकारकबोधे प्रथमान्तो-
यः क्त्वा प्रत्ययान्तस्तद्वाच्यो भुजधात्वर्थक्रियायां संख्याया अन्वयवारणाय
नैयायिकोक्त कार्यकारण भावे प्रथमान्तार्थे इतराविशेषणत्वं निवेशनीयम् ।
इतरस्मिन् विशेषणभावेनेति तात्पर्यस्याविषय इत्यर्थः

प्रसङ्गे चन्द्रशब्द इवार्थसादृश्यात्मुखनिष्ठविशेष्यता निरूपित विशेष-
णताश्रयः । तस्या प्रधान्यात् इतराविशेषणीभूतम्, एवमपूर्णकालिकं भुक्त्वा-
पदार्थोभोजनं भोजनोत्तरकालिकव्रजनक्रियायां विशेषणम् । तस्याप्य-
प्रधान्यात् प्रथमान्तार्थत्वाभावेनसंख्याया अन्वयाभावः । इदमतिगौरव-
स्वरूपम् ।

चतुर्षु तिङर्थेषु कर्तृकर्म सङ्ख्यानामप्राधान्यं विशेषणत्वं वा व्यवस्थाप्य
कालस्यापि विशेषणत्वं व्यवस्थापयति कालस्त्विति—सर्वाधारः कालः क्रियां
विशिनष्टि । इयं क्रियाधात्वर्थव्यापाररूपा साध्येत्यर्थः ।

ननु तिङर्थस्य कालस्य शक्तिविभाजकानि यानि वर्तमाने लट्, परोक्षे
लिङित्यादीनि सूत्राणि सन्ति तेषु व्यापारवाचकंपद मनुद्धृतं वर्तते । तस्मात्
कालस्य धात्वर्थव्यापारे विशेषणत्वकथनमसङ्गतं प्रतिभाति । तदाह-
तथाहीति—“वर्तमाने लट्” इत्यादीनि सूत्राणि धातोरधिकारे पठितानि, ।
अतः कालपरिच्छेदकेषु सूत्रेषु धातुपदमधिकाराल्लभ्यते । इदं धातु पदं

तिङर्थकाल भी क्रिया में विशेषण है । तथाहि “वर्तमाने लट्” इस सूत्र में धातु
का अधिकार होने से धातु उपलब्ध होता है । तच्च वह, धातु पद अपना अर्थ कहता

भूवादिसूत्रप्रामाण्यात्, सत्तायामित्याद्यर्थनिर्देशात् “स्वरित जित कर्त्रभि-
 प्राये क्रियाफले” इत्यादि सूत्र स्वारस्याच्च फलव्यापारोभय वाचकम् । तच्च
 धात्वर्थं वदत् = धातुपदं फलव्यापारौ बोधयत् फले प्रधानं व्यापारः, भाव
 प्रधानमाख्यातमितिवचनद्वयात् फलजनकत्वेन प्राधान्यात् धातुजन्यबोधे
 विशेष्यतया भासमानत्वाच्च कालोव्यापारे एव अन्वेति । विशेषतया संबो-
 धयति । धात्वर्थं व्यापार एव तिङर्थकालान्वयी इत्यर्थः । मूले व्यापारमेवे-
 त्यत्र “एव” पदमन्योगव्यवच्छेकम् । फलस्यापि प्राधान्ये तात्पर्यग्राहकं ।
 प्राधान्यादित्युक्तिस्तु यस्य मते कर्मणि प्रत्यये सति फलस्य प्राधान्यं तन्मते
 कालः फलेऽन्वेतीति ध्वन्यते । गुणानाञ्च परार्थत्वात् प्रत्ययार्थस्य स्वप्रकृति-
 जन्यबोध्येऽन्वय नियमाच्च । कालो गुण रूपः प्रत्ययार्थश्च तस्य स्वप्रकृतौ
 धात्वर्थे एवान्वयो विदुषां सम्मतः ।

ननु समानप्रत्ययोपात्तत्वात् = एकप्रत्ययबोधविषयान्वयनियमात् कर्तृ
 कर्म संख्या कालाः एकेन तिङ् प्रत्ययेन उपात्ता = बोधविषयमापन्नाः ।
 यथा संख्या स्व वाचक वाच्ये कर्त्तरि कर्मणि वा युज्यते, एवं कालोऽपि
 स्ववाचक वाच्ये स्वं = कालः तस्य वाचकस्तिङ् तद् वाच्यः कर्ता कर्म, तत्रैव
 संख्यावत् सम्बध्यताम् । भिन्न पदार्थे धात्वर्थेऽन्वयो नियमविरुद्ध स्तदाह
 न चेति संख्याया इव कालस्यपि कर्त्तरि कर्मणि वाऽन्वये कालविभागस्यानु-
 भविकी या व्यवस्था सा विशीर्यते । यथा अतीतभावनाके समाप्त व्यापारके
 समाप्तः धात्वर्थं व्यापारो यस्य तादृशे) भूतकालिके कर्त्तरि “अपाक्षीत्”
 इत्यादौ सामान्यभूत कालिको लुङ् न प्राप्नोति कर्तु रतीतत्वाभावात् =
 विद्यमानत्वादित्यर्थः । तत्र वर्त्तमाने लट्” इत्येव प्राप्नोति । तेन
 पचतीत्येव भवति न तु अपाक्षीदिति । अन्यच्च लडादि विद्यायकेषु
 सूत्रेषु धातोरधिकारात् धात्वर्थव्यापारान्वयित्वे सति कालपरिच्छेद-
 कत्वं सर्वलकाराणामिति व्यवस्था भङ्गापत्तेः । एवं व्यापारस्य
 हुआ प्रधान रूप से क्रिया को कहता है । तत्रैव—व्यापार में ही काल का अन्वय
 होता है । न कहिए संख्या की तरह काल का कर्ता कर्म में ही अन्वय हो जाय इस
 सङ्का पर समाधान देते हैं । यदि काल का कर्ता में अन्वय करेंगे तो अतीत समाप्त
 हो गयी है क्रिया जिसमें ऐसे कर्ता के उपस्थित रहने पर ‘पचति यह प्रयोग होने
 लगेगा । और “अपाक्षीत्” यह भूत कालिक प्रयोग नहीं बनेगा । क्योंकि कर्ता
 वर्तमान है, उसमें काल का अन्वय होने से वर्तमान काल हो जाएगा । ऐसे ही फल
 में भी काल का अन्वय नहीं होता है । फल की अनुत्पत्ति दशा में क्रिया के रहते
 हुए भी पचति यह वर्तमान कालिक प्रयोग असम्भव होगा । और फल के भावी
 होने से पश्यति यह भविष्य कालिक प्रयोग की श्रृापत्ति होगी । ऐसा निश्चय है ।

न चामवातजडीकृतकलेवरस्योत्थानानुकूलयत्नसत्वाद् 'उत्तिष्ठति' इति प्रयोगापत्तिः, परयत्नस्याज्ञानादप्रयोगात् । किञ्चिच्चेष्टादिनाऽवगतौ च 'अयमुत्तिष्ठति, शक्त्यभावात् फलं तु न जायते' इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात् । एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव, भावनैव प्रधानम् ।

०

प्रारम्भेच्छादशायां पाकानारम्भदशायाञ्च कर्तुर्विद्यमानत्वात् सर्वदा लडेव भविष्यति । "पश्यति" इत्यत्र भविष्यकालिको लृण्ण प्राप्नोति । यदि प्राप्नोति तर्ह्यनुभवविरोधः, शास्त्रविरोधश्च । एवं कालास्य फलेऽपि नान्वयः । अन्यथा फलस्य सत्वे भावि, भूते वा, लट्-लृट् लङादयो न स्युः । "छात्रमनुशास्ति" इत्यत्रानुशासनाकुलव्यापारसत्वेऽप्यनुशासनरूपफलं यावन्नोत्पद्यते तावदनुशास्तीति रूपं न स्यात् किन्तु तत्स्थाने लृट् प्राप्नोति तस्मान्न फलेऽन्वयः ।

ननु कालस्य व्यापारेऽन्वयस्वीकारे यत्र (शरीरे) फलं न जायते, किन्तु व्यापारो विद्यते केवलं फलानुकूलता नास्ति तत्र कालस्य फलेऽप्यन्वयः कर्तव्यः । अन्यथा "स्तब्धीकृत उत्तिष्ठति" इति प्रयोगोऽपि स्यादित्याशंकां ब्रूते न चेति-आमो = रोगविशेषः तस्य जनको वातः = वायुः तेन जडीकृतं = स्तब्धीकृतकलेवरं (कले = शुक्रे वरं श्रेष्ठम् तत्त्वं शक्तिः तत्कलेवरम् = शरीरं) यस्य सः स्तब्धी कृतकलेवरः स उत्तिष्ठतीति प्रयोगो न भवति । किन्तु कालस्य व्यापारान्वये सति सम्भति । यतः उत्थानानुकूल यत्नः

न कहिए काल फल में विशेषण नहीं किन्तु व्यापार में हो तो जहाँ आम वात रोग विशेष (गँठिया या लकवा) से जडीकृत = जकड़े हुए शरीर वालों का उठने के अनुकूल प्रयत्न = चेष्टा चल रही है, ऐसी स्थिति में वे जडीकृत उत्तिष्ठति यह वर्तमान कालिक प्रयोग जो नहीं होना चाहिए वह व्यापार के वर्तमान होने से होने लगेगा । काल-फल में अन्वित होगा तो फल अविद्यमान है, अतः उक्त प्रयोग असम्भव होगा । परयत्नरूप = परपुरुष के जडीकृत कलेवर में यत्न चेष्टा क्रिया आदि का प्रत्यक्ष न होने से ज्ञान नहीं होता है । अतः क्रिया प्रतीति के बिना उक्त प्रयोग असम्भव है । व्यापार में फल की विशेषणता निर्बाध है, यदि कुछ चेष्टा प्रयत्न प्रतीत हो रहा है, यह उठ रहा है, यह वर्तमान काल प्रयोग होता ही है । शक्ति के अभाव से उत्थानरूप फल नहीं होता हो, यहाँ काल व्यापार को विशेषित कर रहा है फल को नहीं । इस प्रकार का लोक व्यवहार इष्ट है; अनिष्ट नहीं । तिङर्थ (कर्ता कर्म संख्या काल) हमेशा विशेषण ही रहते हैं । भावना (क्रिया) प्रधान (विशेष्य) रहती है ।

स्वात् = असत्त्वात् रूपं यत्फलं तस्य जनको यत्नः (व्यापारः) तस्य विद्यमानत्वाज्जडीकृत उत्तिष्ठतीति प्रयोगस्य सम्भावनाया आपत्तिरापद्यते । यथेष्टं फलं न जायते किन्तु व्यापारोऽस्त्येव तत्र वर्तमानकालस्याप्यन्वयसति स दोषो न भवति । यत् उत्तिथितिरूपं फलं न विद्यते । तत्र मते तु जायत एव । उत्तिथितिरूपफलस्याभावेऽप्युत्थानानुकूल यत्नस्य विद्यमानत्वात् स दोषः तदावस्थः । समाधानं = परस्य न स्याज्ज्ञानान्नोक्त दोषः । कालस्य यत्नान्वयेऽपि परस्य = भिन्नस्य आमवातेन स्तब्धीकृतशरीरस्य निश्चेष्टदेहस्य यत्नस्य = चेष्टाजनक परवृत्तिगुणस्य (परस्यात्मनि समावायेन प्रत्यक्षाभावस्य) अज्ञानात् पत्यक्षविषयत्वाभावेनाननुगमादप्रयोगात् । यतो यत्नरूपव्यापारो न दृश्यते, अतो नोक्त दोषः । पर यत्नरूपव्यापारो न दृश्यते, अतो नोक्त दोषः । पर यत्नस्याज्ञानान्न तथा प्रयोगापत्तिः ।

न च पर यत्नस्याप्रत्यक्षेऽपि चेष्टादिना तल्लिङ्गज्ञानेनानुमानेन वा ज्ञाते यत्नेऽप्यमुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः स्यादेव । अत आह किञ्चिच्चेष्टादिना = यत्किञ्चित् देहावयवकम्पनक्रिया हिताहितसंकेतात्मिका शरीरावयवहस्तादिक्रिया = चेष्टा तथा यत्नस्यावगती = अनुमितौ यथा परकीय चेष्टा यत्नजन्या चेष्टात्वान्मच्चेष्टावत् । अथवाऽभ्युत्थानानुकूल यत्नवानयं विजातीयचेष्टावत्वादहमिव । अनयाऽनुमित्यापरयत्नप्रतीतावयवमुत्तिष्ठतीति प्रयोगो भवत्येव, इष्टैव । आमवात्, रोगेण शक्तिर्नष्टा तस्याऽभावात् = असत्त्वात् उत्थानरूपं फलं न जातते । लोकप्रतीतेः = एतादृश ज्ञानस्य समाजे इष्टत्वात् = व्यावहारिकत्वाच्च । उक्तप्रवचनेन परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन कालो व्यापारेऽन्वेति । एवञ्चाक्ये तिङर्थो विशेषणमेव = तिङर्थस्य विशेष्यत्वव्यवच्छेदार्थं (निरासार्थम्) तिङोऽर्थो विशेषणमप्रधानमेव । अत्र एव पदं प्रकारे दाढ्यं बोधकं च पदेन कालस्य प्रत्ययार्थत्वेऽपि विशेषणत्वमेवेति ध्वन्यते । भावनैव = धात्वर्थं क्रियाया एव प्राधान्यम् । अत्राप्येव पदं प्रत्ययार्थस्य कत्रदिः फलस्य च व्यवच्छेदार्थं बोध्यम् ।

शंका = यद्यपि अन्यत्र कृदन्त आदि स्थल में प्रकृति का अर्थ और प्रत्ययार्थ इन दोनों में प्रत्ययार्थ का ही प्राधान्य (मुख्य विशेष्यता) देखी गयी है । जैसे— “पाचकः” यहाँ पच् धातु का अवयव शैथिल्यानुकूल व्यापार अर्थ है । अक प्रत्यय का कर्ता यहाँ प्रत्ययार्थकर्ता की मुख्यता है । अतः ‘भात के अनुकूल क्रियावाला’ यह शब्दार्थ हुआ । तो प्रकृत्यर्थ (धात्वर्थ भावना का) । प्राधान्य कैसे ?

समाधान—महर्षि यास्क का वचन है कि आख्यातम् = तिङन्त स्थल में भाव = क्रिया (धात्वर्थ) का प्राधान्य होता है । और नामानि = सत्व (द्रव्य) प्रधान

यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि “भावप्रधानमाख्यातं, सत्वप्रधानानि नामानि” इति निरुक्ताद् भूवादिसूत्रादिस्थक्रियप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः सममभेदान्वयोजायते ।

○

न च धात्वर्थभावनाया आश्रयः कर्तृवेत्यनुभूयमाने वाक्ये व्यापारस्य कर्तारं प्रति विमेषणत्वापत्तिः स्यात्, व्यापारस्य प्राधान्यञ्च न स्यात् । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यनियमस्य दृष्टत्वान्च । नियमस्वीकारे च सङ्ख्याकालयोरपि प्रत्यार्थत्वात् प्राधान्यापत्तिस्तन्न, क्रियाभेदाय कालोऽस्ति संख्या सर्वस्य (कर्तुः कर्मणश्च) भेदाय विद्यते, इत्यनुभविनोक्तेः । संख्याकालाभ्यामतिरिक्तस्यप्रत्ययार्थस्यैव (कर्तुं कर्मणोरेव) प्राधान्यम् । ततः सर्वत्र प्रत्ययार्थं प्राधान्यमाशङ्क्यामाह—यद्यपीति—अन्यत्र कृदन्तादिस्थले “वक्ता” इत्यादौ तृच् प्रत्ययार्थः कर्ता तस्यैव प्राधान्यं दृष्टं = बोधानुकुलव्यापाराश्रय इत्याद्यर्थे प्रत्ययार्थं प्रधान्यमनुभूतम् । प्रकृत्यर्थव्यापारस्य प्राधान्ये तु न्यायविरोधो बोधानुपपत्तिश्च दृष्टं तथापि = तृजाद्यन्ते प्रत्ययार्थप्राधान्येऽपि महर्षियास्केनोक्तं भाव प्रधानमाख्यातमिति । धातोः तिङन्तस्य वा भाव, काल, कारक, संख्याश्चत्वारोऽर्थास्तेषुभावः (क्रिया) प्रधानमिति निरुक्तभाष्ये । अर्थात् तिङन्तस्थले क्रिया प्रधानमवगन्तव्यम् । तत्र आख्यातं लक्ष्यं भावप्रधानं लक्षणम् । अत्र भावपदेन फलव्यापारयोरुभयोर्ग्रहणम्, कर्मणि प्रत्यये सति फलस्यापि प्राधान्यात् । क्त्वान्तादिषु लक्षणव्यावृत्त्यर्थं तिङ्थप्रकारकभावनार्थविशेष्यकमाख्यातं ग्राह्यम् । तेन काष्ठैः पाक इत्यत्र काष्ठरूपकरणकारकस्य साध्यत्वेन प्रतीयमानक्रियायाः प्राधान्यं तत्रैवान्वयः । पाक इत्यत्र प्रत्ययार्था क्रिया सिद्धेति । तस्यां कारकस्य प्राधान्येनान्वयो न भवितुमर्हति । यतः कारकस्य प्राधान्येनान्वयो न भवितुमर्हति । यतः कारकस्य साध्यत्वेन प्रतीयमानक्रियामुख्यविशेष्यभूतायामन्वयः । अतः काष्ठैः पाक इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । एवं पचति भवतीत्यत्राऽपि यदि प्रत्यार्थं प्रधानं क्रियते, तर्हि पचतीत्यस्य विक्लित्यनुकुलव्यापाराश्रयार्थं सत्त्वे तस्यैव “अत्” धात्वर्थं

होते हैं । लिङ्ग संख्या से सम्बन्धित द्रव्य कहाता है । इस निरुक्त ग्रन्थ का वचन ‘प्रकृति प्रत्ययार्थयोः’ नियम का अपवाद है । इससे और “भूवादयोधात्वः” इस सूत्र के भाष्य में क्रिया का प्राधान्य बोधक पचति, भवति उदाहरण को पाक क्रिया हो रही है, इस अर्थ में धातु के अर्थ स्वरूप व्यापार की मुख्य विशेष्यता निश्चित होती है ।

सत्तायामभिलषितान्वयो न स्यात् । भावनाश्रय प्रधानेऽप्यभीष्टबोधोऽपि न स्यात् । अनन्वय एवाति प्रसङ्गदोषः । तद् वारयति, यत् प्रकृति प्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमित्यस्यापवाद भूतोऽयं 'भाव प्रधानभाष्यातमिति न्यायः । सत्त्व प्रधानानि तु नामानि भवन्ति । सत्त्वं = द्रव्यं, लिङ्गं, संख्या-
न्वयि, इदं तत् परामर्शं योग्यं, विशेष्यं द्रव्ययेषु तानि नामानि । अथवा विभक्त्यन्तं सत्त्वम् । भाष्ये तु प्रकृतिप्रत्ययविभक्तिरिति मिलित्वानाम्, सत्ता, द्रव्यं, लिङ्गं, संख्या कारकञ्च नामार्थः । आख्यातं क्रियाप्रधानं भवति यथा-किं करोति ? पचति द्रव्यं पृष्टः कृता आचष्टे । कतरो देवदत्तः यः 'पाचक' इति सत्त्वं प्रधानम् । सत्त्वं = द्रव्यप्रधानं यत्र तत् । लिङ्गादि निष्ठप्रकारतापरिचायित विशेष्यार्थं बोधकत्वं नामार्थलक्षणमिति निरुक्तात् = निरुक्त नामाख्ये ग्रन्थे निरूपितत्वात् । धात्वर्थं प्राधान्यस्यापरमुदाहरणं = भूवादीति । "भूवादयो धातवः इति सूत्रे स्थितं यत् क्रियाप्राधान्यं तस्य बोधकं = प्राधान्य प्रतिपादकं भाष्यं तस्मात् । तत्तर्हि कथम् इयं वाचो युक्तिः । "पचति" "भवति" त्वं पचसि भवसि, पश्यति भवति, सैषा वाचो युक्तिः । पच्यादिक्रिया भवति क्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति । प्रथमस्य पाक कर्तृका भवन क्रिया । द्वितीयस्य त्वदभिन्ना पाकाश्रयवतो भवन क्रिया । तृतीयस्य भविष्यकालिकविक्रियनुकूलव्यापारश्रयवती भवनक्रियेति बोध इति भाष्यात् । व्यापारमुख्यत्वे तु न तादृशो बोधः । यदि तिङन्तस्थलेऽपि प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य बोधः स्यात् तर्हि पचति भवतीत्यत्र वर्तमानकालिक-
विक्रियनुकूलव्यापाराश्रय वृत्तिः [सत्तेत्यनिष्टो बोधः स्यात् । उक्त भाष्य प्रमाणेन प्रत्ययार्थप्राधान्य बोधो निर्वर्तते । अत उक्तभाष्यादेकत्वविशिष्टा श्रयवृत्तिवर्तमानकालिकविक्रियनुकूलव्यापारकर्तृका एकत्वाश्रयवृत्ति वर्तमान कालिकी सज्ञेति बोधः ।

प्रत्ययार्थं प्राधान्य का खण्डन अपि च—यदि आख्यातार्थ (कर्ता) में शाब्द बोधीय प्राधान्य स्वीकार करेंगे तो तस्य = आख्यातार्थकर्ता का देवदत्तः पचति इस वाक्य रूप देवदत्तादि के साथ अभेद (देवदत्तादि कर्ता) ऐसा सम्बन्ध सम्भूत होने से प्रथमा विभक्ति जिसके अन्त में है उसी का प्राधान्य हो जायगा तथा च = परिणाम यह निकलेगा कि 'पश्य मृगो धावति' यहाँ पर एक वाक्यता भाष्य से सिद्ध है, वह असम्भव होगी । भाष्य में दर्शन क्रिया में धावन् क्रिया को कर्म सिद्ध किया है । मृग के लम्बी छलाँग को दिखाना है; मृग को नहीं मृग का अभेद सम्बन्ध से धावन क्रिया में अन्वय करना है । तिवर्थ आश्रय (कर्ता) का धावन् क्रिया में वृत्तित्व

अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः समसभेदान्वया-
त्प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः, तथा च 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र भाष्य-
सिद्धैकवाक्यता न स्यात्, प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशेषस्य
दृशिक्रियायां कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः ।

○

। भीमांसकभते आख्यातार्थस्य कर्तुः शाब्दबोधीयप्राधान्यस्वीकारे-
ऽपरं दूषणं दीयते । आख्यातार्थप्राधान्ये = तिङ्र्थकर्तुः विशिष्यत्वेतस्य तिङ्र्थ-
कर्तुः देवदत्तादिभिः सहाभेदान्वयात् = अभिन्न बोधात् प्रथमान्तस्य = प्रथमा-
न्तार्थविशेष्यकबोधस्य प्राधान्येन मुख्यतया बोधापत्तिरितिः । तथा च
प्रथमान्तार्थस्य प्राधान्यात् "पश्यमृगो धावति" इत्यादौ वाक्ये भाष्ये सिद्धा =
सम्प्रेरिता या एकवाक्यता सा न स्यात् । यतो हि मृगस्याभेदेन धावतीति
तिवर्थेऽन्वयः तिवर्थाश्रयस्य कर्तुः वृत्तित्व सम्बन्धेन (आधेयत्व सम्बन्धेन)
धावन क्रियायामन्वयः धावनस्य कर्मतया "दृश" धात्वर्थं दर्शन क्रियाया
मन्वयः तथा चैकत्वसंख्यायुक्तो यो मृगः स एवाश्रयस्तद्वृत्ति धावनकर्मकं त्वत्
कर्तृकं दर्शनं मत्प्रेरणा विषयीभूतं चक्षुरिन्द्रियजन्यं ज्ञानमिति शाब्द बोधे
एक वाक्यताऽनुभूयते । नैयायिकमते तु नैकवाक्यता । यतस्तन्मतेकृतिरेव
तिङ्र्थस्तस्य समवायसम्बन्धेनाश्रयार्थे मृगे अन्वयः । तथा च धावनानुकूल
कृतिमानैकत्वविशिष्टाश्रयो मृगः । मत्प्रेरणां विषयीभूतोदर्शनाश्रयस्त्व-
मिति वाक्य भेदो न त्वेकवाक्यता । यदि भाष्यसिद्धैकवाक्यताया उपप-

(आधाराधेय) सम्बन्ध से अन्वय होता है । धावन् क्रिया का कर्मत्व सम्बन्ध से
दृग्धात्वर्थ दर्शन क्रिया में अन्वय है । मृग से अभिन्न है एक सङ्ख्या विशिष्ट
कर्ता, उसमें रहने वाली धावन क्रिया वह हो कर्म जिसमें ऐसे तत्कर्तृकं = मेरी प्रेरणा
का विषय भूतदर्शन = चक्षुरिन्द्रियसम्बन्धित ज्ञान । इस वाक्यबोध में एक वाक्यता
भाष्य सिद्ध है यह नैयायिक के प्रथमान्तविशेष्यक शाब्दबोध में सम्यक नहीं है । दोष
इस प्रकार है । "पश्य मृगोधावति" में प्रथमान्त मृग है, नैयायिक मत में धावन् क्रिया
विशेषण होगी, मृग विशेष्य (प्रधान) । धावन क्रियाजनक यत्न वाला एक
संख्या विशिष्ट मृगः इति एकं वाक्यं त्वत्कर्तृकं = तुम हो कर्ता जिसके ऐसी मेरी
प्रेरणा का विषयदर्शन क्रिया है । यह दूसरा वाक्य होगा । एक वाक्यता न होगी ।
यदि एक वाक्यता के लिए मृग को दर्शन क्रिया में कर्म रूप से अन्वय करोगे तो
कर्मत्वापत्तौ = मृग कर्म हो जायेगा । द्वितीया विभक्ति होगी, तो "पश्य मृगं"
धावन्तम् ऐसा अनिष्ट वाक्य बनेगा । इष्ट तो धावन् क्रिया का दर्शन क्रिया में
अन्वय है । मृग नहीं । मृग में कर्म संज्ञा के अतिरिक्त आपत्ति देते हैं ।

न चैवमप्रथमासामानाधिकरण्यात् शतृप्रसङ्गः, एवमपि द्वितीयाया दुर्वारत्वेन 'पश्य मृग' इत्यादिवाक्यस्यैवासंभापत्तेः^१ । न च 'पश्य' इत्यत्र 'तम्' इति कर्माध्याहार्यम्, वाक्यभेदप्रसंगात्, ^१ उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयाऽन्वयस्य प्रतिषिपादयिषितत्वाद्, अध्याहारे अनन्वयापत्तेश्च ।

○

त्यर्थं मृगस्य कर्मत्वेन दर्शनक्रियायामन्वयः करिष्यते तर्हि प्रथमान्त-मृगस्य=प्रथमान्त पदेनोपस्थितस्य धावन् क्रियाविशेष्यस्य (नैयायिक सिद्धान्ते मृगो धावन क्रियायां विशेष्यस्तस्य) दृशि क्रियायां कर्मत्वेनान्वयाद् द्वितीया विभक्त्युत्पत्तिः स्यात् । अर्थात् धावनक्रिया जनक यत्नवान् मृगः स कर्म यस्य दर्शनस्य तदाश्रयस्त्वमिति बोधे प्रथमान्त सामानाधिकरण्येन शतृप्रत्यये पश्य मृगं धावति । इत्यशुद्धवाक्यस्यैवसम्भवात् । वैयाकरणमते तु न द्वितीयायाः सम्भावना । यतो हि दर्शने धावन् क्रियायामेव कर्मत्वं न तु मृगे ।

नैयायिक मते तु यदा दृशिक्रियायां मृग कर्मस्यात्, तदा न केवलं द्वितीयाविभक्तिरेव किन्तु शतृप्रत्ययोऽपि प्रसज्यते, इत्याशङ्क्याह न चेति

न च—मृग जो कर्म होगा, वह प्रथमा भिन्न प्रथमा सदृश विभक्तित्व धर्म होने से, यानी अप्रथमा का सामानाधिकरण्य सम्भव होगा । तो शतृ प्रत्यय को प्राप्ति भी प्रस्तुत होगी, “धावन्तं मृगं पश्य” यह अधिक अनिष्ट होगा । एवमपि—शतृ प्रत्यय का प्रसंग होने पर भी द्वितीया विभक्ति रूक नहीं सकेगी । पश्य मृगो धावति' यह वाक्य असम्भव होने लगेगा । नैयायिक मत में धावन फल जनक व्यापार जनक यत्न वाला मृग, वह हो कर्म जिसमें ऐसी मेरी इच्छा का विषयभूत दर्शन क्रियाजनक यत्न वाला तुम, शब्द जन्य ज्ञान होंगे ।

न च—यदि दर्शन क्रिया में अन्वय के लिए तं का अध्याहार करेंगे तब वाक्य भेद (धावति मृगः तं पश्य) का प्रसङ्ग होगा, शुद्ध एक वाक्यता नहीं बनेगी । यह एकोदोषः उत्कट (लम्बी छलांग वाली) धावत क्रिया का दर्शन क्रियामे (कर्म तथा) अन्वय करना ही भ्रष्टकारको पुनः पुनः अति शयेन वा प्रति पादन अभीष्ट है । नौ नैयायिक मत में सम्भव न होगा । इयपरो दोषः । तं के अध्याहार करने अनन्वयापत्तेः=धावनक्रिया का दर्शन क्रिया में अन्वय नहीं होगा । अपितु तं से मृग का ही अन्वय होगा । यह तृतीयो दोषः तीन दोष—१. वाक्यभेद २. धावन का दर्शन क्रिया में कर्म न होना । ३. तं का अध्याहार ।

एवञ्च भावनाकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादरणीयम् । किन्तु आख्यातार्थकत्वं प्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भाविनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः । भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु कृज्जन्योपस्थितिवद् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः, 'पश्य मृगो धावति' 'पचति भवति' इत्याद्यनुरोधादिति दिक् ।

○

एवं मृगस्य कर्मत्वे प्रसक्ते द्वितीयाम् अप्रथमायाः = प्रथमाभिन्नप्रथमासदृश-द्वितीया विभक्ते सामानाधिकरण्यात् = द्वितीयार्थाश्रयधावनक्रियायाश्च, द्वयोरेकं समानमधिकरणं मृगइति । तत्सम्बन्धे शतृप्रत्ययः प्राप्नोति । ततो शतृप्रत्ययान्तात् द्वितीया भविष्यतीति उक्तभार्य्यं प्रयोगानुपपत्तिः शतृप्रसंगेऽपि द्वितीयायाः दुर्वारित्वेन = वारयितुमशक्येन पश्य मृगो धावतीति वाक्यस्यैव नासम्भवापत्तेरपि तु धावन्तं मृग पश्येत्यनिष्टं वाक्यमपि स्यादित्यापत्तिः ।

न च तार्किकमते यत्र शुद्धं कर्म तत्रैव द्वितीया भवति । मृगस्तु धावनक्रियाविशिष्टं न तु शुद्धम् । अतो न द्वितीया इति तन्न, विशिष्टं (क्रियाविशिष्टम्) शुद्धात् = केवलान्नातिरिच्यते न पृथक् भवतीत्यर्थः । अतो द्वितीया यथावस्थितैव । "जानाभि सीता जनकप्रसूता" इत्यत्र तु आर्षत्वाद् द्वितीयार्थे प्रथमा बोध्या । वस्तुतः = जानाभि सीतां जनक प्रसूताम्' इत्येव पाठो युक्तः इदानीं शतृप्रसंगवारणोपायं ब्रूते-न चेति-पश्य मृगो धावन्तीत्यत्रतं पश्येति, वाक्ये तमित्यध्याहृत्य अप्रथमा सामानाधिकरण्यस्याभावेन शतृप्रत्ययो वारणीयस्तत्र, वाक्यभेदप्रसंगात् । धावनक्रियाजनककृतिभान्मृग इत्येकं वाक्यं मृगकर्मकदर्शनसम्बन्धी, आश्रयतावांस्त्वमित्यपरं वाक्यम् । उत्कटधावन्क्रिया = उत्कटाऽधिको त्वलवनेन चैलक्षण्यविशिष्टा या धावन क्रिया तस्याः विशेषस्यैव = सुदूरकूर्दन रूपस्यैव धावन्क्रियायाः दर्शनकर्मतयाऽन्वयस्य (सम्बन्धस्य) प्रतिपिपादयिषितत्वात् = प्रतिपादयितुमभीष्टत्वात् । तमित्त्याध्याहारे कृते सति अनन्वयापत्तेः = धावनक्रियायाः दृशिक्रियायामन्वयो न स्यात् । एक वाक्यताऽपि न स्यात् ।

एवञ्च = पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाष्य सिद्धैकवाक्यतानुपपत्तावाख्यतार्थस्य कर्तृबोधस्य धात्वर्थं व्यापारप्रधानबोधस्य च मिद्धौधावनप्रकारक बोधे = क्रियाविशेषणकबोधे प्रथमान्तं यत्पदं तज्जन्या या उपस्थितिः सा शाब्दबोधे कारणमिति तर्किकैरुक्त इति । कार्यकारणभावो नादत्तव्यः । पूर्वोक्त

दोषग्रस्तत्वात् तार्किक मतेऽपि संख्या कालातिरिक्तस्तिङ्गर्थः कृतिरिति तदपि नादर्थव्यम् । वास्तविकसिद्धान्त सुस्पष्टोऽर्थमाह—किन्त्विति आख्यार्थः कर्तृ प्रकार बोधे = तिङ्गर्थो यः कर्त्ता स प्रकारः विशेषणं यस्य तादृश शब्द-जन्यज्ञाने धातुजन्योपस्थितिः = धात्वर्थो यो व्यापारः तस्योपस्थितिः कारम् । धातुजन्यो पस्थितिः फलस्यापि वर्तते, तत्र व्यभिचारवारणाय सा (उपस्थितिः) भावनात्वावच्छिन्नविषयतया ग्राह्या । भावनात्वं सकल धात्वर्थ भावना निष्ठो धर्मः तद्युक्ता विषयी भूता भावना ग्राह्या । तेन फलादीनां न ग्रहणम् । वस्तुतो बोधे भावनात्वधर्मस्वीकारे सर्वे धातवः पर्यायाः भविष्यन्ति । यतः पर्याये एकधर्मोपस्थिति रावश्यकी, अतस्तत्तद् धर्मेणोपरिस्थितौ तत्तत्फलनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या विशेष्यता तत्सन्बन्धेन भावनोपस्थितिः कारणम् । कर्मणि प्रत्ययस्थले तु तिङ्गर्थकर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपित विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशबोधप्रति धात्वर्थफलोपस्थितिः कारणम् ।

नमु धात्वर्थक्रिया कृतप्रत्ययार्थं प्रति विशेषणवती यथा “प्रववता” इत्यत्र प्रपूर्वक वच् धातोः प्रवचनानुकूल व्यापारोऽर्थः, तृच् प्रत्यय आश्रयार्थक्रः (कर्त्तेति) प्रवचनानुकूल व्यापारश्रय इत्यर्थः । अत्र प्रवचनानुकुला क्रिया विशेषणम् आश्रयः कर्त्ता विशेष्यः । एवं ‘यश्य मृगो ‘धावति’ ‘पचति, भवति’ इत्यादौ क्रियाप्रकारक क्रिया विशेष्यक पूर्वोक्त प्रकारेण बोधो न स्यात् । तदाह भावनेति ।

यथाऽनेकं सुवन्तं तिङन्तस्य विशेषणम् (तथा तिङन्तमप्याहुः तिङन्तस्य विशेषणम् । इति प्रामाणिकोक्तिः) भावनाऽस्ति प्रकारः विशेषणं यस्य तादृश ज्ञानं प्रति कृज्जन्योपस्थितिवत् = यथा कृत् प्रत्ययार्थयोः कर्त्तृ कर्मणो-रन्यतरस्य प्राधान्येनोपस्थितिः भावनाप्रकारकबोधं प्रति कारणम् । एवं

एवञ्च दोषत्रय के सिद्ध होने से अथवा आख्यातार्थ के कर्ता और धात्वर्थ व्यापार प्रधान शाब्दबोध सिद्ध होने से भावना (व्यापार) हो विशेषण जिसमें ऐसे ज्ञान में प्रथमा हो अन्त में जिसके ऐसे पद जन्य की उपस्थिति करण है । यह नैयायिकोक्त सिद्धान्त वैयाकरणों के लिए अनादरणीय है । तो आदरणीय क्या है ? बोले—किन्तु = आख्यात—(तिङ्का अर्थ कर्त्ता हो विशेषण जिसमें ऐसे शाब्द बोध (शब्द जन्य ज्ञान) के प्रति धातु से जन्य = हो उपस्थिति वह कारण है वह (उपस्थिति) भावनात्वावच्छिन्न का विषय जो भावना उसकी उपस्थिति कारण है । धातुजन्य फल भी है । उसकी व्यावृत्ति के लिए घटत्वावच्छिन्न घट को तरह भावनात्वावच्छिन्न बोल रहे हैं । ऐसा कार्य काष्ण भाव द्रष्टव्य = (सिद्धान्त सिद्ध) है ।

इत्थञ्च 'पचति' इत्यत्र एकाश्रयिका पाकानुकूलाभावना, 'पच्यते' इत्यत्र एकाश्रयिका या विविलिप्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः । देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदान्वयः । 'घटो नश्यती' त्यत्रापि घटाभिन्नाश्रयको नाशानुकूलो व्यापार इति बोधः । स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम् । अतः एव तस्यां सत्यां 'नश्यति', तदत्यये 'नष्टः', तद्भावित्व 'नङ्क्ष्यति' इति प्रयोगः । 'देवदत्तो जानाति, इच्छति' इत्यादौ च देवदत्ताभिन्नाश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्तमानो व्यापार इति बोधः । स चान्ततः आश्रयतैवेति रीत्योह्यम् ॥२॥

○

धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि = धात्वर्थाः या क्रिया तस्याः मुख्यरूपेण ज्ञानमपि तत्र कारणम् । पूर्वोक्तकार्यकारणभावेऽनुकूलतैव न प्रातिकुल्यम् । धात्वर्थ-फलव्यापारयोरन्यतरस्य प्राधान्य बोधे प्रमाणं प्रस्तौति—“पश्यमृगो धावति” इति । मृगकर्तृकं धावनकर्मकं दर्शनमिति भावः । अत्र धावनक्रिया विशेषणकबोधं प्रति विशेष्यतया “दृश” धात्वर्थभावनोपस्थितिः कारणमस्ति । पचति भवतीत्यत्रापि पाककर्तृका भवन कियेत्यर्थे क्रिया प्रधानबोध दर्शनानुरोधेन भावप्रधानभाख्यातमिति वचनं स्वीकार्यमेव । उक्त कार्यकारणभावानुरोधे बीजमाह दिगिति-दिगर्थं स्त्वेवं रीत्या वाक्यैकवाक्यता प्रतिपादने भाष्यकृतसम्मतपदैकवाक्यताऽपि प्रतिपादनीयेति ।

इत्थञ्च—संख्या कर्ता या कर्म में, काल व्यापार में फल सहित सबका व्यापार में अन्वय उपपन्न हुआ । सबका पचतित्पयोग में प्रदर्शन करते एक = संख्या विशिष्ट है आश्रय (कर्ता) जिसका ऐसी पाक (फल) की अनुकूला (जन्म देने वाली) भावना यह अर्थ पच्यते पद से प्रकट है । यदि देवदत्तः पचति बोलते हैं तो पद का प्रयोग करते हैं । आख्यात (तिङ्) का अर्थ कर्ता का देवदत्त के साथ अभेद अन्वय होता है । तो देवदत्ता भिन्नैक कर्तृक वर्तमान कालिक पाकानुकूला भावना । 'घटो नश्यति' यहाँ पर घट है अभिन्न आश्रय (आधार) जिसका ऐसा नाश को जन्म देनेवाली क्रिया, यह बोध होता है । वह विनाश के अनुकूल व्यापार कैसा होना चाहिए । (जिसका अभाव हो, उसे प्रतियोगि कहते हैं) प्रतियोगित्व (घटत्व) से विशिष्ट जो नाश सामग्री = दण्ड फूटे घट के टुकड़े इन सबों की स्थिति ही यहाँ व्यापार है । इसलिये दण्ड फूटन आदि के रहते नश्यति यह वर्तमान काल का प्रयोग होता है । वह सामग्री यदि भावी हो, तो भविष्यत्काल नश्यति का प्रयोग तदत्यये = सामग्री समाप्त हो चुकी हो । नष्ट भूतकाल का प्रयोग, देवदत्तो जानाति, इच्छति इत्यादि

इत्थञ्च = फल व्यापारौ धातोरर्थौ, कर्तृकर्म संख्या कालास्तिङ्गार्थाः । तेषु प्रधानं व्यापारः, अन्ये च विशेषणमित्याद्युक्तेः । पूर्वोक्त व्याख्यानस्यायं सारांशोयत् पचतीत्यत्र एकाश्रयिका = एक एव कर्तृरुपाश्रयो यस्या सा पाकानुकूला = विविलत्तिजनिकाभावना = क्रियेति बोधः । यथा 'दिलीपो गुरुं सेवत' इत्यत्र दिलीप पदार्थस्याभेदसम्बन्धेन तिङ्गर्थरूपाश्रये कर्त्तर्यन्वय-स्तस्मिन्समवायसम्बन्धेन तिङ्गर्थसंख्याया एकत्वस्यान्वयः, आश्रयस्य (कर्त्तुः) स्ववृत्तित्व—(स्वस्मिन् विद्यमानत्व) सम्बन्धेन क्रियायामन्वयः । अतः कर्तृवृत्तिव्यापार इत्युच्यते । व्यापारे तिङ्गर्थकालस्य परिच्छेद्य परि-च्छेदकभावेनान्वयः, एवं गुरुरपदोत्तरकर्मरूपोऽर्थः । स च फलाश्रयः । फलं धातु लभ्यम् । आश्रयमात्रं द्वितीयार्थः । गुरुरपदस्याभेदेनामर्था श्रयेऽन्वय- । तस्य वृत्तित्वसम्बन्धेन 'सिव' धात्वर्थ परसुखोत्पत्तौ (प्रीतौ) सम्बन्धः तस्य जनकत्व सम्बन्धेन व्यापारेऽन्वयः । यथा च दिलीपाभिन्नैक त्वविशिष्टा-श्रय वृत्ति-वर्त्तमानकालिको गुरोरभिन्नीऽमर्थाश्रयवृत्ति (प्रीत्यनुकूलः) व्यापारः । इति कर्त्ता ख्यातस्थलम् । तत्र प्राच्य नव्ययोर्मते साम्यमस्ति ।

कर्माख्यात स्थले तु "पच्यत" इत्यत्र एकाश्रया = एकः तण्डुलरूप आश्रयो यस्या सा । एवं भूता या विविलत्तिः (अवयव शैथिल्यम्) तदनुकूला = तज्जनिका क्रियेति बोधः । यथा 'चैत्रेण तण्डुलः पच्यत' इत्यत्र चैत्रपदोत्तर तृतीयायाः कर्त्तरि विधानात्, तृतीयार्थः कर्त्ता, व्यापाराश्रय स्वरूप एव । अत्र व्यापारो धातु लभ्यः । आश्रय मात्रं तृतीयार्थः । चैत्र पदस्याभेदसम्बन्धेन तृतीयार्थे कर्त्तरि सम्बन्धः । तत्रैव एकत्वसंख्याऽपि सम्बद्ध्यते । तथा च तण्डुला भिन्नैकत्वविशिष्ट, आख्यातार्थाश्रयवृत्तिः विविलत्त्यनुकूलो वर्त्तमान कालिको व्यापारः । यथा तत्र क्रियायाः जन्यत्वसम्बन्धेन मुख्यविविलत्ता-वन्वयः । एवञ्च चैत्राभिन्नैकत्वविशिष्टाश्रयवृत्तिः वर्त्तमानकालिक व्यापारजन्यतण्डुलाभिन्नैकत्वसंख्याविशिष्टतिङ्गर्थ कर्मरूपाश्रयवृत्ति-विविलत्तिरिति फलमुख्य विशेष्यक शाब्दबोधः । अत एव "सुप आत्मनः

का शाब्द बोध = देवदत्त हैं अभिन्न आश्रय जिसका, ऐसे ज्ञान को जन्म देनेवाला वर्त्तमानकालिक व्यापार (इच्छा का आविर्भावक व्यापार) इति बोधः । सच = ज्ञानजनक इच्छाजनक व्यापार वह व्यापार आत्ममनः संयोग रूप है । इसका अन्ततः सम्बन्ध नहीं बनता । अतः अन्ततः = अन्ततोगत्वा वह व्यापार ज्ञानानुकूल व्यापार, इच्छानुकूल व्यापार आश्रयता रूप है अखण्ड धर्म रूप है । निरूपाधिक है । उसमें क्रम का ज्ञान नहीं है । क्रमिकत्व आरोपित है । स्वरूप सम्बन्ध विशेष रूप ही है । अनवयव में अवयव का आरोप होने से व्यापार का व्यवहार होता है ।

क्यच्" इति भाष्ये, आत्मनः पुत्रभिच्छतीति विग्रहे यथा—पूत्रीयतीति रूपं भवति तथा पुत्र इष्यत इति—विग्रहेऽपि पूत्रीयतीति रूपं कथं न भविष्यति । तत्राह (भिन्नार्थत्वात्) इति भिन्नार्थता तदा सेत्स्यति यदा कर्त्तारि प्रत्यये व्यापारस्य मुख्य विशेष्यता स्यात् । अन्यथा भिन्नार्थत्वकथनमसङ्गतं स्यात् । तेन फलप्रधानबोधोऽपि सिद्ध्यति । विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासप्रयुक्त-पदार्थान्तरकल्पनाऽपि सिद्ध्यति ।

देवदत्ताः पचतीत्यादौ देवदत्तस्य तिङर्थं कर्त्रा सहाभेदान्वयः । आख्या-तार्थकर्त्रादिभिः = 'तिङर्थो यः कर्त्ता' इत्यादिभिः सह तदर्थस्य = देवदत्तादि पदार्थं स्याभेदान्वयः = अभिन्न प्रतीतिः जायते । देवदत्ता भिन्नैकत्वविशिष्टा-श्रयवृत्ति विक्लित्यनुकूलो वर्त्तमानकालिको व्यापार इति बोधः । अत्र विभिन्नविषयतया सामानाधिकरण्यम् । समनियतविषयतयोरभेदान्वयः । समानविभक्ति कयोरेवाभेदान्वयस्तु पूर्वं दूषितः ।

सकर्मकाः धातवस्तु फलव्यापारवाचकाः सन्त्येवेति पूर्वोक्त प्रवचनेनावगम्यते । अकर्मका अप्युभयवाचका इति प्रमाणयितुमाह—घटो नाशयतीत्यत्र घटाभिन्न आश्रयो यस्य एवं भूतो नाशानुकूलो व्यापारः = अदर्शनजनिका-क्रिया सा प्रतियोगित्वविशिष्टा = यस्याभावः स प्रतियोगी । नाशानुकूल व्यापारे घटस्याभावोऽतो घटः प्रतियोगी तस्य नाशः = दर्शनाभावरूपं फलं तदनुकूल व्यापारश्च द्वयोरेकाधिकरण्यं संजातम् । तेनाकर्मकलक्षणं घटते । यद्यपि नाशमात्रं धात्वर्थस्तथापि "णश्" अदर्शन इत्युक्ते यावान्नाशपरि-चायकज्ञानविषयस्तस्य सर्वस्यापि ग्रहणम् । अतो नाशरूपं फलं तादृश सामग्री रूपो व्यापारश्च "णश्" धातोरर्थः । अतएव = नाश सामग्रीसहित धात्वर्थस्य स्वीकारादेव, तत्र प्रमाणं 'निष्ठा' संज्ञा सूत्रस्थ भाष्यम् । कतरत् देवदत्तस्य गृहम् ? अदो यत्रासौ काक इति । उत्पत्तिते काके नष्टम्

न कहिए क्रिया का क्रिया में अन्वय अग्रमाणिक है । तो प्रमाण प्रस्तुत करते हैं । जैसे—भावना (व्यापार) हो प्रकार (विशेषण) जिसमें शाब्द बोध के प्रति कृदन्ती प्रत्ययजन्य अर्थ की उपस्थिति कारण हैं । वैसे क्रिया विशेषणक ज्ञान के प्रति धातु का अर्थ भूत भावना की उपस्थिति कारण है । इससे क्रिया का क्रिया में अन्वय सिद्ध हुआ । इस तत्व में अनुरोध प्रस्तुत करते हैं "पश्य मृगोद्यवार्ता" यहाँ मृगकर्तृक धावन क्रिया कर्मक दर्शन, ऐसा बोध होता है । धावनक्रिया प्रकारक दर्शन क्रिया विशेष्यक बोध प्रामाणिक है । एवं पचति, भवति वाक्य में 'पाकानुकूल क्रिया भवति' इस बोध में पच् धात्वर्थं विक्लित्यनुकूलता व्यापार विशेषण हो, तो वहाँ विशेष्यता सम्बन्ध से भू धातु जन्य भवन क्रिया की उपस्थिति कारण है ।

(अज्ञातम्) गृहमिति । तस्यां = सामग्रीसहित वर्तमानकालविशिष्टायां क्रियायां सत्यां 'नश्यति' इति वर्तमानकालप्रयोगः । तदत्यये = तादृश सामग्र्यप्रयोगः । तद् भावित्वे = भविष्यत् सम्पृक्ते काले-नङ्क्ष्यतीति भविष्य-कालिकः प्रयोगः । एवं कालत्रयेऽपि कालस्य व्यापारेऽन्वयः ।

येन सम्बन्धेन फलमाश्रयते कर्म संज्ञा जानुभवसिद्धा । तत्र फलता-वच्छेदक-सम्बन्धः । देवदत्तो घटं जानातीत्यत्र विषयता-सम्बन्धविशिष्टं यत् आधेयतास्वरूपं ज्ञानं तज्जनको व्यापारो "ज्ञा" धात्वर्थः । अत्र घटो ज्ञानविषयः ज्ञानं विषयतासम्बन्धेन घटे तिष्ठति । फलतावच्छेक सम्बन्धेन सञ्जातज्ञानं समवायसम्बन्धेन सर्वस्मिन् कर्त्तरि (आश्रये) तिष्ठति । आधेयो ज्ञानम्, आधारो घटः ज्ञानेस्थित आधेयतावच्छेदकसम्बन्धो विषयता-भविष्यति । यो हि यस्या (विषयतायाः) अवच्छेदकः सा तदवच्छिन्नाः । ज्ञाने आधेयताया अवच्छेदकोविषयता सम्बन्धः । एवं विषयता-सम्बन्धेनाधेयता ज्ञाने तिष्ठति । अतो विषयता सम्बन्धावच्छिन्नमाधेयताकं ज्ञानं जातम् । तेन सम्बन्धेन ज्ञानरूपफलाश्रयो घटः । ततश्च कर्म समवाय-सम्बन्धावच्छिन्नाधेयताक व्यापारवाचकत्व रूपं सकर्मकत्वं "ज्ञा" धातौ वर्तते । फलतावच्छेदक सम्बन्धेन फलाधिकरणनिरूपितव्यापारतावच्छेदक सम्बन्धावच्छिन्नाधेयताकव्यापारवाचकत्वम कर्मकत्वम् । यथा उत्तिष्ठति = उत्थानानुकूलव्यापार उत् पूर्वकस्था धातोरर्थः । तत्र फलस्वरूपा या उत्थितिः सा समवायसम्बन्धेन चैत्रे तिष्ठति । एवं फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलस्याधिकरणं चैत्र इति । चैत्र निष्ठोयो व्यापार तस्यावच्छेदकः समवाय सम्बन्धः, तद वच्छिन्नाविशिष्टाधेयतावान् व्यापारः, तस्य वाचकत्वं ज्ञा धातौ वर्तते । फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्यञ्च ।

ननु नैयायिक मते देवदत्तो घटं जानातीत्यत्र घटस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । यतो हि "ज्ञा" धातोर्ज्ञानमात्रमर्थः फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्येनाकर्मकत्वात् । इति नैयायिकमतं निराकरिष्यन् स्वसम्मतं-शाब्दबोधं दर्शयन्ति कौण्डभट्टाः यत्--विषयता सम्बन्धेन ज्ञानानुकूल व्यापारो "ज्ञा" धात्वर्थः । न तु ज्ञान-मात्रम् । तत्र देवदत्ता पदार्थस्य तिबर्थाश्रयेऽभेदेनान्वयः, देवदत्तएवाभिन्नाश्रयो यस्य स देवदत्ताभिन्नाश्रयकः । तादृश आश्रय वृत्ति-विषयता सम्बन्धावच्छिन्न ज्ञानानुकूलवर्तमानकालिको व्यापारः । यथा-चैत्रः-पुत्रमिच्छतीत्यत्र देवदत्ताभिन्नाश्रयकः पुत्रविषयिणी विषयतासम्बन्धावच्छिन्ना या इच्छातदनुकूलव्यापार इति शाब्दबोधः । ज्ञानानुकूल व्यापार-श्रान्ततोगत्वाऽऽश्रयता रूपः, अखण्डो निरूपाधिको धर्मरूपो बोध्यः । अतो ज्ञानानुकूल व्यापार आश्रयतारूपः । इच्छानुकूले व्यापारेऽपि आश्रयता

नन्वाख्यातस्य कर्तृकर्मशक्तत्वे 'पचति' इत्यत्रोभयबोधापत्तिः, कर्तृ-
मात्रबोधवत् कर्ममात्रस्याऽपि बोधापत्तिरित्यतस्तात्पर्यग्राहकमाह—

फलव्यापारयोस्तत्र फले तद्व्यविचिणायः ।

व्यापारे शष्पनमाद्यास्तु द्योतयन्त्याश्रयाऽन्वयम् ॥३॥

तडादयः फले आश्रयाऽन्वयं द्योतयन्ति । फलान्वय्याश्रयस्य कर्म-
त्वाद्, तद्द्योतकाः—कर्मद्योतकाः । व्यापारान्वय्याश्रयस्य कर्तृत्वात्,
तद्द्योतकाः कर्तृद्योतका इति समुदायार्थः । द्योतयन्ति—तात्पर्यं
ग्राहयन्ति ॥३॥

○

रूपवत्त्वम् । आदिनां (यतते) इत्यादि संग्रहः । केचित्त्वावरणभंगानुकूलो
ज्ञानरूपो व्यापारो "ज्ञा" धात्वर्थस्तत्र, अयं बालकः धर्माधर्मौ जानातीत्यत्र
कर्म संज्ञा न प्राप्नोति । यतो हि आवरणम् = अज्ञानं तस्य भङ्गे = नाशे
सति यज्ज्ञानं जायते तस्य जनको व्यापारो "ज्ञा" धात्वर्थः । आवरणञ्च
द्विविधम् (१) असत्त्वापादकम् न सत्वस्य = सत्ताया अस्तित्वस्य वा
अपादकं बोधकम् । यथा—"वन्ध्यापुत्रं जानाति" अत्र—पुत्रस्य सत्ता न
वध्यते तत्रासत्त्वापादकमावरणम् । (२) आभानापादकञ्च । आभानस्य
प्रतितेरापादकं = सम्यग्बोधकमावरणम् । यथा—धूमादग्निमनुभिनीति ।
धर्माधर्मौ परोक्ष भूतौ स्तः । अन्तःकरणवृत्तिरूपं यज्ज्ञानं तेनासत्त्वापादकस्य
ज्ञानस्य भङ्गेऽपि, आभानापादकस्मावरणस्य भङ्गो न भविष्यति । यतो
धर्माधर्मयोरावरणभङ्गो न भवति । यथा 'पर्वतो वह्निमात्' इत्यत्र
व्याप्तेराकारोऽन्तःकरणत्रैतन्ये प्रतिबिम्बित्वाद् बहवश्छिन्न चैतन्यरूप
परोक्षज्ञानेन बह्वेरासत्त्वापादको योऽशस्तस्य भङ्गेऽपि आभानापादकावरण-
स्याज्ञानस्य निवृत्तिर्न जायते, तस्मादावरण भङ्गो न फलम् । उह्यम् =
इच्छतीत्यादावनुसन्धेयम् (२) ।

ननु—यदि आख्यात (तिङ्) का कर्ता अर्थ में और कर्म अर्थ में बोधकता
शक्ति मानेंगे, तो पचति प्रयोग में ति पद से दोनों (कर्ता-कर्म) अर्थ बोध (उक्त)
होने की आपत्ति आयेगी । जैसे—ति से कर्ता मात्र अर्थ का बोध हो रहा है, वैसे
कर्म मात्र का भी ज्ञान हो सकता है । इसलिए कर्ता अर्थ का तात्पर्य ग्राहक संकेत कर्म
अर्थ का तात्पर्य ग्राहक चिह्न बोलते हैं ।

फल और व्यापार का वाचक धातु है । तत्र = जहाँ फले = फल का आधार कर्म
है । उसका द्योतक = प्रकाशक, तद्, यद्, चिण् इत्यादि है । जहाँ ये रहे जहाँ तिङ् से

नन्वाख्यातस्य = “लः कर्मणि” इति सूत्रेण कर्त्तरि-कर्मण्यर्थे विधीयमानस्य लकार स्थानिकस्यतिङः कर्तृकर्मशबतत्वे = कर्त्तरि कर्मणि च शक्ति स्वीकारे पचतीत्यत्रोभयबोधापत्तिः । कर्तृकर्मणोरुभयोर्वोधसंभावना । न च सकृदुच्चरितः सकृदर्थं गमयतीति न्यायेन, तिङः एकस्यैवार्थस्य बोधो भविष्यति । अत आह-कर्तृमात्र बोधवदिति-यथा तिपा कर्तृबोधस्तद्वत् कर्म मात्रस्यापि बोधसंभावना । कर्तृ कर्मणोस्तिङ्गत्वात् । अर्थात् पचतीत्यत्र कर्त्ता इव कर्मणोः बोध संभविना । पच्यत इत्यत्र कर्मण इव कर्त्तुरपि बोध-संभावना । अतो द्वयोर्वोधो मा भूत, तत्र निर्णायकं तात्पर्यं ग्राहकं = तात्पर्यं कर्तुः कर्मणो वाऽभिप्रायं ग्राहयति = व्यञ्जयति तात्पर्यं ग्राहक-स्तमाह ।

फलञ्च व्यापारश्च तौ तयोः फलव्यापारयोरन्यतरस्य प्राधान्यबोधे द्वयोर्मध्ये फले = फलविषये प्राधान्यबोधे तङ् यक् चिणादयः तात्पर्यं ग्राहयन्ति तङ् = भाव कर्मणोरित्यात्मने पदम्, यक् = कर्मणि प्रत्यय बोधक आगमः चिण् = भावकर्मद्योतकः, एते कर्मरूपाश्रयस्यावश्यं बोधकाः भवन्तु । तथा च आश्रयनिष्ठप्रकारतानिरूपितफलनिष्ठ विशेष्यताकबोधजनकाः भवन्तु । यथा—तण्डुलः पच्यते, अत्र यगागमसमभिव्याहृतस्तङ्, कर्म रूपाश्रयस्य फले सम्बन्धं प्रकटयति ।

एवं व्यापारे = व्यापार विषये मुख्यतया बोधे “शप्-श्नम्-श्यन्-श्ना-शु” आदयो विकरणाः कर्त्तरि भवन्ति । त आश्रय निष्ठप्रकारतानिरूपितव्यापारनिष्ठ विशेष्यताक बोधजनकाः भवन्तु । तेन तैः कर्तुरर्थः निर्णीयते यथा-विष्णुं दीव्यति, अत्र श्यन् प्रत्ययेन ज्ञायते यत् ‘ति’ प्रत्ययः कर्तृबोधकः । इत्याद्यभिप्रेत्य भूषणकारः ब्रूते-यत् धातु वाच्ययोः फलव्यापारयोर्मध्ये फले = फल विषये क आश्रय इति जिज्ञासायां कर्मणि तडादयः प्रत्ययाः यक् चिणादि सम्बन्धे कर्मरूपमाधारं (फलाश्रय इति) द्योतयन्ति = व्यञ्जना

कर्म अर्थ समझना चाहिए । व्यापारे = क्रिया का आधार कर्ता है । इस अर्थ के प्रकाशक शप्, श्नम् इत्यादि है । जहाँ ये रहें, वहाँ कर्ता अर्थ समझना चाहिए । इसलिए भूषणकार लिखते हैं कि तडादिक फल में आश्रय के सम्बन्ध का द्योतन करते हैं । क्योंकि फल का अन्वयी (आधार) आश्रय (तण्डुलादि) को कर्म संज्ञा होती है । तद् द्योतकाः = फलाश्रय के द्योतक = प्रकाशक तडादि कर्म के व्यञ्जक होते हैं । इसी प्रकार व्यापार का अन्वयी (आधार) आश्रय (कर्ता) को कर्तृ संज्ञा होती है । व्यापार के अन्वयी आश्रय के व्यञ्जक शप्, श्नम् आदि कर्ता के द्योतक है । यह समुदाय का अर्थ हुआ । तात्पर्य ग्रहण करने वालों को द्योतक कहते हैं ॥३॥

नन्वेवं 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' इत्यादौ 'पच्यते ओदनः स्वयमेव' इत्यादौ च व्यभिचारः, कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्त्तरि लकारे सति 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यतिदेशेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटामति देशाद्यगादिसत्त्वेऽपि कर्तुरेव बोधाद्, व्यापार एवाऽऽश्रयान्वयाच्च । 'अबोधि' इत्यत्रापि बुध्यतेः कर्त्तरि लुङ्, तस्य 'दीपजन' इति चिण्, 'चिणो लुक्' इति तस्य लुक् इति साधनात्, इत्याशङ्क्यामाह—

वृत्त्या बोधयन्ति । न च यत्र तिङ्ङुपतिष्ठते तत्र द्वयोः फलव्यापारयोधारः व्यज्यते । कथं केवलं कर्म द्योतकं तदाह फलान्वयीति = यः फलान्वयी आधारस्तस्यैव तैर्द्योतनं भवति । फलाश्रयस्य कर्मत्वात् । तत्रैव कर्मसंज्ञा जायते यत्र तङ् यक् चिणादयः कर्मरूपार्थं द्योतयन्ति । अतएव तडादयः कर्म-द्योतकाः भवन्ति यतः तडादयः कर्मणि भवन्ति अतस्ते कर्मद्योतका इति तडादि समुदायार्थः । व्यापारान्वय्याश्रयस्य = व्यापारस्यान्वयोऽस्त्यस्येति व्यापारान्वयी कर्त्ता । स एवाश्रयः कर्त्तृत्वात् । तद्द्योतका यतः शवादयः कर्त्तरि भवन्ति अतस्ते कर्त्तृद्योतका इति शवादि समुदायार्थः तडादयः कर्मणि प्रत्ययस्य शवादयः कर्त्तरि प्रत्ययस्य च भावं प्रकाशयन्ति ॥३॥

यक् चिणादिसत्त्वे प्रायः तिडा फलाश्रयो द्योत्यते । शवादि सत्त्वे व्यापाराश्रयः कर्त्ता द्योत्यते, इति सामान्यो नियमः । तत्र व्यभिचारमाशङ्कते

उक्त नियम में व्यभिचार (यक्; चिप् के रहते कर्ता अर्थ बोध होने) की आशंका और निवारणः ननु इति—“नारद इत्यबोधि” इस वाक्य में चिण् हुआ है । व व्यापाराश्रय कर्ता का द्योतन मर रहा है । फलाश्रय कर्म का न है । इसी प्रकार पच्यते ओदन, वाक्य में यक् भी कर्ता को व्यञ्जित कर रहा है । जो नियमानुसार नहीं करना चाहिए । विवरण—जहाँ सूत्र के सामर्थ्य से कार्य हो रहा हो, वहाँ व्यभिचार नहीं मासा जाता । जैसे—पच्यते ओदनः के कर्म में कर्ता की विवक्षा, वक्ता के सौविध्य से हुई । वहाँ कर्ता में लकार होता है । जब कर्म कर्ता हो गया, तो कर्मवत्—कर्म के तुल्य = सदृश हैं क्रिया, जिस कर्ता की, उसको कर्मवद् भाव होता है । यह अर्थ है । अर्थात् कर्मणि प्रत्यय होने पर जो-जो यक्, आत्मनेपद, चिणादि कार्य होते हैं । वे-वे अति दिष्टकर्ता में भी यक्, आत्मनेपद, चिण्, चिण्वादिट् का अति देश होने से यक् आदि के रहने पर भी कर्ता का ही बोध होता है और व्यापार विषयक आश्रय (कर्ता का अन्वय समझना चाहिए ।

एवं अबोधि यहाँ भी बुध् धातु से कर्ता अर्थ में लुङ् उसको “दीप जन बुध्” सूत्र से चिण् “चिणो लुक्” से चिण् लुक् का साधन = सिद्ध हुआ, इससे व्यभिचार स्पष्ट है कि चिण् की उपस्थिति में कर्ता का बोध कैसे ? समाधानात्मिकाकारिका—

उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तृविषयादौ विपर्ययात् ।

तस्माद्यथोचितं ज्ञेयं द्योतकत्वं यथागमम् ॥ ४ ॥

कर्मकर्तृविषयादौ—‘पच्यते ओदनः स्वयमेव’ इत्यादौ । अत्र ह्ये-
कौदनाभिन्नाश्रयकः पाकानुकूलो व्यापार इति बोधः । ‘क्रमात्’ इति आदि-
पदग्राह्यम् । अत्र सामान्यविशेषज्ञानपूर्वक एकनारदविषयकज्ञानानुकूलः
कृष्णाभिन्नाश्रयकोऽतीतो व्यापार इति बोधः । यथोचितमिति । *सकर्मक-
धातुसमभिव्याहृतभावसाधारण* विधिविधेयचिण्यगादि कर्मद्योतकमिति
भावः ॥ ४ ॥

नन्विति-यगादीनां फलाश्रयस्य द्योतकत्वं चेत् तर्हि “क्रमादमुं नारद इत्यबोधि-
सः “इत्यत्र चिणि सत्यपि फलाश्रयो न बुद्ध्यते, अपितु व्यापाराश्रयो
बुद्ध्यते । एवं पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ यकि सत्यपि व्यापाराश्रयो
बुद्ध्यते (क्रियान्वय्यर्थः कर्तृव्यज्यते) न तु फलाश्रयस्तेन पूर्वोक्तनियमे
व्यभिचारः सुस्पष्टः । यतः कर्मणि प्रत्यये सति सौकर्यातिशयद्योतनाय यदा
यस्य धातोर्वाच्याक्रिया बुद्धिस्था सती विवक्षाविषयता प्राप्नोति तदा तदा-
श्रयः कर्ता भवति । अतः काष्ठं पचयति, स्थाली पचतीत्यादीनि वाक्यानि
सिद्ध्यन्ति । कर्मणः=फलाश्रयस्य कर्तृत्वविक्षायां=कर्मनिष्ठव्यापारप्राधान्य
बुबोधयिषायां कर्म, कर्ता समजानि । कर्मकर्त्तरि लकारे सति “कर्मवत्
कर्मणा तुल्य क्रियः”=तुल्या—कर्म समाना क्रिया=व्यापारो यस्यासौ कर्ता
कर्मवद्भवति । एवञ्च कर्मणि प्रत्यये सति यानि यानि कार्याणि भवन्ति
तानि यक् चिणादीनि कर्मादीनां कर्तृत्वविक्षायायामपि भवन्तु । इत्यतिदेशे
न=अन्य धर्मस्य अन्यस्मिन् प्रापणेन, कर्मणि कर्तृत्व धर्मस्यातिदेशेन, यग्
आत्मने पदम् चिणवद्दृष्ट एतेषामतिदेशेन कर्तुं धर्मस्य कर्मणि प्रापणेन
यगादि सत्वे फलश्रयो न द्योत्यते । किन्तु कर्म कर्तृवेति परिचाय्यते । तत्र
व्यापाराश्रयस्यैव प्रतीतिः यस्मात् तस्मात् व्यापारान्वय्याश्रयो व्यज्यते ।
एवम् अबोधित्यत्रापि बुध धातोः कर्त्तरि लुङि कृते तस्मिन् परे सति “दीप
जनेति” सूत्रेण चिणि लुकि चेति कृते चिण् समभिव्याहृताख्यातसत्वेऽपि
तत्र न फलान्वयिता किन्तु व्यापारान्वयितेति रीत्या व्यभिचारोऽस्त्येव ।
अर्थात् यक् चिणादिसत्वेऽपि प्रकृतस्थले कर्तुरेव बोध-इति प्रश्नाभिप्राय-
मवलम्ब्यन्नूत उत्सर्गोऽयमिति ।

अयं=तड्यक् इत्यादि कर्म के प्रकाशक हैं । शप् श्यमादि कर्ता के व्यञ्जक हैं ।
यह नियम उत्सर्ग=सामान्य नियम है । जहाँ विशेष नियम है । जैसे कर्म ही कर्ता
का विषय बन गया हो, वहाँ विपर्ययात्=विपरीत दर्शन हो जाता है । तस्मात्=

इक्षे = तडादयः फलाश्रयस्यद्योतकाः शबादयः व्यापाराश्रयस्य व्यञ्जका इति नियम उत्सर्गः = सामान्यं त्याज्योवा । विशेषनियमदशायान्तु यथा कर्तृकर्म विषयादौ = कर्म एव कर्त्ता यत्र एतादृशविषये = वाक्ये पच्यत ओदनः स्वयमेवेत्यादौ विपर्ययात् = विपरीतार्थदर्शनात् । यक् समभि व्याहारेऽपि व्यापार एवान्वयबौधात् । शाब्दबोधस्त्वित्थम् । एकसंख्या-विशिष्टमोदनाभिन्नाश्रय वृत्तिविवलेदनम् । (ओदन एवाभिन्नोऽऽश्रयो यस्य) आदिपदेन “कृमादमुं नारद इत्यबोधि सः” इत्यवधेयम् । अत्रापि चिणि सत्यपि व्यापाराश्रयस्य कर्त्तृरेव बोधो दृश्यते यथा—सामान्य ज्ञान पूर्वक = आकाशादान्नजतो नारदस्य पूर्वत्वेषां चयः = किरणानां समूह इति सामान्येन किञ्चिज्ज्ञानम् । ततोऽयं नारद इति निश्चयथात्मकं ज्ञानम् । एकनारद-विषयकं = अयमेव ‘नारद’ इति विषयकं यज्ज्ञानं तदनुकूलः = तादृशज्ञान-जनकः कृष्णादभिन्न आश्रयोयस्य स अतीतो = भूतकालिको व्यापार इति शाब्दबोधः । इत्यादौ विपर्ययात्—विपरीतार्थदर्शनात् । अयन्नियम उत्सर्गः ॥ उत्सृष्टुं योग्यः त्याज्य इत्यर्थः । न च कर्त्तरि लुङि कृते नारद इत्यत्र कर्म-त्वात् द्वितीया कथन्न प्राप्नोति ? निपातेन इति शब्देन कर्मत्वमुक्तम् उक्ते च प्रथमा भवति न द्वितीया ।

इसलिए यथागमम् = शास्त्रका उल्लङ्घन न करके, जैसे शास्त्र नियम करे, जैसा बोध होता हो, यथोचित = जहाँ जैसा उचित हो, वहाँ वैसा द्योतकत्व = तात्पर्य-ग्राहकता जाननी चाहिए ।

कर्म के कर्त्ता होने का उदाहरण पेंच्यते ओदनः स्वयमेव” है अत्र = यहाँ हि = निश्चयेन एक ओदन है अभिन्नाश्रय जिसका, ऐसा पाक् (फल) उसका जनक व्यापारः ऐसे बोध होता है । विषयादौ में—आदि पद से—क्रमदमु नारदको समक्षता चाहिए । द्वारका पुरी में श्री कृष्णने आकाश से उतरते हुए नारद को देखा तो, पहले सामान्ये ज्ञान यह कुछ है । पश्चात् ये नारद हैं, यह विशेष ज्ञान हुआ । एक नारद विषयक ज्ञान का जनक व्यापार, जो कृष्ण भिन्नाश्रयक कृष्ण हैं अभिन्न आश्रय जिसका, ऐसा ज्ञान क व्यापार क्रिया । ऐसा बोध यथागमं जैसा शास्त्र विधान करे उसके अनुसार जाने । यथोचित की द्योतकत्व यथा योग्य ता पर्यग्रहण की कल्पना होती है । अतः सकर्मक धातु के समभिव्यवहार (विनाभ्यवधान की उपस्थिति) में तङ् यक्, चिलादि कर्म रूप आश्रय का बोधन करते हैं । अकर्मक धातु से भावसाधारण विधि (सूत्र) = “चिण् भाव कर्मणोः” “सार्वधातुके यक्” इत्यादि अनसूत्रों से विधेय चिण् यगादि भाव = क्रिया अर्थ के द्योतन की तरह कर्म अर्थ की व्यञ्जना करते हैं । ऐसे ही अबोधि प्रयोग में (दीपजन बुध) से होने

तस्मात्=विपरीतार्थ दर्शनात् यथागमं=यथायोग्यविधायकं शास्त्रं तदनुसारं यथोचितं=यथा सम्भवं शास्त्रानुसारि=विधानं तेन द्योतकत्वम् =अर्थ प्रकाशकत्वं ज्ञेयं=ज्ञातुं योग्यम् । अकर्मके कर्मणोऽसम्भवात् सकर्मकमुदाहरति । यथोचितमिति—सकर्मकधातुसमभिव्याहृत = सकर्मक धातुयोगे यक् चिणादयः कर्मण आश्रयान्वयं वधयन्ति । एवं भावसाधारणविधि=धारणया ज्ञानेन सह वृत्तते, इति साधारणः । भावे=भावार्थकविषये विधानविषयकं साधारणं (सामान्यम्) यज्ज्ञानं तेन सह वर्तमानो यो विधिः=विधायकं सूत्रं यथा “चिण् भाव कर्मणोः” “सार्वधातुके यक्” इत्यादिभिः सूत्रैः—विधेयः (विधान विषयः) चिण् यगादिः कर्मद्योतकम् । ते कर्मण्याश्रयस्य सम्बन्धं बोधयन्ति । “अबोधि” इत्यत्र कर्त्तरि लुङि सति भावसाधारण—विधिःविधेयश्चिण् च नास्ति । किन्तु विशेषविधि रस्ति । अतोऽत्र कर्मणो द्योतकत्वं नास्ति । किन्तु कर्त्तुरेव द्योतकत्वं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

फलव्यापारयोः धातुरिति या प्रतिज्ञा कृता तस्याः—सम्यक्समर्थनं कृत्वा, तयोः धातुवाच्यत्वं प्रसाध्य व्यापारस्य धातोर्वाच्यत्वमस्वीकुर्वद्भिः विरुद्धमतिभिः मीमांसकादिभिः स्वीकृतं मतमनिराकृत्यपूर्वं शब्दार्थकथनं वाक्यार्थवर्णनं शाब्दबोधप्रदर्शनमसङ्गतम् । अत आह—सूची कटाह न्यायेनेति—शब्दार्थवाक्यार्थवर्णनं सूचीति । विरुद्ध बुद्धि निराकरणं कटाह इति । यथा एकस्मिन्काले युगपत् सूचीकटाहयोः निर्मापयितारौ लौहकारसमीपं गतवन्तौ । तत्र एक आह मम सूचीपूर्वं कुरु अपर आह कटाहं मे कुर्विति । युगपदुभयोः कार्यासम्भवाञ्छिन्त्यपी, अल्पकाल साध्यं सूचीं प्रथमं निर्मिमीते । बहुसमय सापेक्ष्यं कटाहं पश्चान्निर्माति तथैवाल्पकालसाध्यं फलव्यापारयो धातुवाच्यत्वमाश्रयस्य तिङ्र्थत्वं सोपपत्तिकम् = उपपत्त्या युक्तियुक्ततर्क-सङ्गतेन प्रमाणेन सहितं भाभिप्रायकं वाक्यार्थमुपवर्ण्य, परमार्थस्तु वाक्य-स्फोट एवार्थवान् । अतस्तदर्थस्य (वाक्यार्थस्य) प्रतिपादनं कृत्वा, यद्यपि निरसनीयं ज्ञानं प्रति प्रथमं शिष्टजिज्ञासोदेति । तस्याः निरूपणमावश्यकं, तथापि विवादो विप्रतिपत्तिश्च बहुकाल साध्यात्वात् पश्चान्निरूपणीयः ।

वाला विण् कर्ता अर्थ में तिवादि के ता पर्यं का ग्रहण करता है । कर्ता में प्रत्यय को प्रकाशित करते हैं । यह शास्त्र का विधान है । सामान्यतः वे भाव और कर्म के ही द्योतक हैं । ऐसे “तण्डुलः पच्यते” यहाँ पर कर्म में कर्ता अर्थ के विशेष अतिदेश होने से यगादि कर्ता अर्थ के प्रकाशक हैं । शास्त्र जहाँ जै १ विधान करे, वहाँ वैसा अर्थ समझना चाहिए ॥ ४ ॥

एवं सूचीकटाहन्यायेन सोपपत्तिकं वाक्यार्थमुपवर्ण्य, 'फलव्यापारयोः इति प्रतिज्ञातं धातोर्व्यापारवाचित्वं लडाद्यन्ते भावनाया अवाच्यत्वं वदतः प्राभाकरादीन् प्रति व्यवस्थापयति—

○

अतः फलव्यापारयोरिति प्रतिज्ञया धातो व्यापारार्थप्रतिपादनं कृतम् । लडाद्यन्ते = लट् लिट् लुडादयोऽन्ते यस्यासौ लडाद्यन्तो धातुः । अतदगुण संविज्ञानो बहूव्रीहि । तत्र धात्वर्थायाः भावनायाः अवाच्यत्वं = भावना न धातुवाच्येति वदतः = प्रतिपादयतः प्राभाकरादीन् = मीमांसाशास्त्रस्य व्याख्या कर्तृन् प्रति व्यवस्थापयति । प्राभाकरास्तु धातोः फल मात्रमर्थं ब्रुवन्ति । पचि, त्रजि, त्यजीत्यादीनां विक्लित्ति, संयोग, विभागादिरूप फल-मेवार्थः । फलरूपेष्टसाधकपुरुषप्रवृत्तिरूपा (आर्थिभावना) चाख्यातार्थः । आख्यातवाच्यस्य कालस्य भावनायामेवान्वयः, समानप्रत्ययेनोपस्थितत्वात् । यत्र भावनाया अभावस्तत्र पचतीति प्रयोगो न जायते । एतेन भावना न धातुवाच्या किन्तु फलमात्रं तदर्थ इति सिद्धयति । आदिपदेन प्राचीन-नैयायिकादि संग्रहः । मीमांसकमत इव तन्मतेऽपि फलमात्रं धात्वर्थः । आख्यातार्थस्तु कृति रिति । तान्प्रति-व्यवस्थापयति = उपपत्तिरनुपपत्ति—स्वरूपां-व्यवस्थां प्रदर्शयति व्यापारो भावनेति ।

यो व्यापारः स एव भावना सैवोत्पादना सैवक्रिया । एताः पर्याय-वाचिन्यः । एतेन मीमांसक मत खण्डनं कृतम् । कारिकायां सा इति पदं न शोभते व्यापारस्य-पुल्लिङ्गनिर्देशात् । तथापि यत्रोद्देश्यविधेयभावयो—रैक्यमापादनं तत्र सर्वनामानः तत्तल्लिङ्गभाजोभवन्ति । कदाचिदुद्देश्यलिङ्ग भाजो भवन्ति । कदाचिद् विधेयलिङ्ग भाजो भवन्ति भावनारूपविधेया-नुरोधेन तच्छब्दार्थं स्त्रीलिङ्गता ज्ञेया ।

इस प्रकार "सूची कटाह" न्याय से (अल्पसमय साध्य सूची और बहुकाल साध्य कटाह के निर्माण में सूई को प्रथम अवसर दिया जाता है । इसी तरह फल और व्यापार धातु के वाच्य अर्थ है । यह प्रतिज्ञा जो प्रथम की जा चुकी है उसको उपपत्तियों, युक्तियों, तर्कों सहित वर्ण पद वाक्य तत्तदर्थ का वर्णन, शाब्द बोध प्रदर्शन, करके धातु का अर्थ व्यापार है । इसका प्रदर्शन लडाद्यन्ते = लट् लिट् आदि ही अन्त में जिसके ऐसे धातु का भावना, अर्थ न मानने वाले धुरन्धर मीमांसक प्राभाकरादि विद्वानों के प्रति व्यवस्थार प्रस्तुत करते हैं । यहाँ प्रकृति प्रत्ययार्थ पद-वाक्यार्थ का वर्णन सूची है, अल्प समय साध्य है विरुद्ध मत वादियों के मतों का खण्डन कटाह (बहु समय = साध्य कर्म) है जिसे आगे प्रदर्शित कर रहे हैं ।

व्यपारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया ।

कृओऽकर्मकतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते ॥ ५ ॥

‘पचति—पाकमुत्पादयति’ ‘पाकानुकूला भावना’ तादृश्युत्पादना’ इत्यादिविवरणाद्विब्रियमाणस्यापि तद्वाचकतेति थावः । व्यापारपदं फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम् । अत एव ‘पचति’ इत्यत्राधः—सन्तापनत्व—फूत्कारत्व—क्षुल्लुपपरिधारणत्व—यत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः ।

ननु क्रिया शब्दो व्यापार पर्यायः “कृ” धातुः यत्नार्थकस्तेन यत्नमात्रं तस्यार्थ इति नैयायिकमतं खण्डयितुमाह—कृओऽकर्मकतापत्तेरिति कृ धातुर्न यत्नार्थक, अन्यथा “यती” प्रयत्न इव कृ धातुरप्यकर्मकः स्यात् । धातोः क्रिया वाचकत्वविवरणे ग्रन्थकारः स्वानुभूतिं दर्शयितुमाह—पचतीति । तस्य विवरणं=व्याख्यानं पाकमुत्पादयति=विकल्पितं जनयतीति । पाकानुकूला=ओदन जनिका भावना=क्रिया तादृश्युत्पादना=अवयव-शैथिल्यजनको व्यापार । इत्यादि विवरणात्=समानार्थकान्यशब्देन प्रतिपादनात् विब्रियमाणस्य=व्याख्याय मानस्य पचतीत्यस्यापि तद् वाचक-तया व्यापार बोधकतया भवितव्यम् । यदि पच् धातोः पाकमात्रमर्थः “ति” प्रत्ययस्य विवरणं करोति । तर्हि पाकमुत्पादयतीत्यत्रोत्पादना कस्यार्थो भविष्यति । तेन गम्यने यदुत्पादनाऽपि पच् धातोरेव विवरणमास्ति । एवं तुल्यन्यायेन भावना, उत्पादना, क्रिया, व्यापारश्च सर्वं पच् धातो रेवार्थः ।

व्यापारी भावना इत्यादि=इस कारिका के पूर्वार्ध से भीमसंस्कृत मत खण्डन, उत्तरार्ध भाग से नैयायिक मत खण्डन । कारिकार्थ=व्यापार को ही भावना कहते हैं । इससे मीमांसकों का भ्रम निवृत्त किया गया है । नैयायिकों का मत है कि “करोति” में कृ धातु का अर्थ यत्न है । इस भ्रम का निराकरण उत्तरार्ध भाग से करते हैं । यदि “कृञ्” धातु का यत्न अर्थ होगा तो “कृञ्” धातु सकर्मक न होकर अकर्मक हो जायगा । इस आपत्ति की निवृत्ति के लिए कृञ् धातु को यत्नार्थक नहीं मानना चाहिए । व्याख्यात्मक अर्थ “पचति” पद की अर्थ बोधिका व्युत्पत्ति “पाकं करोति” की तरह “पाकमुत्पादयति” पाकानुकूल भावना । चाबल में कोमलता की उत्पत्ति ही पाकरूप फल है । उसके अनुकूल भावना व्यापार भी पचति का अर्थ विब्रियमान (व्याख्येय) जो “पचति” है उसका उत्पादना रूप अर्थ के विवरण से व्याख्यान के विषय भूत शब्द में तद्=वाचकता=उत्पादना रूप अर्थ किस शब्द का विवरण हो सकता है । इससे सिद्ध होता है कि पाकं और करोति दोनों पच का ही अर्थ है इस प्रकार तुल्यन्याय से जैसे पचति का पाकानुकूला भावना अर्थ माना जाता है वैसे ही पाकामुकूला उत्पादना भी अर्थ मानना चाहिये ।

नचैवमेषां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या कृतित्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यम्, 'रथो गच्छति' 'जानाति' इत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधो लक्षणयेति नैयायिकरीतिः साध्वी, शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकत्वद् गुरुणि संभवात् । तयोर्वैषम्ये बीजाभावात् । न च 'पचति-पाकं करोति' इति यत्नार्थककरोतिना विवरणाद्यत्नएवाऽऽख्यातार्थ इति वाच्यम्, 'रथो गमनं करोति' बीजादिना अंकुरः कृतः इति दर्शनात् कृज्जो यत्नार्थकताया असिद्धेः ।

०

ननु या क्रिया सा भावना सैवीत्पादनाऽपि स्मृता, इति प्रामाणिकोक्त्या क्रियैव भावनात्व लाभे व्यापार पदं निरर्थकं तदाह—व्यापार पदञ्चेति—व्याप्रियतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या व्यापरणं व्यापार इति भावव्युत्पत्त्या वा । व्यापार पदेन फलजनकानां कृत्स्नानां फूत्काराधिश्रयणादीनां भावनानां लाभाय व्यापारपदोपादानम् । क्रिया पदेन तु कृति पदवत् यत्नमात्रार्थकत्वस्यापि सम्भवेन तन्मात्रस्यैव बीधवारणाय क्रियया सह व्यापारस्य पत्नार्थत्व लाभाय च कारिकायां क्रियेति पदं दत्तम् । व्यापार पदं न चेत् यत्नमात्रमर्थः स्यात्, तर्हि यत्नस्य चेतन निष्ठत्वात् यतः—घातोरेव "कृ" घातोरेप्यकर्मकतास्यात् । अतोऽयत्नानां=यत्नार्थं भिन्नानां फूत्कारादीनां फूत्कारत्वादिधर्मरूपेण वाच्यतां=एते फूत्कारादयः पच् घातु वाच्येति ध्वनयितुं व्यापार पदं प्रदत्तम् । अत एव=फूत्कारादीनां पच् वाच्यत्व स्वीकारादेव "पचति" इत्युक्ते चूल्हिकोपरि पात्रस्थापनं जले तण्डुलं प्रक्षाल्य प्रक्षेपोऽग्निवायुसंयोगजननमित्याद्यर्थाः, एकस्यां पचति क्रियायां प्रतीयन्ते । इत्थं बोधः सर्वसिद्धः=सर्वानुभव सिद्धः अर्थनिर्णये प्रबलं प्रमाणन्तु अनुभव एव ।

कारिका में यत्न भावना क्रिया शब्द के रहते हुए भी व्यापार पद क्यों दिया । उसका प्रयोजन प्रकाशित करते हैं कि व्यापार पद इस लिए दिया कि, फूत्कार, अग्नि काष्ठ संयोग, चूल्हे पर चढ़ाना इत्यादि क्रियायें जो यत्न नहीं हैं, उनकी वाच्यता फूत्कारत्व धर्म सहित अधः सन्तापनत्व सहित घातु की वाच्यता सिद्ध करने के लिए व्यापार पद दिया इस लिए "पचति" शब्द कहने पर नीचे से सन्तापन करना, फूत्कार करना, चूल्हिका पर चढ़ाना, प्रयत्न करना इत्यादि क्रियायें त्व (धर्म) के बोध का विषय बनती हैं । ये बात सबके मत में सिद्ध है ।

न च=न कहिये पूर्वोक्त रीति से "पचि" में प्रतीयमान अनेक क्रियाओं के शक्यतावच्छेद कत्व में गौरव की आपत्ति होगी । पच् घातु के शक्य (वाच्य)

वैयाकरणमत निराशाय नैयायिकैः स्व सिद्धान्तसाधिका युक्तिः प्रदर्श्यते न चेति—आख्यातार्थः कर्ता । तत्र विशेषणीभूतव्यापारस्य शक्यतावच्छेदिका वाच्यार्थभेदिकाः फूत्कारादयोरनेके धर्माः भविष्यन्ति । तस्मात् कृतित्वं शक्यतावच्छेदकं बोध्यम् कृतित्वञ्च—प्रकृति जन्य बोधे प्रकारीभूतभावरूपं, प्रकृतौ विशेषणम् । तत्र कर्तृत्वं कृतिरूपं भविष्यति । यतः कर्तृपदात् “त्व” प्रत्यये सति प्रकृतिः “कर्तृ” इति पदमभवत् । प्रकृति जन्य बोधस्तु नैयायिक मते कृत्याश्रयः, वैयाकरण मते व्यापाराश्रयः, मीमांसक मते भावनाश्रयरूप इति । शाब्दिक मते व्यापारस्यानेकत्वेऽपि अर्थात् एषां = फूत्कारादीनां शक्यतावच्छेदकत्वे = शब्दशक्त्योपस्थितोऽर्थः शक्यः (वाच्यः) तन्निष्ठा या शक्यता तासामवच्छेदकेषु = “पच्” धातो सत्वेषु, भेदकेषु, अग्नि प्रज्वालनत्व यत्न त्वादिष्वनेकेषु धर्मसु सत्षु गौरवापत्त्या = (अधिक धर्म वहनं गौरवं सैवापत्तिः) तदपेक्षया कृतित्वं शक्यतावच्छेदकमनुगतमेकमेव वाच्यम् । यतो “लः कर्माणि” इति सूत्रे कर्तृ कर्म पदे भाव निर्देश प्रधानं कृत्वा कर्तृत्वं कृतिरूपमेव । तदेव तिङः शक्यार्थः । तन्निष्ठ शक्यतावच्छेदको धर्मः कृतित्वमेव । एतेन आख्यातार्थः कृतिरिति नैयायिक सम्मत लाघवं दुषयितुमाह—“रथो गच्छतीति” कृतिराख्यातार्थ २ चेत्तर्हि—सा चेतनस्था जडेऽननुभूयते । कृतौ शक्ति स्वीकारे रथो गच्छति, जानाति, इच्छति, नश्यति इत्यादौ शब्द बोधो न जायते । कर्तुं रचेतनत्वात् अर्थ अनेक हैं । उनके अवच्छेदक धर्म जैसे फूत्कारत्व यत्नत्व इत्यादि अनेक है । अधिक धर्म का होना ही गौरव है । जो वैयाकरण सिद्धान्त में स्पष्ट है । इसलिए नैयायिक सम्मत कृतित्व (यत्नत्व) कोही शक्य अर्थ का अवच्छेदक (भेदक) धर्म जो एक है उसी को मानना चाहिए । यदि यह कहिए कि कृतित्वको अर्थ का भेदक धर्म स्वीकार करने से ‘रथो गच्छति’ इस वाक्य में रथ के अचेतन होने से, उसमें कृतित्व नहीं घटेगा । तो ति का व्यापार अर्थ में लक्षणा करने से रथ व्यापार का आधार बन सकता है । ऐसे ही रथो जानति में ‘ज्ञा’ धातु का ज्ञान मात्र अर्थ होने पर भी ‘ति’ पद का व्यापार में लक्षणा करेंगे तो व्यापारत्व (क्रियार्थ) धर्म हो प्रकार = विशेषण जिसमे ऐसे शब्द-बोध प्रदर्शन प्रक्रिया की सम्भावना से नैयायिकों की उक्त शैली साधनी = प्रशस्ता होगी । समाधानम् = वैयाकरण बोलते हैं कि जैसे शक्यता वच्छेदक फूत्कारत्वादि अनेक धर्मों के होने से गौरव की उत्पत्ति मानते हो वैसे ही लक्ष्यता वच्छेदकों के अनेक होने से गौरव की आपत्ति होगी । यह कोई राजाज्ञान ही है कि शक्यार्थ भेदक धर्म गौरव माना जाय लक्ष्यार्थ भेदक धर्म में गौरव न माना जाय । इन दोनों की विषयता में कोई बीज (प्रमाण) नहीं है ।

तत्र व्यापारत्वादि प्रकारक बोधो लक्षणया = व्यापारत्वमादि पदेन आश्रय-
त्वं प्रतियोगित्वञ्च ग्राह्यम् । एतानि प्रकाराः विशेषणानि येषु बोधेषु तादृश
बोवो लक्षणया = आख्यातस्य व्यापारे लक्षणा कृत्वोपपद्यते । रथे यत्ना
श्रयता ज्ञाना श्रयता इच्छा श्रयता च नास्ति नाशस्यापि (अदर्शनस्यापि)
तत्राभावात् । तस्माल्लक्षणैव शरणम् । आख्यातस्य—व्यापारे लक्षणां कृत्वा
संयोगानुकूल व्यापारवान् रथः । इच्छा निरूपित आश्रयता वानूँश्च नाश-
निरूपित प्रतियोगितावान् घट इति बोधः । इत्थं नैयायिक सम्मत लक्षणा
शैली साध्वी = प्रशस्तेति चेन्न । व्यापारे लक्षणेति वादिमते लक्ष्यतावच्छेदकं
(लक्ष्यार्थ भेदेको धर्मः) व्यापारत्वमेव भविष्यति, यच्छक्यतावच्छेदकम-
प्यस्ति । तच्चोभयपक्षे फूत्कारात्वाद्यनेक गुरुभूत धर्माः सन्ति । तत्रापि गौरवं
तादवस्थमेव = तथैव स्थितरित्यर्थः । अत आह-शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि
= यथा पञ्च धातु वाच्यार्थभेदका फूत्कारादयोऽनेके धर्माः तत्र तथैव गौरवं
यथा लक्ष्यतावच्छेदकत्वत् = व्यापारे लक्षणा करणेन लक्ष्यार्थभूतफूत्काराद्य-
नेक धर्माणामिव गुरुणि = गोरवग्रस्तानि सम्भवात् तद्ववच्छक्यतावच्छेदके-
ऽपि गौरवं ज्ञेयम् । शक्यतायामेव गौरवं न लक्ष्यतायामित्यत्र पक्षपातिनी
युक्तिर्नास्ति । शक्तिलक्षणयोरुभयो गुरुधर्मयोगे यथा लक्षणायां गौरवं तथा
शक्यतायामपि ।

शक्यतावच्छेदकधर्म लक्ष्यतावच्छेदकधर्मयो गुरुभूतयोस्तत्रैको धर्मः
शक्यतावच्छेदकरूपः स्वीकार्योऽपरोलक्ष्यतावच्छेदक धर्मो न स्वीकार्य इति
वैषम्ये = मेदे बीजाभावात् = कारणाभावात् । यतः यत्र समनियत = समान-
रूपेण विद्यमानगुरुधर्माणां लघु धर्माणाञ्च स्थितिस्तत्र लघु धर्मस्यावच्छेदकत्वं
स्वीक्रियते । प्रसंगे तु “रथो गच्छति” इत्यत्र व्यापारे लक्षणास्वीकारे
व्यापारत्वं लक्ष्यतावच्छेदकत्वं भविष्यति, “इच्छति” इत्यत्र (तिपः)
आश्रये लक्षणायामाश्रयत्वं लक्ष्यतावच्छेदकत्वं भविष्यति । “नश्यति”

न च = न कहिए कि पचति का विवरण = व्याख्यात पाक करोति है । पञ्च
का पाक अर्थ हुआ ति का करोति अर्थ यत्नार्थक है । इस लिये यत्नार्थक कृ धातु
के साथ विवरण होने से यत्न ही आख्यातार्थ (तिङर्थ) होना चाहिए ? तो यह
तर्क संगत नहीं है, क्योंकि = रथो गमनं करोति इस वाक्य का अर्थ है । रथ कर्ता
हो, गमत कर्म हो, ऐसा जो व्यापार इससे कृ धातु यत्नार्थक सिद्ध नहीं होता ।
ऐसे ही ‘बीजादिना अङ्कुरः कृतः’ बीजादि हो कर्ता और व्यापार से जन्य
उत्पत्ति का आश्रय अङ्कुर है । इस अर्थ से भी कृ धातु की यत्नार्थकता नहीं
सिद्ध होती है ।

इत्यत्र प्रतियोगिनि लक्षणायां प्रतियोगित्वं लक्ष्यता वच्छेदकं स्यात् । अस्यां स्थितौ वैयाकरण मते नैयायिकसम्मत शक्यतावच्छेदककृतित्वापेक्षया गौरव सम्भवेऽपि, त्वदभि प्रेत लक्ष्यता वच्छेदकापेक्षया गौरवं नास्ति । अतो धातो व्यापारे तिङः कर्त्तरि शक्तिरवश्यं मन्तव्या ।

यत्र समनियतलघुधर्मं गुरुधर्मयोः सत्ता तत्र गुरुधर्मस्य शक्यतात्वे गौरवं कल्पयिष्यते । केवलं व्यापारे गौरवन्तु विवशता । नैयायिको ब्रूते । एतादृशी विवशता मम मतेऽप्यस्ति । यथा पञ्च इत्यस्यपाकं “ति” इत्यस्य करोतीति विवरणं ततो यत्न इति कस्यार्थो भविष्यति अत आख्यातस्य यत्नार्थो विवशता । यत्नार्थक—करोतिना विवरणात् । यत्पदं यद्विवरण विशिष्टं तत्पदं तदर्थवाचकम् । “ति” पदं करोति विवरण विशिष्टं तेन कृत्वर्थो यत्नः । तेन “तिप्” यत्नार्थक इति सिद्ध्यति । समाधानं—कृ धातोः यत्नार्थकत्वस्वीकारे धातुमात्रस्य यत्नार्थकता सम्भाव्यते । ‘कृञ्’ धातो धातुमात्रोपलक्षणत्वात् । “रथो गच्छति” इत्यत्र तिङर्थो यत्नः । तेन रथ-कर्त्तृक गमनकर्मको व्यापारः, इति स्थाने गमनजनककृत्याश्रयो रथ इत्यर्थो भविष्यति । तत्राचेतने रथादौ यत्नाश्रयत्वस्यबाधेन अचेतन कर्त्तृक प्रयोगानुपपत्त्या कृञो यत्नार्थकता न सिद्ध्यति । किन्तु विवरणेन व्यापारार्थकत्वमेव सिद्ध्यति । न च कृञः कृतौ शक्तिः व्यापारे लक्षणा करणेन यत्नार्थकत्वेऽपि न दोषोऽत आह—बीजादिनेति-बीजादि कर्त्तृक व्यापार जन्योत्पत्त्याश्रयोऽङ्कुर इत्यत्र यत्नार्थकता न प्रतीयते । यदि बीजादि-कर्त्तृककृति जन्योत्पत्त्याश्रयोऽङ्कुर इत्यर्थेऽचेतने बीजादौ यत्नस्य बाधेन कृञो यत्नार्थकता न सिद्ध्यति । रथस्य बीजस्य च जडरूपत्वात् । तत्र चेतन वृत्ति यत्नस्याप्रसङ्गात् । कृञो व्यापारेऽर्थे प्रयोगप्राचुर्यं प्राप्यते न यत्नार्थे । तेन व्यापारे शक्ति कल्पना न्याय्याः = उचितेत्यर्थः ॥

अथवा धातु का भावना अर्थ न माना जाय तो यह आपत्ति होगी कि जैसे ‘घटं भावयपि’ वाक्य में घटके उत्पत्ति रूप फलका आश्रय होने से कर्म संज्ञक हुआ । ऐसे ही घटो भवति में भी घट उत्पत्तिरूपफल का आश्रय होने से कर्म संज्ञक क्यों न हो ? द्वितीया क्यों नहीं होती ? धातु का फलमात्र अर्थ होने से दोनों स्थल में घट फलाश्रय है । नच.=न कहिए घटो भवति में घट की कर्तृ संज्ञा होने से कर्म संज्ञा का बाध होगा । इस लिये द्वितीया भी नहीं होगी । इसपर वैयाकरण समाधान देता है कि अनुगतकर्तृत्व = व्यापक जडचेतन उभय साधारण कर्ता जो जड़ में भी रहे और चेतन में भी, ऐसा कर्तृत्व = कर्ता में रहने वाला व्यापार तुम्हारे मत में दुर्वच = बड़े दुःख से कहने योग्य है । अतः घट की कर्तृ संज्ञा हो ही नहीं सकती तो वाक्य को सम्भावना कहाँ ?

किञ्च भावानाया अवाच्यत्वे 'घटं भावयति' इत्यत्रेव 'घटो भवति' इत्यत्रापि द्वितीया स्यात् । न चात्र घटस्य कर्तृत्वेन तत्संज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम्, अनुगतकर्तृत्वस्य त्वन्मते दुर्बलत्वेन घटस्या-कर्तृत्वात् । कृत्याश्रयत्वस्य कारकचक्रप्रयोजकत्वस्य वा घटादावभावात् । धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात् ।

किञ्च—भावनया अवाच्यत्वे = सामान्यरूपेण भावना न धातुवाच्या न च तिङ् वाच्या स्यात्, तदा घटं भावयतीत्यत्र धात्वर्थ—फलाश्रयत्वं कर्मत्वमिति लक्षणस्वीकारे उत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वं घटे वर्तते । तेन तत्र कर्मसंज्ञा जायते । धात्वर्थं व्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमिति वक्तुं न शक्यते, व्यापारस्य अवाच्यत्वात् तथैव घटो भवतीत्यत्रापि धात्वर्थं उत्पत्तिरूपं फलं तदाश्रयो घटस्तेन तस्यकर्मत्वात्, द्वितीया प्राप्नोति । यतो धात्वर्थ—व्यापाराश्रयः कर्ता इति लक्षणं सम्भवत्येव नहि । लक्षणयोप स्थितस्य व्यापारस्या वाच्यत्वात्, कर्तृ संज्ञाऽपि न । येन कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञायाः बाधः सम्भाव्येत् । अर्थात् लक्षणया भावनया उपस्थितिर्वर्तते, शक्त्योप-स्थितिः नास्ति । तदा फलजनक स्वजनक व्यापार व्यधिकरण धात्वर्थं फलाश्रयत्वं कर्मत्वम् । उत्पत्त्याश्रयत्वेन घट इत्यत्र—द्वितीया प्राप्नोति । यदा व्यापारोऽपि धातु वाच्यस्तदा नोक्त दोषः । धात्वर्थं व्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वेन परत्वात् कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञायाः बाधात् ।

ननु घटो भवतीत्यत्र कृत्याश्रयः कर्ता इति लक्षणमादाय घट इत्यत्र धात्वर्थं फलाश्रयता कृत्याश्रयता च वर्तते । तेन कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञायाः बाधेन द्वितीया न प्राप्नोति । एतेन व्यापारस्या वाच्यत्वेऽपि न दोषस्तदाह न चेति-घटस्य कर्तृत्वेन=कृत्याश्रयः कर्ता इति लक्षणेन अथवा कारक-

यदि कहिए कि जो कृति (यत्न का आश्रय है उसे कर्ता कहते हैं, तो यह लक्षण घट में घटता ही नहीं । यदि कारक कर्म करण-सम्प्रदान इत्यादि का चक्र (समूह) का प्रेरक कर्ता माना जाय, तो दोनों लक्षण में अनुगत । (जड़चेतन उभयसाधारण) कर्तृत्व नहीं है । दोनों चेतन निष्ठ है जड़ घट में उक्त कर्तृत्व नहीं जा सकता । कारक समुदाय का प्रेरक चेतन कर्ता होता है । यदि कहिए कि धात्वर्थं फल का जनक व्यापार उसका आश्रय जो हो उसे कर्ता कहते हैं, परन्तु यह लक्षण सभी कारकों में घट जाने से अलक्ष्य में लक्षण के चले जाने से अतिव्यप्ति दोष होगा । जब तक धातु का व्यापार अर्थ न ही स्वीकृत होगा; तब तक अनुगत कर्तृत्व दुर्बल बना ही रहेगा । अतः व्यापार भी धात्वर्थं सिद्ध हुआ ।

चक्रप्रयोक्ता कर्त्ता । तेन कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञा बाध्यते ततो न द्वितीया इति सत्यम् । अनुगत कर्तृत्वस्य = जड़चेतनोभयसाधारण कर्तृधर्मस्यत्वन्मते = भवदीय सिद्धान्ते दुर्बलत्वेन = वक्तुमशक्यत्वेन, यतोहि कृत्याश्रयः कर्त्ता इत्युच्यते । कृतिश्च चेतननिष्ठधर्मः । अचेतने घटेऽऽश्रयतां वक्तुं न भजते । अतो घटस्या कर्तृत्वात् घटः कर्त्तेति वक्तुं न शक्यते । कर्तृत्वेन कर्मसंज्ञायाः बाधोऽपि न सम्भाव्यते व्यापारस्यावाच्यत्व दशायां कृत्याश्रयत्वस्य = धात्वर्थं फलजनककृतेराश्रयत्वमचेतने घटादावभावात् एवं कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य = कारकाणां = क्रियान्वयिनां चक्रं = समूहः सकल कारकाणीत्यर्थः । तेषां प्रयोक्तृत्वस्य = प्रवर्तकत्वस्य प्रयोगदशायां सर्वाणि कारकाणि कर्त्तारं भजन्ति । अतस्तानि कर्तृ व्यापार प्रयोज्यानि सन्ति (सर्वेषु कारकेषु सन्निहितेषु कर्तैव प्रवर्त्तीयता भवति) अतः प्रयोक्तृत्वमपि प्राणिधर्मः । तदपि, अप्राणिनि घटादौ न दृश्यते । एतल्लक्षणमप्यनुगतं न सम्भवति । इत्थं नैयायिकमतन्निरस्य मीमांसकमतन्निरस्यति—धात्वर्थानुकूल व्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम् । तन्मते धात्वर्थः कलं तज्जनको—व्यापारस्तस्याधारः कर्त्ता । इदृशं लक्षणं मन्यसे चेत् तत्कारक मात्रातिव्यापकत्वात् = कारकेषु सर्वत्र यत्किञ्चिद्रूपेण क्रियान्वयित्वं वर्तते । सर्वत्र कर्तृत्वलक्षणगमनेनातिव्याप्तिः स्यात् । अनुगतं सुनिश्चितं कर्तृत्वं न स्यात् । लक्षणस्य—सकल कारकेषु प्रवर्त्तिनात्, अलक्ष्ये लक्षण गमनात्—दोषः समुच्चीयते । भावनायाः वाच्यार्थत्वं विनाअनुगतं चेतनाचेतनोभयसाधारणं कर्तृत्वं न सम्भविष्यति । अतो व्यापारोऽपि धात्वर्थ एवेति—मन्तव्यैव ।

ननु कारक चक्र प्रयोक्तृत्वं कर्तृत्वम् (कारक समूहप्रयोगविषयः कर्त्ता) इति लक्षणं विवक्षया घटेऽपि तिष्ठति । तत्रापि कर्तृत्वं यास्यति । यथा “कारके” इति सूत्र भाष्ये—स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वं पारतन्त्र्यं कर्तृभिन्नकारकत्वम् । यत्र स्वातन्त्र्यं तत्र कर्त्ता “बलाहकात् विद्योतते” इत्यत्र

और भी यदि भावना धातु का अर्थ अस्वीकृत होंगा तो धातुओं में सकर्मक अकर्मक भेद विनष्ट हो जायगा । क्योंकि सकर्मक का लक्षण है कि स्वार्थ—धातु का अर्थ जो फल है उसके आधार से भिन्न है आश्रय जिसका ऐसे व्यापार के वाचक धातु सकर्मक कहाते हैं ।

अथवा धात्वर्थ व्यापार के आधार से भिन्न आधार हो जिसका ऐसे फल के वाचक धातुओं को सकर्मक कहते हैं । यह लक्षण भावना के वाच्यार्थ हुए बिना असम्भव है । अतः भावना को धात्वार्थ मानना चाहिए ।

अपि च भावनाया अवाच्यत्वे धातूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभाग उच्छिन्नः स्यात् । १. 'स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं' स्वार्थ २. 'व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं' वा सकर्मकत्वं भावनाया वाच्यत्वमन्तरेणासंभवि । अन्यतयत्वं तत्त्वमिति चेत् ? न, एकस्यैवार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् । तदेतदभिसन्ध्याह—कृञ इति ।

○

अपादान विवक्षायां पञ्चमी, अधिकरणविवक्षायां सप्यमी, स्वातन्त्र्य विवक्षायां प्रथमा वलाहको विद्योतत इति । एतेन कारकं विवक्षाधीनमिति सिद्ध्यति । घटस्य कर्तृत्व-विवक्षायां "घटो भवति" ति प्रयोगे न दोषः । अत आह—अपि चेत्—फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वे सकर्मकाकर्मकयोर्लक्षणं साधु-संघटते । अवाच्यत्वे तु=भावनाया अशक्यत्वे तु धातूनां=साध्यक्रिया वाचकानां यः सकर्मकत्वाकर्मकत्व विभागः=कर्मसहितं-कर्मरहितधातुभेदे सति सकर्मकः, अभेदे—सत्यकर्मको धातुः । तदाह मूले स्वार्थ इति ॥ स्वं=धातुः तस्यार्थः फलं तस्माद् व्यधिकरणं भिन्नाश्रयो यस्य (व्यापारस्य) तस्य बोधकत्वं शक्यता प्रतिपादकत्वं सकर्मकत्वम् । एवं स्वं=धातुः तदर्थो यो व्यापारः तेन सहसामानाधिकरण्यमेकाश्रयकं फलं, तस्य वाचकत्वमकर्मकत्वम् । एष विभागो तावन्नसिद्ध्यति यावद् भावनायाः धातुवाच्यता नाङ्गीक्रियते । वाच्यत्वमन्तरेण=बोधकत्वं विना उक्तविभागोऽसम्भवि ।

ननु लक्ष्येषु गोषु शृङ्गि ग्राहिकया—एते गावो चैत्रस्य, अन्येषां शृङ्ग गृहित्वा एते मैत्रस्येति विभाजन इवात्राप्येतेऽकर्मकाः इति सम्भावनया विभागो रक्ष्येते तदाह—अन्यतमत्वमिति । सकर्मकेभ्यः अन्ये=भिन्नाः (अकर्मकाः) अन्यतमाः तेषां भावस्तत्त्वम्=अनुगतं परिगणितं—सकर्मत्वं ततोऽवशिष्टा अकर्मकमाः । अर्थात्—सकर्मक रूपेण विवक्षिताः यावन्तो

एषु=सभी धातुओं में अन्यः=सकर्मकत्व धर्म से विवक्षित धातुओं से भिन्न धातु अकर्मक है । ऐसे ही अकर्मकत्व धर्म से विवक्षित धातुओं से भिन्न धातु सकर्मक है । यही अन्य तमत्व है तत्त्व=सकर्मकत्व अकर्मत्व है; परन्तु ऐसा लक्षण अनर्थकारी और अव्यावहारिक भी हो सकता है । क्योंकि एक ही धातु अर्थ भेद से सकर्मक भी है अकर्मक भी । जैसे वह धातु वहने अर्थ में अकर्मक है गङ्गा वहति । भार वहति भार ढोने अर्थ में सकर्मक है । यह देखा गया है । इन्हीं सब विषयों का अनुसन्धान करके कारिका में कहा कि कृञ् धातु को अकर्मक की आपत्ति होगी, अतः यत्न अर्थ कृ का न मानना चाहिए ।

अयं भावः व्यापारावाच्यत्वपक्षे फलमात्रमर्थ इति फलितम् । तथा च 'करोति' इत्यादौ यत्नप्रतीतेस्तन्मात्रं वाच्यमभ्युपेयम् । तथा च यतो प्रयत्ने' इतिवत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्मकतापत्तिरुक्तरीत्या दुर्वरिति । तथा च "न हि यत्नः" इत्यत्र फलस्थानीयत्वेनेति शेषः । 'कृञ्' इति धातुमात्रोपलक्षणम् । सर्वेषामप्यकर्मकता सकर्मकता वा स्यादिति भावः ।

○

धातवस्तैभिन्ना अकर्मकाः । ततो न विभागोच्छेदापत्तिस्तन्न एकस्यैव धातो-
रर्थभेदेन धातूनामनेकार्थत्वेन केचन धातव उभय कर्मकाः भवन्ति । यथा
जि धातुरभिभवार्थ—सकर्मकः । न्यूनी करणार्थेऽकर्मकः । वह धातु "भारं
वहति" इत्यर्थे सकर्मकः । गंगा वहतीत्यत्राकर्मकः । इत्यमर्थ भेदेन एकस्मि-
न्नपि धातौ सकर्मकताऽकर्मकता वा दृश्यते । श्रृङ्गि ग्राहिकया निर्णे तुं
साँकर्यमव्याप्यतिव्याप्तिश्चा पतति । एतान पूर्वोक्तान् दोषानभिसन्धाय =
सम्यगनुभूय आह—कारिकायां कृञोऽकर्मतापत्तेः नहि यत्नोर्थ इष्यते इति ।

ननु धात्वार्थं फल जनक व्यापार व्याधि करण फल वाचकत्वं सकर्मक-
त्वमिति लक्षण स्वीकारे कृ धातौ न दोषः । यतो यत्नरूपं फलं फलताव-
च्छेदक विषयता सम्बन्धेन यत्न जनकात्ममनः संयोगरूपव्यापारानधिकरणं
घटादिवृत्तित्वेऽपि तद् भिन्नत्वरूपमकर्मकत्वम् कृ धातौ न सम्भवति । अतः
कृञोऽकर्मकतापत्तेरित्यापत्तिरसङ्गतैव । अत आह अयम्भाव इति—
व्यापारस्यावाच्यत्वे = व्यापारः धातोरर्थो नेति मते केवलं फलमेव धात्वर्थः
स्यात् । तेन कृ धातोः यत्न मात्रं फलं फलितम् । एवञ्च करोतीत्यादि
स्थले (आदिपदेन जानाति इच्छति, इत्यादि संग्रहः । तत्रापि ज्ञानेच्छादि

व्यापार को धातु का अवाच्य अर्थ स्वीकार पक्ष में केवल फल ही धातु का अर्थ
फलित होगा । और भी करोति इत्यादि में कृ धातु में यत्न रूप फल की ही प्रतीति
होगी । यत्न ही कृ धातु का वाच्यार्थ मानना आवश्यक हो जायगा । तो परिणाम
यह होगा, कि 'यतो प्रयत्ने' धातु जैसे अकर्मक है वैसे ही धातु के फल वाचकत्व पक्ष
में फल के स्थान यत्नरूप फल कृ धातु का वाच्य बनेगा । तो कृ और यत्न धातु के
वाचकत्व में अवेपातू=कोई भेद (अन्तर) न होने से कृ धातु में अकर्मक होने की
आपत्ति पूर्वोक्त व्याख्यान से दुर्वार होगी । इस प्रकार से 'नहि यत्नोर्थ इष्यते' का
भाव यह है कि फल के स्थान में कृ का यत्ने अर्थ नहीं मानना चाहिए ।

कृञ् धातु सभी धातुओं का उपलक्षण है अपना बोध कराते हुए सभी का बोध
कराता है । फलतः सभी धातु या सकर्मक होंगे या अकर्मक ।

रूप फल मात्रार्थं वाचकत्वमावश्यकम्) कृ धातोः यत्न मात्रार्थं प्रतीति
र्भविष्यति । तेन फलस्थानीयो यत्नः फलरूपमर्थं गृह्णाति । यथा यत्न
रूपार्थस्य वाचको यति प्रयत्ने धातोरकर्मकोऽस्ति तथैव फल स्थाने यत्न
रूपार्थस्वीकारे कृ धातोरपि । फलस्थाने यत्नार्थवाचकत्वेऽविशेषात् ।
कस्यापि भेदस्यासम्भवात् अकर्मकलक्षणातिव्याप्तिः स्यात् उक्तरीत्या =
सकर्मकधातुभिन्नो धातुरकर्मक इति रीत्याऽकर्मकतापत्तिवारयितुमशक्या ।
यदा फल वाचित्वमकर्मकत्वं तदा सर्वेषां धातूनामकर्मतापत्तिः । सकर्मकता-
पत्ति र्वा स्यात् । तदा कृत्रोष्यमतापत्तिरिति कृ धात्वर्थो यत्फलं तत्स्थाने
यत्न इत्यर्थो न कर्तव्यः तस्मादुभयार्थको कृ धातुः ।

ननु पूर्वोक्त प्रकारेण सविषयार्थको "ज्ञा" धातुः, उत्पत्त्यर्थकश्च कृञ्
धातुः, व्यापारार्थक इति सिद्धम् । किन्तु सर्वे धातवो भावनार्थकाः इति न
सिद्धयति । धातु मात्रस्य व्यापारवाचकत्वे किं प्रमाणम् ? अत्र कृञ्पदं
धातुमात्रोपलक्षणं क्वचिच्छब्दार्थमादाय क्वचिल्लक्ष्यार्थं मादाय बोधकम् ।
एवमजहतस्वार्थावृत्त्या धातु मात्रस्य प्रत्यायकाः । तेन सर्वेषां धातूनामप्य-
कर्मकता = कर्म प्रतीतिराहित्यं सकर्मकता = कर्मप्रतीतिसाहित्यमिति
ध्वन्यते । तेन फलमात्रं धात्वर्थ इति वक्तुं न शक्यते तस्माद् व्यापारीऽ
प्यर्थो वक्तव्यः । अथवा यत्नमात्रमित्यर्थः ।

फल मात्रं धात्वर्थ इति मीमांसकमतं खण्डयित्वा व्यापार मात्रं धात्वर्थ
इति पक्षं निरस्यति । तत्र पक्षे तत्तद्धातुजन्यफलविशेषबोधे तत्तद्धातु
जन्य भावनोपस्थितिः कारणम् । संयोग रूपफलविशेष बोधे "गम" धात्वर्थ
व्यापारोपस्थितिः कारणं न त्यजधातोरुपस्थितिरिति । केषाञ्चिन्नैयायिकमतं
निराकर्त्तुं माह-अथवेति कारिकायां व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च
क्रिया इत्यर्धभागेन व्यापारस्य वाच्यत्वं = शक्या बोधकत्वं प्रसाध्य =
प्रकर्षेण सिद्धि कृत्वा फलांशस्यापि = धातोः व्यापारोऽर्थस्त्वस्त्येव, फलम-
प्यर्थ इति फलस्य धातुवाच्यत्वं साधयन् नैयायिकाम्युपगतं = स्वीकृतं
जानातीत्यत्र ज्ञा धातोः फल मात्रमर्थः । कृ धातोः यत्न मात्रमर्थ इति
स्वीकर्तृभिः विरुद्ध वादिभिः केवलं ज्ञान यत्न क्रिया मात्र वाचित्वं = मात्र
पदेन फलस्य धातुवाच्यत्व निराशः । धातुः व्यापारमात्र वाचीति निरासः ।
तद्दूषयति कूळ इति ।

ननु "कृ" धातोः फलमर्थो नास्ति चेत्फलव्यधि करण व्यापार वाचित्व-
मिति वक्तुं न शक्यते । कथंसकर्मकत्वम् । अथवा फलं द्वितीयार्थस्तदन्वयी
सकर्मकोऽनन्वयी अकर्मक ततो न दोषस्तदाह-अयम्भाव इति । धातो यः

अथवा 'व्यापारो भावना' इत्यर्थेन व्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तत् साधयन नैयायिकाभ्युपगतं जानातिकरोत्यादेः केवल-ज्ञान-अत्रादिक्रियामात्रवाचित्वं दूषयति—ऋञ् इति । अयं भावः । फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापार एव धात्वर्थः स्यात् । तथा च स्वार्थफलव्य-धिकरणव्यापारवाचित्वादिरूप सकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः । न च कृञादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति नैयायिकोक्तं युक्तम्, व्यवहारस्य भाक्त-त्वेऽपि कर्मणि लकारासम्भवात् । न हि तीरे गङ्गापदेऽस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्नानादिकार्यं कर्तुं शक्यम् । एवञ्च 'न हि यत्न' इत्यत्र यत्नमात्र-मित्यर्थः ॥ ५ ॥

०

फलांशः सोऽवाच्यश्चेत्तर्हि क्रियामात्रं धात्वर्थः स्यात् । तथा च=व्यापार मात्रधात्वर्थं स्वीकारे स्वार्थं इति । स्व=धातुः तस्यार्थः फलं तस्माद्भिन्न आधारो यस्यासौ व्यापारस्तस्य वाचीसकर्मकः । इति लक्षणमुच्छिन्नं फल-मपि धात्वर्थं इति स्वीकर्तव्यः । न च कृ धातौ कर्मणा सहितं सकर्मक-मिति लक्षणं फलवाचकतां विना न स्यात् । व्यापारमात्रं शक्तिरिति पक्षे तु द्वितीयाद्यर्थं फलान्वयी योऽर्थः स सकर्मकः । "पच" धातु योगे द्वितीयायाः विकलीत्याद्यर्थं । "पठ" धातु सन्निकर्षे तस्या ज्ञानमर्थः "ज्ञा" धातु सन्निधौ ज्ञान विषय इत्यर्थः । तेषामन्वयिन इत्यर्थे न क्षतिः । घटो जानातीत्यादौ वटादीनां गौण कर्मत्वमिति, वदतां प्राचीन नैयायिकादीनां मतन्निराचष्टे न चेति तेषां मते सकर्मकत्व व्यवहारो भाक्तः । ज्ञा धातौ सविषयकयत्नार्थे लक्षणा करिष्यते । सविषयक ज्ञानार्थे लक्षणा भविष्यति । "ज्ञा" धातौ भाक्तः=लक्षणिकः । भज्यते=आमृज्यते विशेष्यतया अनाश्रयते=च शक्यार्थोऽनयेति भक्तिः । शक्य सम्बन्धरूपा लक्षणा । यथा वाच्यार्थः तिरो-धीयत, आत्मानं प्रदर्शयितुं शक्यार्थोऽपेक्ष्यते च तत आगतो भाक्तः । इति

कारिका के "व्यापारो भावना" इस अर्धांश से व्यापार को धातु का वाच्यार्थ सिद्ध करके, धातु के फल अंशको भी वाच्यार्थ सिद्ध करते हुए, नैयायिकों द्वारा स्वीकृत ज्ञा धातु का केवल ज्ञान मात्र अर्थ, कृ धातु का केवल यत्नमात्र अर्थ की वाचकता को दूषित करने के लिये कहा कि 'कृञोऽकर्मकाण्यत्ते =' ।

सारांश यह है कि फल अंशको धातु का वाच्यार्थ न ही माना जायगा, तो केवल व्यापार ही धातु का अर्थ होगा । तथा च=परिणाम यह होगा कि स्वार्थ=धातु का अर्थ जो फल है उसके आश्रय से भिन्न है आश्रय जिमका ऐसे व्यापार के वाची धातुओं को सकर्मक कहते हैं इत्यादि लक्षण कुलक्षण (उच्छिन्न) से नष्ट हो जायेंगे ।

नैयायिकोक्तम्, [प्राचीन नैयायिकोक्तं न तु नव्यैस्तैस्तु फल व्यापारयोरुभयो वाच्यार्थत्वमिति मन्यते] युक्तं=तर्कं सङ्गतं तन्न, व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि = कृञ् इति अकर्मकस्तत्र सकर्मक शब्देन यो व्यवहार=लोके प्रयोगस्यस्या कर्मकरूप वाच्यार्थस्तिरोधीयते सकर्मक रूपो लक्ष्यार्थ उत्भूयते । एवं लक्षणा निवन्धने सत्यपि कर्मणि लकारासम्भवात्=शक्यार्थो मुख्यं कर्मलक्ष्यार्थो गौणम् । एवं मुख्ये सकर्मके धातौ शास्त्रस्य लः कर्मणीत्यस्य चरितार्थता गौणे कर्मणि तु चारितार्थे मानाभावः । लक्षणायान्तु, अर्थः केवलमाभाषते न तु व्यवहारोपयोगीति । अत्र लौकिको दृष्टान्तो नहि तीर इति । यथा “गंगायां धोष” इत्यादौ गंगापदस्य प्रवाहार्थकस्य तटे भाक्तत्वेऽपि = लक्षणाया तट रूपार्थं बोधेऽपि तेन तट रूप लक्षणिकार्थेन स्नानादि कार्यं कर्तुं न शक्यते । भाक्ते=लाक्षणिके स्नानादिरिव किमपि कार्यं कर्तुं न शक्यते । तथा क्रियते घट इत्यादौ लाक्षणिके कर्मणि लकारो न भविष्यति भाक्तत्वात् । गौण मुख्य न्यायस्य प्रधानाप्रधान न्यायस्य च प्रवर्त्तनात् ।

न च तुल्य न्यायेन तण्डुलः—पच्यत इत्यत्रापि लाक्षणिकं कर्म । तेन तत्रापियगादीनि कार्याणि न स्युः, कथं तस्य सिद्धिस्तन्न, तत्र ‘कर्मवत्कर्मणा तुल्य क्रिय’ इति सूत्रारम्भ सामर्थ्येन कर्मकर्तृपदेगौण मुख्य न्यायो न प्रवर्त्तते । एवञ्च पूर्वोक्त व्याख्यानमनुसन्धाय कारिकायामुक्तं नहि यत्नोऽर्थ इष्यत इति । तत्र यत्न मात्रमर्थो नेत्यर्थः । मात्र पदेन व्यापारस्य व्यवच्छेदः । केवलं व्यापार स्थानीयो यत्नो ग्राह्यः । अर्थात् यत्नादिव्यापारस्य, उत्पत्त्यादि फलस्य च धातोर्वाच्यत्वमङ्गीकार्यं येन कृञादौ सकर्मकता सिद्धयेत ॥५॥

उपर्युक्त सिद्धान्तेन फल व्यापारयोर्धात्वर्थता स्वीकारादेव आह = किन्तुत्पादनमिति अपितु उत्पादनमेव=उत्पतिरूपफलमेव तत्सहितो यत्नदिस्तदनुकूलो व्यापारश्च कृञ् धातोरर्थः । आदि पदेन यत्नादन्येषां

न कहिए कृञ् इत्यादि धातुओं में सकर्मक धातु व्यवहार भाक्त=लाक्षणिक है क्योंकि नैयायिक लोग कहते हैं कि जहाँ कृ धातु में अकर्मकता हो वहाँ लक्षणा द्वारा सकर्मकता स्वीकार करनी चाहिए । कृ धातु में सकर्मकता का व्यवहार भले ही लाक्षणिक हो कर्म (कार्यरूप) में लकार असम्भव है । जैसे गङ्गा में स्नान की तरह लाक्षणिक अर्थ तट में स्नान वगैरह कार्य नहीं होता वैसे ही कृ धातु से भी कर्म में लकार नहीं होगा । अतः लक्षणा असङ्गत है । यत्नभाव अर्थ नहीं हो सकता । किन्तु फलजनक यत्न अर्थ हो सकता है ।

किन्तुत्पादनमेवातः कर्मवत् स्याद् यगाद्यपि ।

कर्मकर्तर्यन्यथा तु न भवेत् तद् दृशेरिव ॥ ६ ॥

उत्पादनम्—उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि कृजर्थ इत्यर्थः फलस्य वाच्यत्वे युक्त्यन्तरमाह-अत इत्यादि । यतः कृजो यत्नमात्रमर्थो नेष्यते, अतः । कर्मवत्स्यादिति पदेन “कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः” इति सूत्रं लक्ष्यते । अयमर्थः—यत एवास्योत्पादनार्थकता, अतः ‘पच्यते ओदनः स्वयमेव’ इति वत् ‘क्रियते घटः स्वयमेव’ इति यगादयोऽप्युपपद्यन्ते अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाभावात्तत्र स्यात्, दृशिवत् । यथा ‘दृश्यते घटः स्वयमेव’ इति न, दर्शनस्य घटावृत्तित्वात्, तथा यत्नस्यापि इति तथा प्रयोगानापत्तेरिति ॥ ६ ॥

०

धातूनामपि व्यापारो वाच्य इति ध्वन्यते । तेन रथो यच्छतीत्यादौ रथे यत्तार्थतया वाधेऽपि, अन्यः=ज्ञक्यार्थो व्यापारः, तस्याश्रयो रथः, तत्र कर्त्तरि लक्षणा न भवति ।

ननु गौणमुख्योभय संधारण कर्मसम्बलित व्यापारवाचकाः ये धातवस्ते सकर्मकाः । अथवा कर्मवत्कर्मणेति शास्त्रसामर्थ्यात् गौणमुख्यन्यायः कारकाधिकरे न प्रवर्तते । “आधारोऽधि करणम्” इति सूत्रे आधार ग्रहणं प्रमाणम् । तत्र गौणकर्त्तुरिव गौण कर्मणोऽपि ग्रहणे कर्मणि लकारसम्भवे “लः कर्मणि०” इति सूत्रे गौण न्यायस्याप्रवृत्तौ मानाभावेन क्रियते कटः ज्ञायते ज्ञानमित्यादौ, गौणे कर्मणि यगादिः न स्यात् तन्न, कर्मणि लकार-विधायके शास्त्रे स्वरितत्व प्रतिज्ञा बलात् स्वरितेन अधिकः कार इत्यर्थेन-अधिक पदेन गौणस्यापि कर्मणो ग्रहणान्न दोषः । तेनाध्यासिताः भूमय इत्यादीनां सिद्धिः । अन्यथा फल व्यापारयोः पृथगाधारत्वं सकर्मकत्व-मिति लक्षणेन तेषां सिद्धिः न स्यात् । उत्पादनार्थं स्वीकारे कर्मवद्

अतएव—सकर्मक और अकर्मक व्यवहार की असिद्धि के कारण धातुओं का फल व्यापार दोनों अर्थ स्वीकार करते हुए बोले किन्तु—अपितु उत्पादन के अनुकूल व्यापार ही कृ धातु का अर्थ है । इस लिये कर्म वद्भाव और यक् इत्यादि भी होते हैं । अन्यथा—यदि ऐसा नहीं होगो तो दृश धातु की तरह कर्म को कर्ता की विवक्षा भी नहीं हो सकेगी ।

व्याख्या—कृ धातु का केवल यत्न ही अर्थ नहीं है, किन्तु उत्पादन रूप फल सहित यत्न क्रिया चेष्टा आदि ही अर्थ है फल भी धातु का वाच्यार्थ है इसमें

भावोऽपि भवति यगादयोऽपि जायन्ते । अन्यथा दृशेरिव कर्मकर्त्तरि यगादयो न स्युः ।

धातोः फलार्थकत्वे कर्मवद्भावयगादि साधने च युक्त्यन्तरम् = अन्यां युक्तिं ब्रूते । धातोः फलव्यापारोभयार्थकस्वीकारात् कृ धातोः यत्न मात्रं = केवल कृतिरेवार्थो नेष्यते = नाभिप्रियते । यतः = यस्मात् अतः = अस्मात् कारणात् कर्मवत् स्यात् ।

इवार्थे वतिः । यथा कर्मणि प्रत्यये सति यगादयो भवन्ति तथा आरोपिते कर्मकर्त्तरि यगादयः स्युः । यद्वा कर्मवत्पदमेकदेशानुकरणं तेन (कर्म युक्त्यन्तर = अन्य प्रमाण प्रस्तुत करते हैं अनःफल अर्थ भी स्वीकार करने पर, जहाँ कर्म को कर्ता की विवक्षा हो गयी है वहाँ कर्मवद्भाव (कर्मकां अतिदेश) होता है । यक् चिणादि भी होते हैं । यतः जिसलिये कृ धातु का यत्न मात्र अर्थ इष्ट नहीं है इसलिये कारिका में कर्मवद् पद से 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियो सूय संकेतित होता है । सारांश यह है कि जिसलिये कृ जातु का उत्पत्ति रूप फल का जनक व्यापार अर्थ है इस लिये 'क्रियतेघटः स्वयमेव' पच्यते ओदनः स्वयमेव इत्यादि में यक् इत्यादि होते हैं । 'कुम्भकारः घटं करोति' कुम्भकार क्या स्वयं प्रगट हो रहा है । तण्डुल स्वयं पक रहा है । यहाँ घट और तण्डुलरूप कर्म में कर्ता की विवक्षा करने पर जब कर्म ही कर्ता हो गया । लट् के पश्चात् प्राप्तशप् को बांधकर यगादि होते हैं । क्योंकि कर्मस्था क्रिया के तुल्य क्रिया हो जिस कर्ता में वह कर्मवद् भावको प्राप्त होता है । अर्थात् कर्म में प्रत्यय होने पर जो = कार्य = आत्मनेपद यक् चिणित्यादि होते हैं । वे कर्मस्थानापन्न कर्ता में कर्मवद् भाव के पश्चात् होते हैं । अन्यथा—यदि कृ का यत्नमात्र ही अर्थ मानोगे तो वह यत्न कर्म में रहने वाला नहीं है क्योंकि वह चेतन में रहने वाला धर्म है । अतः घट में यत्न बाधित है । क्रियते घटः स्वयमेव यह कर्म कर्तृ प्रक्रिया का प्रयोग नहीं बनेगा । क्योंकि यत्नरूपार्थं चेतनकर्तृस्थ है । जड़ कर्तृस्था नहीं 'दृशिवद्' जैसे दृशधातु में कर्म कर्तृ प्रतीत होती हो वहाँ कर्मस्था क्रिया है । जहाँ कर्म में क्रिया की कोई विशेषता परिलक्षित न हो वह कर्तृण्या क्रिया है । घट से कुम्भकार वृत्ति उत्पादन क्रिया जो मिट्टी से हुई है वह घट के दर्शन से लक्षित होती है । अतः घटसे परिलक्षित क्रिया कर्मस्था हो गयी । घटं पश्यति में दर्शन क्रिया (चाक्षुष् व्यापार) से घट रूप कर्म में कोई विशेषता दिखाई नहीं पड़ती है । यहाँ दर्शन क्रिया कर्तृस्था है कर्मस्था नहीं । अतः घट में दर्शन क्रिया की कोई झलक नहीं है । कर्मवत् अतिदेश भी न होगा । दृश्यते घटः यह प्रयोग भी नहीं बनता है । जैसे दर्शन क्रिया घट में अवृत्ति है वैसे यत्नस्यपि यत्न क्रिया भी घट में अवृत्ति है । अतः कर्म कर्तृ का प्रयोग नहीं होता है । ॥६॥

वत्कर्मणा) इति सूत्रं लक्ष्यते । तत्रापि सूत्रविहितयगादिः लक्ष्यते । कर्म-
 वदतिदेशेन कर्मकर्त्तारि यगादयो भवन्ति । केवल यत्नार्थं स्वीकारे दृशेरिव
 कर्म वदभावो न स्यात् । अयम्भावः यत् एवास्या उत्पादनार्थकता =
 कृञ् धातोः यस्मात्कारणात् उत्पत्त्यनुकूलव्यापारोऽर्थः । अतः =
 अस्मात्कारणात् क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्र 'कुम्भकारः घटं करोति'
 कितेन घटः स्वयमेव क्रियते । अत्र घटरूपकर्मणि कर्तृत्वविवक्षायां तत्र
 कर्त्तर्यर्थे शप् प्राप्नोति, तं प्रवाध्य कर्मवत्कर्मणा नुत्थक्रियः = कर्मणा
 तुल्यक्रियः कर्त्तृकर्म वदभवति । कर्मणि घटे विद्यमाना या क्रिया सा
 कर्तृत्वा रोपेऽपि घटे तिष्ठत्येव । तेन यगादिः प्रवर्तते । यत्नार्थं स्त्वचेतने
 बाध्यते, तस्य चेतनमात्रविषयत्वात् । तेन क्रियते घटः, पच्यत ओदन
 इत्यादि प्रयोगाः यत्नार्थं न सिद्धयन्ति । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषी
 दृश्यते, सा केवल कर्तृस्था । तण्डुले कर्मणि दर्शनमात्रेण पाकक्रिया ज्ञायते ।
 तेन तत्र कर्मवदभाव उपपद्यते, संसिद्धयति । अन्यथा = यत्न मात्रंकृगर्थ-
 स्वीकारे यत्नस्य कर्म निष्ठत्वा भावात् = अचेतने घटे तण्डुले वा कृते
 रभावात् = क्रियाया असत्त्वात् यगादयो न स्युः । यदा उत्पत्त्यनुकूलव्या-
 पारोऽर्थो अंगीक्रियसे तदा क्रिया कर्मस्था भवति । तेन कर्मवदभावातिदे-
 शोऽपि । अन्यथा दृशिवत् = दृशिना तुल्यमित्यर्थः दृश्यते घटः स्वयमेवेति
 यथा न भवति तथा क्रियते घट इत्यपि न स्यात् । घटं पश्य तीत्यत्र चाक्षुष
 व्यापारेण घटरूपकर्मणि घटदर्शनेन दर्शनं क्रिया न दृश्यते यतः चाक्षुष-
 क्रिया कर्तृस्थाऽस्ति कर्मस्था नास्ति । तत्राति देशो न जायते । एवं यत्न-
 स्यापि = कृतेरपि घटदर्शनेन ज्ञानं न भवति । अतस्तथा प्रयोगानापत्तेः
 दृश्यते घटइत्यादि प्रयोगाः न भवन्ति । प्राप्य कर्मत्वात् ।

कृमादेखि = यथा कृञ् धातोर्ऽप्यनुकूलव्यापारोऽर्थः । एवं ज्ञा-
 धातोरेपि विषयेण घटपटादिनाऽवच्छिन्नं = विशिष्टमावरणम् = अज्ञानमर्थः
 यथा घटाकाश इत्यत्र आकाशो व्यापकं तस्य अवच्छेदको = भेदको घटः,
 अवच्छिन्नो = विशिष्टाकाशः एवमावरणं व्यापकं तस्या वच्छेदको गुणो घट
 विषयस्तेनावच्छिन्नमावरणम् । तस्य भङ्गो नाशोऽदर्शनमित्यादि फलं-
 मपि ज्ञाधातो रर्थं इति मन्तव्यैव तथा च विषयावच्छिन्नावरण भङ्गफल
 स्वीकारे यथा क्रियते घट इत्यत्रापि विषयो घटः तदवच्छिन्नमावरणम् =
 अज्ञानं तस्य भङ्गो नाशस्तदाश्रयोऽपि घटोऽस्ति । स प्रयोगः कथं न भवति ।
 एवं ग्रामो गम्यते स्वयमेवेत्यत्र गमनव्यापारजन्य संयोगाश्रयता ग्रामेऽपि
 वर्तते । सोऽपि कथन्न भवति इत्याद्यपीत्याशका = यावन्ति फलाश्रयाणि

नन्वेवं कृत्रादेरिव 'जानाति' इत्यादेरपि विषयावच्छिन्नावरणभङ्गादिफलवाचित्वमावश्यकम् । अन्यथा सकर्मकितानापत्तोः । तथा च 'जायते घटः स्वयमेव' इति किं न स्यात् । एवं 'ग्रामो गम्यते स्वयमेव' इत्याद्यपि, इत्याशङ्कां मनसिकृत्याह—

सन्ति सर्वत्र लकारः प्रवर्ततामिति सन्देहं मनसि कृत्वा = चित्त आरोप्याह निर्वर्त्य इति = ।

निरपूर्वकं वृत् धातोः प्रकृति स्वरूप पुरस्सर विभिन्न रूप धारणमर्थः । निर्वर्तितुं योग्यं निर्वर्त्यं कर्म यथा कुण्डलं सुवर्णं रूप विकारः । तत्र सुवर्णं तथैव = तिष्ठति रूप मात्रं परिवर्तते । विकार्यं वि पूर्वकं "कृ" धातोः प्रकृति विनाश्य विकारोऽर्थः । विकारयितुं योग्यं विकार्यं कर्म यथा लौहं भस्म लौहस्वरूपं विनाश्य भस्म जायते उभयत्र कर्मवद् भावः = कर्तृत्व विवक्षायां कर्मत्वारोप = इष्यते सर्वसम्मतमिति भावः । भाष्ये प्राप्य कर्मणि तु कर्मवद्भावो नेष्यते । एतेषां समर्थनं साधयितुमाह मूले सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः = उपस्थापितः । कर्मवत्कर्मणा "सूत्रे भाष्ये धातु पदमनुवर्त्य धातुवाच्याक्रिया कर्मणः तुल्याच्चेत् कर्तरि कर्मवद् भावः । अथवा कर्मवत्सूत्रे कर्मग्रहणं कर्मस्थां क्रियां लक्षयतीत्येव सिद्धान्तः । अन्यथा साध्वसिश्छिनत्ति, स्थाली पचति" इत्यत्रापि कर्मवद् भावः सम्भाव्येत—

समान्येन कर्म द्विविधं लक्ष्यते । ईप्सितम्, अनोप्सितञ्च, तत्रेप्सितं = (कर्तुः क्रिययाऽभिलषितम्) त्रिविधम् । (१) निवर्त्य, देशप्रदेशमण्डल

जैसे कृ धातु का उत्पत्ति के अनुकूल व्यापार अर्थ है । ऐसे ही ज्ञा धातु को भी विषयावच्छिन्न आवरणभङ्ग इत्यादि फल का वाची होना चाहिए । केवल ज्ञान मात्र अर्थ नहीं अन्यथा = उसके विपरीत ज्ञाधातु में सकर्मक का लक्षण नहीं घटेगा । यदि ज्ञा धातु में सकर्मकत्व व्यवहार के लिये विषय घट है उससे अवच्छिन्न = विशिष्ट आवरण = अज्ञान है उसका भङ्ग = अभाव विनाश आदि को फल मानते हैं उसका आश्रय घट है तो जायये घटः' यह प्रयोग क्यों नहीं; । इसी प्रकार ग्रामो गम्यते प्रयोग क्यों नहीं । क्योंकि—गमन क्रिया से फलीभूत फल संयोग है उसका आश्रय ग्राम है तो कर्मणि प्रत्यय क्यों नहीं । इत्यादि शङ्का को ध्यान में रख कर बोले— निवर्त्य इति ।

निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते ।

न तु प्राप्येकर्मणीति सिद्धान्तो हि व्यवस्थितः ॥७॥

ईप्सितं कर्म त्रिविधम्—निर्वर्त्य, विकार्य, प्राप्यञ्च । तत्राद्ययोः कर्मवद्भावो, नान्त्ये । प्राप्यत्वञ्च क्रियाकृतविशेषानुपलम्भमानत्वमिति सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते । न हि—अयं घटः केन चिद् दृष्टो, ग्रामोऽयं केन चिद्गत इति शक्यं कर्मदर्शनेनावगन्तुम् ।

ग्रामादिः देशस्येव विकारः सन्नपि देशत्वं न जहाति । (२) विकार्यम्, गो धूमस्य विकारोरोटिका । सा गो धूमं जहाति, स्वरूपञ्च यस्य न दृश्यते । (३) प्राप्यम्—प्रापयितुमनुभवं गमयितुं योग्यं कर्म, अत्र क्रिया कर्मस्था न दृश्यते । तत्र तस्याः कर्मणि प्रापणविषयता दर्शनस्यानुभवस्य वा विषयता नास्ति ।

आद्ययोः = प्रथमोक्तयोः निर्वर्त्य विकारयोः कर्मवद्भावः कतर्यारोपित कर्मत्वमिष्यते । तेन कर्मस्थानां क्रियावतां धातूनां कर्ता कर्मवद्भवति, नान्यत् । अत आह नान्त्ये = प्राप्ये कर्मणि क्रियायाः कर्मस्थत्वाभावात् तत्र तुल्या क्रिया यस्या सौ तुल्य क्रियः कर्तेति वक्तुं न शक्यते प्राप्य लक्षण

निर्वर्त्य कर्म और विकार्य कर्म में कर्मवद् भाव इष्ट है । प्राप्यकर्म में कर्मवद् भाव इष्ट नहीं है यह सिद्धान्त = निष्पन्न—निर्णय व्याकरण शास्त्र में व्यवस्थित है ।

कर्ता को ईप्सित कर्म तीन प्रकार का है । १—निर्वर्त्य = जिसमें पदार्थ वही हो, केवल स्वरूप परिवर्तन होता है सुवर्ण के आभूषण में सुवर्ण वही रहता है केवल आकार बदलता है । २—विकार्य = जिसमें तत्त्व नष्ट होकर चेञ्ज होता है । जैसे काण्ठ जलकर भस्म में बदलता है । गौधूम नष्ट होकर करपट्टिका के रूप में परिवर्तित होता है । ३—प्राप्य कर्म में क्रिया केवल कर्ता में रहती है कर्म में नहीं । तीनों कर्मों में प्रथम दो में कर्मवद्भाव = कर्ता में कर्म के धर्म का अतिदेश (आरोप) होता है । अन्तिम (प्राप्य) कर्म में नहीं । प्राप्यकर्म का लक्षण यह है कि जिस कर्म में क्रिया से की हुई कोई विशेषता—लक्षण, चिह्न, रूप, उपलब्ध न हो उसे प्राप्य कर्म कहते हैं जो सुबर्थ निर्णय में कहा जायगा । घट दर्शन का विषय है परन्तु दर्शन क्रिया का कोई भी चिह्न, रूप, लक्षण घट में परिलक्षित नहीं होता । यह घट किसी से देखा गया, यह ज्ञान केवल कर्म के दर्शन से सम्भव नहीं है । इस ग्राम में कोई पहुंचा है यह ज्ञान केवल ग्राम के दर्शन से सम्भव नहीं । यहाँ ग्राम गम धातु का, घट दृश धातु का प्राप्य कर्म है क्रियाकृत विशेषता अदृष्ट है । 'तण्डुलः पच्यते' में अवयव शिथिलीमवनादि क्रिया की विशेषता दृष्ट है ।

‘मटं करोति’ इति निर्वर्त्यं, ‘सोमं सुनोति’ इति विकार्यं च तज्ज्ञातुं शक्यमिति न तःप्राप्यम् । तथा च घटादेर्दृश्यादौ प्राप्यकर्मत्वात्प्रतीति-प्रसङ्ग इति भावः । धातूनां फलवाचकत्वे त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिः, क्रियावाचकत्वाविशेषात् । फलस्योपलक्षणत्वेऽप्येकक्रियाया एव पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगजनकत्वादुक्तदोषतादवस्थमित्यपि वदन्यम् । तस्मादावश्यकं सकर्मकाणां फलवाचकत्वम् । अकर्मकाणान्तु तन्निर्विवादमेव । “भू सत्तायाम्” इत्याद्यनुशासनाच्च । अत एव ‘द्वयर्थः पचिः’ इति भाष्यं संगच्छते इति दिक् ॥७॥

○

मुच्यते क्रियेति—क्रियया=धात्वर्थभावनया कृत, उत्पादितो विशेषः=क्रियाकृतस्वरूपं व्यापारेण जातःकार्यं वा तस्यानुपलभ्यमानत्वम् उपलब्धेरभाव इत्यर्थः । यथा रोहिण्युपग्रहोऽन्तरिक्षं गच्छति तत्रान्तरिक्षरूपकर्मणि गमनक्रिया संयोगानुकूल व्यापारो वा न दृश्यते=नानुमातुं शक्यते च । पचतीत्यादौ तण्डुलस्य शिथिलीभवनादिस्तु दृश्यते । काष्ठं भस्म करोतीत्यादौ भस्म दर्शनेन काष्ठ कर्मणि क्रियाऽनुमातुं शक्यते । इत्यादि सुवर्थनिर्णये=सुप्रत्याहारस्यार्थनिर्णयप्रसंगे वक्ष्यते—सोदाहरणं सूचयिष्यते ।

“घटं पश्यति” प्रयोगे केवलं घट दर्शनेन दर्शनक्रियोपलब्धेः किमपि लिङ्गम् नास्ति । एवं ग्रामोऽयं गत इत्यत्र केवलं ग्राम दर्शनेन संयोगानुकूल व्यापारोपलब्धेरपि प्रमाणं नास्ति । तत्र कर्मदर्शनेन क्रियाऽवगन्तुं न शक्या, यत्र शक्या न तत्र प्राप्यम् ।

घटं करोति इस वाक्य में घट निर्वर्त्यं कर्म है वह मिट्टी में वैसे ही रहती है जैसे आभूषण में सुवर्ण । आकृति में परिवर्तन होता है । वहाँ कर्म के दर्शन से क्रिया की विशेषता परिलक्षित होती है । सोमं सुनोति वाक्य में विकार्यं कर्म है; क्योंकि सोमलता विकृत करते निचोड़ी जाती है वस्तु का स्वरूप काष्ठ के भस्म की तरह नष्ट हो जाता है । यह विकार्यं कर्म हुआ । इसमें निश्च्योतनादि क्रिया की विशेषता देखी जाती है । अतः ये प्राप्य कर्म नहीं हो सकते । और घट इत्यादि दर्शन क्रिया के कर्म प्राप्य है चाक्षुष् व्यापार से अदृष्ट होने से उक्त=अतिव्याप्ति दोष कर्मवद्भान आदि नहीं होते हैं ।

धातुओं का फल अर्थ यदि नहीं मानोगे तो त्यज् धातु और गम धातु में पर्यायता=समानार्थकता की आपत्ति आयेगी । क्योंकि फल ही भेदक होता था; अब तो व्यापार मात्र ही अर्थ रहेगा दोनों धातुओं के क्रिया वाचकत्व में कोई विशेषता, अन्तर, भेद नहीं है । फल अर्थ की स्वीकृति में विभागानुकूल व्यापार, त्यज् का अर्थ

घटं करोति, निर्वर्त्ये प्रकृतिविकारः सन्नपि यत्र प्रकृतेः स्वरूपं सन्तिष्ठते तन्निर्वर्त्यम् । यथा घटस्य प्रकृतिः मृत्तिका तत्रोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः सन्नपि सा तत्रैव तिष्ठति । यदि प्रकृति परिणामो विकृतिरित्युच्यते । तत्र कुण्डलं विकार्यं कर्म तदाह—हरिः परिणमनशीला प्रकृतिरूपस्थिताऽनुसती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।

यस्य नाश्रियते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्ष्यते ॥

पस्थिता वा स्यात् । यस्या प्रवृत्तिः विकारिणी न स्यात् तन्निर्वर्त्यं कर्म । सोमं सुनोतीति विकार्यं=प्रकृति परिणामो विकारः यथा स्वं=लता, प्रकृति, तस्य कूटनेन-चूर्णीकरणेन निश्च्योतनेन निर्गलितः सोमो विकारः । प्रकृतेस्त्वविवक्षायां (विकृतौ) विकार्यमित्युच्यते । अन्ये तु क्रिया यस्य धर्मस्य नाशकं फलमुत्पादयति तद्विकार्यमुच्यते । यथा सोमं सुनोतीत्यत्र आरम्भकः संयोगनाशक विभागानुकूला क्रिया धातोरर्थः । सोमपदस्य च सोमवती लक्षणा तद् वृत्तिरारम्भक संयोगोऽस्ति । "सु" धात्वर्थं क्रिया जन्य विभागस्य नाशे सति विकार्यं कर्मेति । क्रियाकृत विशेष-धर्मः कर्मणि ज्ञातुं न शक्यते । ते प्राप्यं कर्म तथा च घटादौ घटरूप कर्मणि दृश् धातोः प्राप्यं कर्मता तत्र कर्मवद्भावस्यातिप्रसङ्गदोषो न जायते ।

प्राचीन नैयायिक मते फलं द्वितीयार्थः धातोः व्यापारोऽर्थः । नव्य मते तु धातोः फलवाचकत्वमत्यावश्यकं तदाह—धातूनामिति—फलावाचकत्वे=फलं क्रियापरिणामः तस्यावाचकत्वे=वाच्यार्थराहित्ये सति त्यजिश्च, गमिश्च, तयोः त्यजिगम्योः पर्यायता=शब्दार्थसाम्यमापत्तिष्यति सर्वेषां पर्यायिताऽपि च । यतः फलभेदे धातुभेदः—फलरूपार्थाभावे धातुभेदाभावः । क्रियायाः वाचकत्वे=बोधकत्वे धातुषु नास्ति विशेषो—भेदोऽविशेषः तस्मात् पूर्वस्थान विभागः परदेश संयोगश्च तयोर्वर्च्य द्वयोरर्थे भेदाभावः । संयोगानुकूल व्यापार गम का अर्थ है । यदि फल को उपलक्षण मानते हैं कि विभागोपलक्षित व्यापार त्यज का संयोगोपलक्षित व्यापार गम का अर्थ अङ्गीकार करके उपलक्षक भेद से उपलक्ष्य व्यापार में भेद सिद्ध करके समानार्थकता दोषको निवृत्ति करना चाहते हैं तो दोष वंसे ही बना रहेगा । क्योंकि दोनों धातुओं में पूर्व वेश विभाग उत्तर देश संयोग की जनकता बैठी हुई है । अतः सुस्पष्ट पर्यायतापत्ति रोगी नहीं जा सकती । यह भी विरुद्धवादी बोलते हैं तस्मात्—इसलिये सकर्मक धातुओं में फल की वाचकता आवश्यक हो गई । अकर्मक धातुओं में फल की वाचकता तो निर्विवाद ही है । द्वितीया न रहने पर भी फल अर्थ होता है । प्रमाण—सत्ता अर्थ में भू धातु का अनुशासन ही प्रमाण है । धातु का फल और व्यापार दोनों अर्थ स्वीकार करने भाष्यकार पच धातु का दा अर्थ माना है अतः भाष्य भी सङ्गत होता है ॥७॥

एवं सिध्यतु फलव्यापारयोर्वाच्यत्वम् । किन्तु आख्यातवाच्यैव सा भावना, न धातोः, प्राधान्येन प्रतीयमानव्यापारस्य धात्वर्थतायाः ‘प्रकृति-प्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यम्’ इति न्यायविरुद्धत्वात् । ‘तदागमे हि दृश्यते’ इति न्यायविरुद्धत्वाच्च ।

एवञ्च “स्वयुक्ताख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मकत्वम्, आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वञ्च कर्तृत्वं वाच्यम्” इत्यादि वदन्तं मीमांसक-सम्यं प्रत्याह—

○

ननु फलमुपलक्षणं कृत्वा “त्यज्” धातुफलं विभाग इति । विभागो-पलक्षिने व्यापारे शक्तिः । एवं संयोगोपलक्षिते व्यापारे “गम्” धातोः शक्तिरिति स्वीकारे=पर्यायिता न भविष्यति । उपलक्षणत्वञ्च फलस्य धातुजन्य बोधाविषयत्वे सति फलोपलक्षित व्यापारे शक्ति ज्ञापकत्वम् । तदाह—फलस्योपलक्षणत्वेऽपीति । यदि फलमुपलक्षणं क्रियते तदोपलक्षक (फल) भेदेन उपलक्ष्यव्यापारस्यापि भेदात् । अपि शब्देन शब्दार्थैकता (पर्यायिता) न प्रव्रजिष्यति, दोषस्तादवस्थः स्यात् । यतो हि एकस्याः क्रियायाः “त्यज्” धातोः गम् धातोर्वा भवेत्, उभयत्र पूर्वदेश विभाग उत्तर देश संयोगश्च तिष्ठत्येव । जनकत्वात्=संयोगविभागयोरुभयोः व्यापार जनकत्वात्—पर्यायिता सिद्ध्यति । यदि गम्यर्थव्यापारे संयोगे एवोपलक्षणं न विभाग इति विनिगमनाविरहात् वक्तुं न शक्यते । उक्तापत्तिवारणाय फलेऽपि शक्तिरावश्यकी । तदाह तस्मादिति=उक्तयुक्तिसम्पर्कात् सकर्मकाणां=कर्मक्रिया-व्यधिकरणानां धातूनां फल वाचकत्वमावश्यकम् । एतेन धातोः फलेऽपि शक्तिरिति गम्यते ।

माना कि इस प्रकार फल और व्यापार में वाच्यता (प्रतिपाद्यता) सिद्ध हुई । परन्तु व्यापार की वह वाच्यता आख्यात (तिङ्) ही में है अतः भावना को तिङ् का ही वाक्यार्थ माना जाना चाहिए धातु का नहीं । शाब्दबोध व प्रधानरूप से प्रतीयमान व्यापार को । (भावना को) धातु (प्रकृति) का अर्थ मानोगे तो ‘प्रकृति का अर्थ और प्रत्यय के बीच प्रत्यय के अर्थ का प्राधान्य (मुख्य विशेषता) होता है । इस न्याय के विरुद्ध होने से सिद्ध होता है कि भावना धातु का अर्थ नहीं है । किन्तु प्रत्ययार्थ है अन्यथा न्याय विरोध होगा । ‘तदागमे न्याय विरोध भी । तत्=आख्यात की आगमे=उत्पत्ति में भावना अर्थ दृश्यते=देखा जाता है । आख्यात (तिङ्) के अभाव में भावना अर्थ का भी अभाव देखा जाता है । इससे भावना का आख्यातार्थत्व सिद्ध होता है । अन्यथा दोनों न्यायों का विरोध होगा ।

अकर्मकाणान्तु = फलव्यापारसमानाधिकरणानां धातूनां फल वाचकत्वं निर्विवादमेव निर्गतो विवादो यस्मात्तत् तत्र द्वितीयाया अभावात् फलं धातोरेवार्थः । अन्यथा फलव्यापारयोः समानाधिकरण्यं न सम्भविष्यति । न च पूर्वोक्तं सकर्मकं तद् भिन्नमकर्मकमित्येव लक्षणमुच्यतां तत्र, “भू” सत्तायामित्यादौ सत्तारूपं फलमेव गणेशुशासितं वर्तते । तत्र फलस्थानीयो धात्वर्थो निर्दिष्टः । अतएव धातुमात्रस्य फलवाचकत्वादेव द्वयर्थः = फल-व्यापारोभयार्थः पचिः = विकलेदनम् (फलं) निर्वर्त्तनो (व्यापार) इत्यर्थ-द्वयं सिद्ध्यति । तण्डुलावयवान् विकलेदन, शिथिलीकूर्बन्नोदनं निर्वर्त्तयतीति भाष्योक्तमुभयार्थकत्वं संगच्छते ।

ननु भाष्यनिर्देशः सकर्मकाणां फलवाचकत्वसाधकमस्तु । अकर्मकाणां मास्तु तदाह—दिगिति अकर्मकाणामपि फलवाचकत्वमावश्यकम्, अन्यथा सत्ताद्यर्थरूपफलनिर्देशाः व्यर्थोभविष्यन्ति ॥७॥

पूर्वोक्तैस्तर्कैः फलव्यापारयोः धातोः वाच्यत्वं सिद्ध्यतु, प्रामाण्यञ्चास्तु, परन्तु मण्डन मिश्र मते “पचति” इत्यस्य पाकं करोतीति—विवरणेन न्यायद्वयस्य (प्रकृति प्रत्ययार्थयोः तदागमे, च) सम्मानार्थञ्च भावनाऽऽख्यातवाच्यैव = आख्यातस्तिङ् तस्यार्थो भावना सा तिङन्तपदबोधविषयिणी न तु धातोः । यदि सा धातोरेवार्थः स्यात् तस्याः प्राधान्यं न स्यात् । प्राधान्येन मुख्यविशेष्यतया प्रतीयमानस्य = अनुभूयमानस्य व्यापारस्य धात्वर्थ-तायाः = धातुः = प्रकृतिः तस्या अर्थो भावना । एवञ्च प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्येन प्रकृति प्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति न्यायो विरुद्ध्यते । तस्मादाख्यातवाच्यैव सा भावना न्यायानुरोधात् ।

अपरन्यायस्तदागम इति तस्य = आख्यातस्य आगमे = उपस्थितौ भावनारूपोऽर्थो दृश्यते = अनुगम्यते । आख्यातस्यानुपस्थितौ भावनार्थो न गम्यत इत्यन्वयव्यतिरेकिबोध दर्शनात् आख्यातवाच्यैव सा भावना । अथवा पशुना यजेदित्यत्र करणत्वेन साक्षात् क्रियायामन्वयो जायते । परन्तु प्रकृति प्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यं स्वीक्रियते चेत्तर्हि “अजा” इत्यादिषु

एवञ्च = इस प्रकार सकर्मक अकर्मक विभाग की सुरक्षा हो सकती है । जैसे—स्व = धातु से युक्तः = सम्भूत जो आख्यातार्थ = तिङर्थ व्यापार उसके आधार से भिन्न है आधार जिस फल का उसका वाचक सकर्मक होता है (समान आधार अकर्मक है) आख्यात का अर्थ जो व्यापार (भावना) उसके आश्रय ही को कर्त्ता कहना चाहिए । इत्यादि युक्तियों को बोलने वाले अपने को महान मीमांसक मानने वालों के प्रति बोले—

तस्मात्करोतिर्धातोः स्याद्व्याख्यानं, न त्वसौ तिङाम् ।

‘पक्ववान्, कृतवान् पाकं, किं कृतं पक्वमित्यपि ॥८॥

तस्मात्—अभिप्रायस्थहेतोः । स चेत्थम् । फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे
‘ग्रामो गमनवान्’ इति प्रतीत्यापत्तिः, संयोगाऽश्रयत्वात् । फलानुत्पाद-
दशायां व्यापारसत्त्वे ‘पाको भवति’ इत्यापत्तिः, व्यापारविगमे फलसत्त्वे
‘पाको विद्यते’ इत्यापत्तिश्च ।

○

स्त्रीत्वविवक्षायां जायमानस्य टापः प्रत्ययार्थतया प्राधान्येन अजानिष्ठ
स्त्रीत्वस्यैव बोधा पत्तिः । इत्यरूचेराह तदागम इति ।

नन्वाख्यातवाच्याभावना मन्यते तर्हि सकर्मकाकर्मकलक्षणे कथं संघेटतां
तदाह एवञ्चेति—मीमांसकमते स्वं=धातुः तस्माद्युक्तं सम्बद्धमाख्यातं=
तिङ्, तदर्थो व्यापारः=भावना, तादृश भावनाव्यधिकरण (भिन्नभिन्नाधारे)
फलवाचकत्वं सकर्मकत्वम् ।

एवं स्वयुक्ताऽऽख्यातार्थव्यापारसमानाधिकरणफलवाचकत्वमकर्म-
कत्वम् । तेन न सकर्मकाकर्मक विभागोच्छिन्नता । अनुगतकर्तृत्वं दुर्वच-
मित्यपि वक्तुं न शक्यते । यतोहि, आख्यातार्थो यो व्यापारः तस्याश्रयः
कर्त्ता, तस्यानुगतत्वमस्त्येव । इत्थं वदन्तं=साहङ्कारमभिव्याहरन्त-
मात्मानं मीमांसकं मन्यते, इति मीमांसकमन्यं प्रति वैयाकरणो ब्रूते
तस्मादिति ।

पूर्वोक्तकारणात् विवरणे करोतिः (व्यापारः) धातोरेव व्याख्यानम्,
असौ (करोतिः) तिङां व्याख्यानं न । ‘पक्ववान्’ इत्यादौ तिङर्थं विनाऽपि
‘पाकं कृतवानिति विवरणे कृञः प्रतीतिर्भवति । किङ्कृतमिति प्रश्ने पक्वं
कृतमित्युत्तरेऽपि कृञः प्रतीतिः तस्मात्=तच्छब्दो बुद्धिस्थपरामर्शकः ।
बुद्धिस्थाः यावन्तोविषयास्तै रूपलक्षिते यावद्धर्मावच्छिन्ने शक्तिः सर्वनाम-

तस्मात्=अभिप्रायस्य विचार हृदयस्य वक्तव्य भाव तात्पर्य मे स्थिति जो कारण
है उससे यही सिद्ध होता है कि विवरण में करोति “धातु का अर्थ है । वह तिङ का
व्याख्यान नहीं है जैसे ‘पक्ववान्’ का विवरण पाकं कृतवान हैं इस विवरण में कृ
धातु की प्रतीति हो रही है । ति का व्याख्यान भी नहीं है । ऐसे है । ‘किं कृतं’ इस
इस प्रश्न पर ‘पक्वं कृतम्’ इस उत्तर में भी कृ की प्रतीति है और तिङ नहीं है । इससे
सिद्ध होता है कि करोति धातु का व्याख्यान है । क्योंकि धातु उपस्थित है कृ भासित
हैं । अभिप्रायस्थ हेतु इस प्रकार है । यदि फल ही धातु का अर्थ होगा तो ग्रामो गमन-
वान् इस प्रयोग की आपत्ति होगी । क्योंकि धात्वर्थ का आश्रय कर्त्ता होता है । गम

त्वात् । अत आह—अभिप्रायस्थ हेतोरिति । अभिप्राये बुद्धिस्थ—विषये पाकानुकूलव्यापाराश्रय इत्यर्थके पाकङ्करोतित्यादिविषये हेतुः = हृदयस्थ कारणं तिष्ठतीत्यर्थः । स चेत्यम् = बुद्धिस्थोऽभिप्रायस्त्वेतादृशः । यदि फलमात्रं धात्वर्थोऽङ्गीक्रियते तर्हि गम् धातोः फलं संयोग इति तस्याश्रयो ग्रामः, तेन ग्रामो गमनवान् इति प्रयोगस्यानिष्टापत्तिः सम्भवति । तत्र गम धातोर्भावेत्युट् प्रत्ययः (भावो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया सर्व-धात्वर्थ एव । भवन् मते संयोगमात्रं धात्वर्थः, गमनं = संयोग एव सोऽस्त्यस्मिन्निति गमनवान् ग्राम इत्यनिष्टं प्रसज्येत् ग्रामः क्रियावान् न भवति । मम मते तु न तथा । यतः संयोगः व्यापारश्चोभयौ धात्वर्थस्तत्र न व्यापाराश्रयो ग्रामः ततो नोक्त दोषः ।

धातोः फलमात्रार्थकत्वेऽपर दूषणं, फलानुत्पत्ति दशायामिति—यदा फलमनुत्पन्नं स्यात्तस्मिन् काले व्यापारसत्वे = क्रियाया उपस्थितौ पाको भवतीति वर्तमान कालो न प्रयोक्तुं शक्यते । आख्यातार्थ कालस्य धात्वर्थं व्यापार एवान्वयात् । मीमांसक मते तु फलस्य वर्तमानेसति वर्तमानकालः प्रयोक्तुं शक्यते भूतभावि कालयोः व्यापारस्य धात्वर्थत्व दशायां प्रवर्तते । फलसत्वे तु न प्रवर्तते । फलस्यानुत्पत्ति दशायां पाको भवतीति वाक्यं न सिद्ध्यति । व्यापार विगमे = क्रियासमाप्तौ तु फलसत्वे = विक्रित्ति रूप फलस्योपस्थितौ भूतकालिकोऽभूत्वा पाको विद्यत इति प्रयोगस्यापत्तिरापत्तिष्यति । आपत्तिः = नान्तरीयकतया फलस्य व्यापार एवान्वयात् । यदा व्यापारोऽपि धात्वर्थस्तदा फलं विनाऽपि पाको भवतीति वाक्यं सिद्ध्यति । व्यापार समाप्तौ तु पाकोऽभूदित्यापत्तिः ।

धातु का अर्थ तुम्हारे मत मे केवल संयोग फल है उसका आश्रय ग्राम है । गम धातु से भाव अर्थ में ल्युट हुआ । भाव धात्वर्थ हुआ, जो संयोग मात्र है, गमन = संयोग हो जिससे उसे गमनवान् कहते हैं । उक्त प्रयोग होने लगेगा । हमारे मत में संयोगा-नुकूल व्यापार अर्थ है उसका आश्रय ग्राम के न होने से उक्त प्रयोग नहीं होगा । और भी फल की अनुत्पत्तिदशा में 'पाको भवति यह वर्तमान कालिक प्रयोग न ही होगा जो होना चाहिए । क्योंकि धात्वर्थ फल के वर्तमान न होने से पाकमे फलाश्रय-रूप कर्तृत्व नहीं है । जब व्यापार को धात्वर्थ मानते हैं तो फल के बिना भी पाको भवति यह प्रयोग होता है । व्यापार विगमे = व्यापार के समाप्त होने के पश्चात् फल सिद्ध एवं उपस्थित रहने पर पाको विद्यते, इस प्रयोग की आपत्ति होगी । हमारे मत में पाकोऽभूत् यह भूत कालिक प्रयोग होता है अतः आपत्ति कि प्रकृष्ट हो जाती है ।

यत् भावप्रत्ययस्य घनादेरनुकूलव्यापारवाचकत्वानुपपत्तिरिति, तन्न, कर्त्राख्यातवत् “कर्तरि कृत्” इत्यत एव तद्विधानलाभे भावे विधायकानुशासनवैयर्थ्यापत्तेः, तद्विरोधापत्तेश्च ।

अथ व्यापारोऽपि घात्वर्थ इत्यभ्युपेयमिति चेत् ? तर्हि धातुत एव सकलव्यापारलभसम्भवेनाऽऽख्यातस्य पृथक्शक्तिकल्पने गौरवमिति । ‘पचति’ इत्यस्य ‘पाकं करोति’ इति विवरणात्मा करोतिः घातोरेव व्याख्यानं-विवरणम् । अतस्तदपि नाख्यातार्थत्वसाधकमिति भावः ।

मीमांसकोक्तं बोधकमुद्धरन तन्मनं दूषयति-न त्वित्यादिना ।

०

केचन् मीमांसकमन्याः मन्यन्ते यत् फलमात्रस्य घात्वर्थत्वेऽपि फल-वाचकधातुपदोत्तरघनादेरनुकूलव्यापारवाचकत्वमर्थः । तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधानेऽनुकूल व्यापारे एव वर्तमानकालस्यान्वयः । व्यापार सत्वे पाको भवतीति एवं जायते । व्यापार विगमे फल सत्वे पाकोऽभूदितिष्टः प्रयोगः सम्पत्स्यते । अतो न पूर्वोक्तानुपपत्तिः । तत्खण्डयितुमाह भूषण कारस्तन्नेति-पूर्वोक्ता रीतिरज्यासी कर्त्राख्यातवत्=“लः कर्मणि”—इति सूत्रेण कर्तरि आख्यातः=तिङ् जायते । कर्त्राख्यात् स्थले कर्तृत्वे (भाव प्रधाने) शक्तिस्तर्हि आख्यातस्य यथा भावनार्थे शक्तिः तथा यस्मात्सूत्रात् कर्तरीत्यनुवर्त्तते

अन्विताभिधानवादी मीमांसक का मत है कि धातु का फल मात्र अर्थ होने पर भी भाव अर्थ में प्रत्यय होने वाले घञ् आदि प्रत्ययों का (फल के) अनुकूल व्यापार वाचकता अर्थ है इसलिये कोई दोष नहीं है । फलजनक व्यापार के प्रत्ययार्थ होने से काल का भी सम्बन्ध होता है । व्यापार के रहने पर पाको भवति प्रयोग होता है व्यापार के समाप्त होने पर फल की स्थिति में पाकोऽभूत् प्रयोग इष्ट है कोई अनुपपत्ति नहीं है । इसका खण्डन करने के लिये भूषणकार बोले तन्न, यानी पूर्वोक्त तर्क अप्रशंसनीय है ।

कर्त्राख्यातवत्—ल-कर्मणि सूत्र से कर्ता अर्थ में लकार तत्स्थानापन्न तिङ् का कर्ता अर्थ होता है किन्तु तुम्हारे मत में वह तिङ् व्यापारार्थक है । ऐसे ही कर्तरि कृत् सूत्र से विहित घनादि प्रत्यय भी व्यापार अर्थ वाले होंगे । भाव प्रधान निर्देश करेंगे तो कर्ता का कर्तृत्व अर्थ होगा, जो व्यापार रूप है । वही घात्वर्थ भी है । इस रीति से कर्तरिकृत् सूत्र भाव अर्थ में घनादि के विधान का लाभ हो जायगा । तो ‘भावे’ सूत्र से भाव अर्थ में घञ् का अनुशासन ही व्यर्थ हो जायगा । ताद्विरोधापत्तेश्च=भावे सूत्र का कर्तरिकृत् सूत्र के साथ विरोध (टकराव) होगा । चूँकि सूत्र व्यर्थ होगा । अतः व्यर्थता ही विरोध है ।

तत्रापि = 'कर्त्तरि कृत्' इति सूत्रेऽपि कर्तृ पदं कर्तृत्वपरं भावार्थप्रधानमर्थः स्यात् । कर्तृत्वं व्यापारः स एव धात्वर्थः कर्त्तरि कृत् इति सूत्रेणैव कृत्प्रत्ययानां भावेऽर्थे सिद्धिः—तेनैव तद्विधानलाभे = भावेऽर्थे धादि-विधाननिर्वाधे भाव इति धञ् विधायकमनुशासनं व्यर्थं स्यात् । कर्तृ-पदेनैव भावार्थकत्वलाभात् तद् विरोधापत्तेश्च = अयं भावः निरुक्तमतानु-सारेण "भावे" इति सूत्रस्य यतो वैयर्थ्यमतो विरोधापत्तिः । भाष्य विरोधोऽपि धादीनामसत्त्वभूतकारकान्वययोग्यव्यापारार्थकत्वे इति सूत्रस्थ भाष्य विरोधापत्तिः । तत्रहि भावे सर्वलिङ्गनिर्देशः सर्वलिङ्गेभाव इत्यर्थः तथाहि पच् धातोः भावेधञ् विधाने पाक इति पुंस्त्व निर्देशः, तत्रैव भावे क्तिनो विधाने पक्तिरिति स्त्रीलिङ्ग निर्देशः । तथा भावेत्युट् पचन-मित्यत्र नपुसकमिति लिङ्गत्रयनिर्देशो हि—भावार्थप्रत्ययस्य द्रव्यवाचकता द्रव्यवत्प्रकाशत इति सिद्धान्तात् ।

अथ व्यापारोऽपि = "भावे" इति सूत्रवैयर्थ्यापत्तिवारणाय यत्नातिरिक्त व्यापारोऽपि धात्वर्थः । यत्नस्त्वाख्यातार्थ इत्यभ्युयेयं = स्वीकार्यं चेत्तहि व्यापारार्थकत्वस्वीकारे धातुतएव = धातुमात्रादेव सम्पूर्ण क्रियोपलब्धि सम्भवेन पुनराख्यातस्य व्यापारे पृथक् शक्ति स्वीकारे गौरवम् उभयत्र शक्ति कल्पनात् । पचतीत्यत्र विवरणे पाकं करोति चेत्युभयं धातोरेव विवरणं = व्याख्यानं तस्य आत्मा = स्वरूपं यस्यासौ विवरणात्मा धातोरेव व्याख्यानं विशेषेण कथनं न त्वाख्यातस्य । अत्र भाष्यं प्रमाणं कथं ज्ञायते क्रिया वचना पच्यादयः यदेतेषां करोतिना समानाधिकरण्यं किं करोतीति प्रश्ने पचती-त्युत्तरे करोतीति धात्वर्थं विवरणं स्फुटम् ।

यदि भावे सूत्र की व्यर्थता असह्य हो उसकी सार्थकता के लिये व्यापार धातु का अर्थ स्वीकार करें, तो धातु से ही सम्पूर्ण व्यापार का लाभ सम्भव होता है पुनः आख्यात (तिङ्) में व्यापार की अलग शक्ति-कल्पना करने में गौरव है व्यर्थत्व भी । पचति पद का विवरणात्मा पाकं और करोति है दोनों पच धातु का ही व्याख्यान = एकार्थबोधक समान शब्दार्थ है आख्यात का अर्थ नहीं । ततस्तदपि—विवरण भी आख्यातार्थ (भावना) का साधन नहीं हो सकता ।

इस प्रकार मीमांसकों से समुपास्थापित बाधक—जैसे प्रकृति प्रत्ययों सहार्थं ब्रूत तयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यम् तदागमे हि दृश्यते । आदि को टालते हुए, उनके मत को दूषित करते हैं—नत्वसौ तिङामिति असौ = भावना तिङां = तिङ् प्रत्यय का व्याख्यान नहीं है अन्यथा पकृवान् इत्यादि स्थल में सम्बन्ध नहीं जुड़ेगा । ग्रंथ कारण प्रस्तुत करते हैं ।

नासौ तिङ्गं व्याख्यानम् पक्ववान्' इत्यादावनन्वयापत्तेः । अयं भावः—
'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यम्' इत्यत्र हि 'विशेष्य-
तया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रति तदुत्तरप्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुः' इति कार्य-
कारणभावः फलितः तथा च 'पक्ववान्' इत्यत्र पाकः कर्मकारकं क्तवतु-
प्रत्ययार्थः कर्तृकारकम् । तयोश्चाख्याधिकरणरीत्या वक्ष्यमाणास्मद्रीत्या
चान्वयासम्भव इति ।

○

अतस्तदपि = पाकं करोतीति विवरणं, प्रत्ययार्थं प्राधान्यं, तदागम इति
न्यायश्च नाख्यातार्थं साधकं, भावनाया आख्यातार्थत्व साधकं नेत्यर्थः ।
इत्थं मीमांसकोक्तं बाधकं प्रकृति प्रत्ययोः तदागम इत्यादि बाधकं तन्मते-
प्रत्ययार्थं ।

सह ब्रूत प्रकृति प्रत्ययौसद, प्राधान्यात् भावनातेन प्रत्ययार्थोऽवधार्यते ।
इत्युद्धरणम् = अवतारयन् तन्मतं दूषयति = निरस्यति न त्वसौ तिङ्गं
व्याख्यानमिति । असौ = भावना तिङ्गं व्याख्यानं = विवरणमर्थो वा
नेत्यर्थः । पक्ववानित्यादावनन्वयापत्तेः । पाकं कृतवानिति—व्याख्यानं
तत्र प्रकृत्यर्थः पाकमिति कर्म, क्तवतु प्रत्ययार्थं कर्ता, तयोः परस्परमन्वयो
न स्यात् । कारकाणां क्रियायामन्वय नियमात्, कर्मकर्त्रोः न परस्परमन्वयः
योग्यताया अभावात् ।

अयं भाव इति—प्रकृति और प्रत्यय सह = सम्बद्ध अर्थ कौ कहते हैं । उन दोनों में
प्रत्यय अर्थ का प्राधान्य रहता है । विशेषतया = मुख्यरूप से प्रकृति के अर्थ को विशेषण
मान कर शब्दार्थ का ज्ञान करना हो तो वहाँ उत्तर भाग में प्रत्यय से जन्य अर्थ की
उपस्थिति कारण है । यही प्रकृति प्रत्यय के बीच सह सम्बद्ध, कार्य कारणभाव सम्बद्ध
फलित होता । परन्तु कृतवान में यह सम्बन्ध फलित नहीं होगा । क्योंकि प्रकृत्यर्थ जो
पाक है उसका प्रप्पार्थ (क्तवतु, कर्ता) में अन्वय होना चाहिए । आपके मत में—पाकं
कृतवान् इस विवरण में पाक कर्म कारक क्तवतु प्रत्यय का अर्थ कर्ता कारक है दोनों
में सम्बन्ध असम्भव है कैसे अन्वय असम्भव है ? इसका दृष्टान्त देते हैं जैसे अरुणा,
पिङ्गाक्षी, एक दायनी से सोम रस खरीदो । यहाँ अरुणा इत्यादि आपस में अन्वित नहीं
है किन्तु क्रियाति क्रिया में अन्वित होते हैं । ऐसे ही कारक का कारक में अन्वय नहीं
होता, किन्तु क्रिया में अन्वय होता है । हमारी जो वक्ष्यमाण रीति है उसके अनुसार
कारक का कारक में अन्वय असम्भव है । अतः व्यापार को धात्वर्थ मानिये ।

यदुच्यते शाब्द बोधे पदार्थोपस्थितिः कारणं, तस्याः सत्वे परस्परान्वये न किञ्चित् बाधकम् । परन्तु कारकस्य क्रियायामेवान्वयनियमात्, पक्व-
वानित्यत्र प्रकृति प्रत्ययाभ्यां क्रिया नोपतिष्ठते । ततः क्रियायामन्वयाभाव
एव बाधकम् । तथापि कारकादीनां क्रियायामन्वयो भवति, इति सम्बन्ध
सामान्यं कल्पयित्वा तयोः परस्परान्वये न किञ्चित् बाधकम् । तदाह अय-
म्भाव इति—प्रकृति प्रत्ययो सह चासावर्थश्चेति सहार्थस्तं = परस्पर सम्ब-
द्धान् ब्रूत = प्रतिपादयत बोधयतः । कीदृशोऽन्वयः = प्रकृत्यर्थेन सह प्रत्य-
यस्य सम्बन्धः । प्रत्ययार्थेन सह सम्बद्धा प्रकृतिः । तत्र कस्य प्रधानमित्याका
ङ्क्षायामाह—तयोश्चेति = तयो मध्ये प्रत्ययार्थस्य = प्रकृत्यर्थं बोधित विशेष्यता
शालिज्ञानम् । एतादृशकार्यकारण भावज्ञानं विशदयति । विशेष्यतयेति—
प्रकृत्यर्थं विशेषणक प्रत्ययार्थं विशेष्यक शाब्दबोधं प्रति प्रकृत्युत्तर प्रत्यय-
जन्योपस्थिति कारणम् । यथा-याजक अत्र “यज्” धातोः फलव्यापाराव
थौ ण्वुलर्थः कर्त्ता । एवञ्च प्रकृत्यर्थं फलस्या नुकूलत्व सम्बन्धेन व्यापारेऽन्वयः
तस्य चाश्रयता सम्बन्धेन ण्वुलर्थं कर्तयैन्वयः । प्रीत्यनुकूल व्यापाराश्रय
इत्यर्थे प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यं फलितम् । तथा चोक्त कार्य कारण सम्बन्धे सति
पक्व वानित्यत्र प्रकृत्यर्थः पाकः तस्य क्तवतु प्रत्ययार्थे-कर्त्र्यन्वयेनावश्यं भवि-
तव्यम् । ततः पाकं कृतवानिति विवरणे पाकः (विविलित्तिरूपं फलं कर्म
कारकम्) फलस्यापि व्यवदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात् कर्मता । क्रिया विशेष-
णानामपि कर्मत्वमिति प्रामाणिकं वचनं प्रमाणम् । क्तवतुप्रत्ययः कर्तृकारकं
तयोः सम्बन्धोऽसम्भवः । अर्थात् प्रकृति प्रत्ययार्थयोः कर्मकर्त्रोः कारकत्वेन
परस्परान्वये योग्यत्वे सति साध्याक्रियायामन्वययोग्यता सम्बन्धः । यथा—
अरूणाधिकरणोक्तरीत्या = आरूण्य, पिङ्गाक्ष्य, एकहायनानां गुणानां गुणि-
नाञ्च करणश्रुत्या क्रियायामेवान्वयो जायते न तु परस्परम् । एवञ्च तथैव
कारकयोः कर्मकर्त्रोः, क्रियायामेवान्वयो भविष्यति न तु परस्परम् । तत्र
परस्परयोग्यतापि नास्ति तदाह अन्वयासम्भव इति—वक्ष्यमाण रीत्या = सुबर्थ
निर्णये कारकान्वयितावच्छेदको धर्मः क्रियात्वमिति । अस्मद्रीत्याऽप्य-
न्वयोऽसम्भवः । यथा कारकत्वस्य क्रियाजनकत्वमिति ज्ञाते का सा क्रियेत्या-
काङ्क्षोदयेन साध्यरूपायाः क्रियायाः साधनाकाङ्क्षा परस्परान्वयस्यौचित्यात्
क्रियात्वमेव कारकान्वयिता वच्छेदकम् ।

प्रकृत्यर्थो विविलित्तिरूपकर्म, प्रत्ययार्थः कर्त्ता तयोः = कारकयोः क्रिया-
यामन्वय नियमात् । क्रिया तु न कस्याप्यर्थः । अतस्तयोरन्वयनियमस्य
(कारकस्य कारकेऽन्वयेति नियमस्य (अभावे = यतो मीमांसकमते पाकः

प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयनियमस्यैवाभावे क्व प्राधान्यबोधक उक्तकार्य-
कारणभावः । न च—

संबन्धमात्रमुक्तञ्च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः ।

तदेकांशनिवेशे तु व्यापारोऽस्या न विद्यते ॥

इति भट्टपादोक्तरीत्या संबन्धसामान्येन कारकाणामन्वयः शङ्क्यः,
योग्यताविरहात् । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य तथात्वात् ।

०

कर्म कारकं, क्तवतु कर्तृ कारकं, तयोः गुणत्वात् गुणानाञ्च परार्थत्वाद्
सम्बन्धस्य समत्वादिति न्यायेनोक्तोदाहणे क्रियया अभावात् कारकयोरन्वय
योग्यताया अभावे सति क्व प्राधान्य बोधकः = सम्बन्धं विना प्रधानाप्रधान
भावो ज्ञातुं न शक्यते । ततश्च प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमः क्व ! कथमुक्त
कार्य कारण भाव इत्यर्थः ।

मीमांसायां भावार्थाधि करणे “ज्योष्टोमेन स्वर्ग कामो यजेत्” इत्यत्रा-
ख्यातार्थं भावनायां स्वर्ग एव फलं दृश्यते । सा भावना न धात्वर्था । धात्वर्थो
यागरूपस्तस्य (सुखरूपत्वेनापुरुषार्थत्वात् तद् रीत्या प्रसंगेऽप्यन्वयः स्यात्
तदेव स्पष्टयति न चेति सम्बन्ध मात्रं = धात्वर्थं फलस्य फलाश्रये लक्षणा ।
श्रुत्या पशुनायजेदित्यादौ धात्वर्थयागस्य प्रत्ययार्थं व्यापारस्य च प्रथमं
सम्बन्ध सामान्यं प्रत्याप्यते । तस्य = सामान्य सम्बन्धस्य य एकोऽंशः =
सम्बन्ध विशेषः तस्य निवेशो बोधने—अस्याः = श्रुते व्यापारो न विद्यते तस्य
धात्वर्थताभावात् ।

यदि प्रकृति और प्रत्ययों के अर्थ में कोई सम्बन्ध ही नहीं बनेगा, क्योंकि भिक्षुक
भिक्षुक से भिक्षा सम्बन्ध नहीं जोड़ता । यदि धातु का व्यापार अर्थ नहीं होगा दोनों
के अर्थ सम्बन्ध विगड़ जायगा । तो कारकान्वयितावच्छेदक धर्म (कारका अन्वय
जिस क्रिया में हो) उसका धर्म क्रियात्व कहाता है । यह नियम कहाँ रहा । सम्बन्ध के
विना प्रधानाप्रधान सम्बन्ध नहीं बनेगा । तो प्रत्ययार्थ प्रधानता कैसे सिद्ध होगी ।
उक्त कार्य कारणभाव = प्रकृति का अर्थ हो विशेषण जिसमें ऐसे ज्ञान के प्रति मुख्य
रूप से उत्तर में प्रत्यय जन्य अर्थ की उपस्थिति कारण है । नहीं बनेगा । न च
सम्बन्धमात्रमिति—न कहिए कल्पित सम्बन्ध जोड़कर उक्त कार्य कारण भाव बना
लेंगे । जैसे श्रुत्या = सोमेन यजेत इस श्रुति से धात्वर्थ भावयोः—यज धात्वर्थ याग है
ति प्रत्ययार्थ भावना है । याग का भावना के साथ सामान्य सम्बन्ध स्थापित करके
याग सम्बन्धिनी भावना यह अर्थ करते हैं । दोनों का सामान्य अर्थ है । तदेकांश-
तस्य = सामान्य सम्बन्ध का एक अंश = प्रधान अंश के सम्बन्ध विशेष निवेश के

क्रियान्वयित्वमेव हि कारकान्वयितावच्छेदकमिति वक्ष्यते । तदेतदा-
‘विष्कृतुं विवरणेन धात्वर्थोक्तवत्वर्थयोः कर्मत्वकर्तृत्वे दर्शयति—कृतवान्
पाकमिति ।

वस्तुतः “प्रत्ययार्थः प्रधानम्” इत्यस्य यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ एवेति
वा, यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति वा नार्थः । ‘अजा’ ‘अश्वा’ ‘छागी’
इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययार्थे स्त्रीत्वस्यैव प्राधान्यापत्तेः, छाग्यादेरनापत्तेश्च ।
किन्तुत्सर्गोऽयम् । विशेष्यत्वादिना बोधस्तु तथा व्युत्पत्त्यनुरोधात् । अतः
एव नैयायिकानां प्रथमान्तविशेष्यक एव बोधः ।

○

सोमेन यजेदित्यादौ धात्वर्थो यागः तिङ्गर्थो भावना तयोः परस्पर
सामर्थ्याभावेऽपि परस्परं याग सम्बन्धिनी भावनेति, सम्बन्धं कल्पयित्वाऽ-
न्वयः करिष्यते यथा पचतीत्यत्र पाक सम्बन्धिनी भावना इति श्रौतार्थो
बोधः । पश्चात् पाकानुकूला भावनेतिमानसो बोधः । तत्रैकांशनिवेशे धातोः
प्रधानांश = प्रवेशे श्रुते, न कश्चन व्यापार इति भाट्टपादोक्त—रीत्या प्रकृति
प्रत्ययार्थयोः कर्मकत्रोः सम्बन्धः करिष्यते तन्न, उक्त सम्बन्धो न कार्यः ।
यतः सामान्य सम्बन्धेन कारकस्य कारकेऽन्वयो न जायते । न च विशेषण
विशेष्य भाव सम्बन्धेनान्वयो जायताम्, योग्यता विरहात् । कारकाणां
क्रियायामेवान्वये योग्यता न तु परस्परम् । अन्वय प्रयोजको = सम्पादकः
संसाधको वा धर्मो योग्यता यथा घटेन जलमाहर अत्र “आहरण” क्रियायां
करण योग्यता निश्छिद्रे घटे तिष्ठति न तु सच्छिद्रे । एवं जले—सिञ्चन
क्रिया करणत्व योग्यता तिष्ठति न तु बह्वौ ।

लिये, इस श्रुति का कोई व्यापार नहीं रह जाता । शब्द में सामर्थ्य ही नहीं रह जाता ।
भाट्ट पाद की इस प्रति पादित शैली से सामान्य सम्बन्ध की कल्पना करके कारकों के
परस्पर अन्वय सम्भव हैं । इस शङ्का का समाधान-योग्यता विरहात्—कारकों का
कारक में नेता सामान्य सम्बन्ध से न विशेष सम्बन्ध से अन्वय होता है । क्योंकि
कारकों के परस्पर में अन्वय को योग्यता ही नहीं रहती । सम्बन्ध का संयोजक धर्म
योग्यता है । उसका प्रसंग में अभाव है । व्यापार को धात्वर्थ स्वीकार करने से कोई
दोष नहीं ।

कारकों के अन्वय की योग्यता हो जिसमें उस क्रिया के धर्म को क्रियात्व कहते हैं ।
जो आगे कहा जायगा । इसी को विवरण से प्रदर्शित करते हैं । धात्वर्थ पाकं कर्म
कारक है क्तवतु प्रत्ययार्थ कर्तृ कारक है । इसी को सुस्पष्ट करने के लिये कहा ‘कृत-
वान् पाकम्’ इति इसमें व्यापार का धात्वर्थत्व सिद्ध होता है ।

कारकाणामन्वयोऽस्त्यस्यामिति कारकान्वयिनी (क्रिया) तस्या अव-
च्छेदकं = प्रयोजकं साध्यत्वेन प्रतीयमानं क्रियात्वं यदग्रे वक्ष्यते । तदेव
कारकान्वयितावच्छेदको धर्मः, न तु कारकत्वम् । एतत्सर्वमाविष्कर्तुं =
व्याख्यातुं 'पाकं कृतवानिति' विवरणेन धात्वर्थकर्मत्वं "क्त" प्रत्ययार्थं
कर्तृत्वञ्च दर्शयति = उपपादयति ।

ननु प्रसङ्गे कृदर्थः कर्त्ता, तत्र कर्तृत्वलाभाय भावनाऽपेक्ष्यते । तथैव
पाकदीनां कर्मत्वेनान्वयसुलभान्नोक्त दूषणमतआह—वस्तुस्त्विति—
प्रत्ययार्थं प्रधान वचनखण्डनम् । प्रत्ययार्थं प्राधान्यन्यायस्य कोऽर्थः ? यत्र
प्राधान्यं तत्र २ प्रत्ययार्थत्वं तदा प्रत्ययार्थस्य व्यापकत्वं प्राधान्यस्य
व्याप्यत्वं स्यात् । यदि यत्रयत्र प्रत्ययार्थत्वं तत्र तत्र प्राधान्यमिति व्याप्तौ
प्रत्ययार्थस्य व्याप्यत्व प्राधान्यस्य च व्यापकत्वम् । उभयथाऽप्यर्थो न वक्तुं
शक्यते । यतो हि अजा अश्वा, छागीत्यादौ स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थस्तस्य प्राधान्ये
स्त्रीत्वस्यैव प्राधान्यं स्यात् । यथा स्त्रीत्वविशिष्टा अजा, अश्वा, छागीत्यर्थे
स्त्रीत्वं प्रकारः = विशेषणम् । तस्य प्रधान्यं नोचितं स्त्रीत्वस्य प्रत्ययार्थत्वे-
ऽपि अजादावप्रधानतयाऽन्वितत्वात् । अज अश्व, छाग इति विशेष्यः । स च
प्रकृत्यर्थो न तु—प्रत्ययार्थः अतो व्यभिचरितोऽयं न्यायः । अन्यथा छाग्या-
देरनापत्तेः = तस्य प्राधान्यं न स्यात् ।

न च सा व्युत्पत्तिरपार्था स्यादतः आह—किन्तूत्सर्गोऽयं—प्रत्ययार्थं प्रधान
न्याय उत्सर्गः = प्रायिकः, त्याज्यः सामान्यं वा तादृशी व्युत्पत्तिः कृतद्वित-
मात्रविषया न तु प्रत्ययार्थमात्र पर्याप्तविषयिणी । अतस्तद्वलादाख्यातार्थं
व्यापार इति वक्तुं न शक्यते ।

यद्येव तर्हि कथं विशेषण-भावस्तदाह—विशेष्यत्वादिनेति—इदं विशेषणम्
अयं विशेष्यः । एतादृशबोधस्तु व्युत्पत्त्यनुरोधात् = शास्त्रज्ञ प्रकृति प्रत्यय
तत्त्वदर्थं तत्त्वत्सम्बन्धादिविषयकयथार्थज्ञानजनकसंस्कारविशेषा व्युत्पत्तिः ।
एवं च शास्त्रानुकूल व्युत्पत्त्यनुसारी बोधः, न तु बोधानु-सारिणी
व्युत्पत्तिरिति । व्युत्पत्त्यनुसारी ज्ञानं प्रमाणयति । अतएवेति—नैयायिक मते
प्रथमान्तार्थं मुख्यविशेष्यतया व्युत्पत्तिर्जायते । आख्यातार्थकृतिनिष्ठ
प्रकारताक बोधे, प्रति विशेष्यता सम्बन्धेन प्रथमान्त पद जन्योपस्थितिः
कारणं । इति नैयायिकरीतिः । वैयाकरण मते तु आख्यात स्थले व्यापार-
प्रधान बोधो जायते ।

लक्षणायामालंकारिकाणां शक्यतावच्छेदकप्रकारक एव बोधो, न नैयायिकादीनाम् । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ विपर्ययेणाऽपि व्युत्पन्नानां नैयायिकनव्यादीनां बोधो, न तद्व्युत्पत्तिरहितानाम् । अन्येषां तन्निराकाङ्क्षमेवेत्यादिकं संगच्छते ।

○

आलङ्कारिक मते तु लक्षणास्थले गंगायां घोष इत्यादौ गंगात्व प्रकारक तीर विशेष्यक एव शाब्द बोधः । तन्मते शक्यतावच्छेदकी धर्मो विशेषणम् । लक्ष्यार्थः (तटः) तद विशेष्यक शाब्दबोधं प्रति पदनिष्ठ लक्षणा ज्ञानाधीनोपस्थितिरिति कार्य कारण भावे तादृशव्युत्पत्त्यनुरोधेन उक्त प्रकार को बोधः । अत एव लक्ष्यगत शैत्यपावनप्रतीतिः न तु नैयायिकादीनां तन्मते तु लक्ष्यता वच्छेदकत्व (तटत्व) प्रकारक तटविशेष्यक बोधो जायते । उक्तञ्च—“शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाने भवति लक्षणा ।” इति प्रमाणेन लक्ष्यवृत्ति तटत्वादिनैव लक्ष्यस्य बोधो जायते । अत एव कचतस्त्रस्यति वदनम् । त्रस्यति=बिभेति कचत=राहूतः वदनं=चन्द्र इत्यत्र त्रासोपपत्तिः, वदने-चन्द्रत्वारोपत्व सिद्धयति । शक्यतावच्छेदक-रूपेण भानमिति । सिद्धांते तु उक्त स्थले शाब्द बोधानुपपत्तिः वस्तुस्तु शक्यतात्वावच्छेदक रूपेणलक्ष्यार्थ वाधेऽपि कचत्वेन राहोर्बोधे त्रासाच्चमत्कार सिद्धिः । एवं घटः कर्मत्वम्, आनयनं कृतिरित्यादौ विपरीतेन ‘अव्यवस्थाचेत्युक्त्वा’ नव्य नैयायिकादीनां मते घटमानयेति वाक्ये बोधित शाब्दबोधसमानाकार एवं शाब्दबोधः । विपर्यस्तंविपरीत बोधस्तु व्युत्पन्नानां नैयायिकादीनां जायते । निराकाक्ष्यं

प्रत्ययार्थ प्रधान न्याय का अर्थ निर्णय करते हैं कि जो प्रधान है वही प्रत्ययार्थ या जो प्रत्ययार्थ है वह प्रधान है । क्या तात्पर्य है । नार्थ=ये दोनों अर्थ उचित नहीं हैं क्योंकि यदि कहें कि जो प्रधान है वही प्रत्ययार्थ है तो अजा अश्वा छागी अज अश्व छाग प्रधान हैं वे प्रत्ययार्थ नहीं हैं यदि प्रत्ययार्थ को प्रधान माने तो प्रत्ययार्थ स्त्रीत्व है, वह प्रधान हो जायगा । छायादि के अप्रधान होने से असंगति होगी । स्त्रीत्व विशिष्ट छागी में प्रत्ययार्थ विशेषण छागादि विशेष्य है । अतः न्याय व्यभिचरित है । न्याय की सार्थकता के लिये कहा वह उत्सर्ग=त्यज्य या साधारण नियम है । विशेष्य विशेषण भाव के अनुसार बोध तो व्युत्पत्ति के अनुरोध से होता है वाक्य में जिसको जैसा सम्बन्ध ज्ञान रहता है उसको वैसा बोध होता है । अतएव=इसलिये नैयायिकों को प्रथमान्तार्थ प्रधान ज्ञान हाता है । उनको वैसी व्युत्पत्ति और कार्य कारण भाव समझ में आता है यहाँ प्रत्ययार्थ प्रधान व्युत्पत्ति व्यभिचरित है ।

अत एव “प्रधानप्रत्ययार्थवचनमवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्” इत्याह भगवान् पाणिनिः । प्रधानं प्रत्यार्थ इति वचनं ‘न’ इत्यनुवर्त्य न कार्यम्, अर्थस्य-अर्थावबोधस्यान्यप्रमाणत्वाद्—व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति हि तदर्थः । एवं सत्यपि नियामकापेक्षणे च “भावप्रधानमाख्यातम्” इति वचनमेव गृह्यतामिति सुधीभिरूह्यम् ।

○

पद समुहात्मकं वाक्यं तस्मादुक्तंशाब्दबोधे तन्मते निराकाङ्क्ष वाक्येऽपि कार्यकारणभावस्वीकारात् । तद् व्युत्पत्तिरहितानामन्येषामाचार्याणां मते, घटः कर्मत्वमानयनमिति वाक्यं निराकाङ्क्षम् । घटः प्रकृतिः तस्याः विभक्त्येऽन्वयः साकाक्ष्यात्वं तद् वैकल्येन नान्वयः । अतो घटः कर्मत्वमित्यत्र घटस्य कर्तव्याकाङ्क्षा न वर्तते । ततः सम्बन्धो न भविष्यति ।

अत एव बोधानुसारि व्युत्पत्ति स्वीकारादेव प्राचीनैरुक्तं प्रधान प्रत्ययार्थ वचनं भगवतापाणिनिना खण्ड्यते । यत् प्रधान प्रत्ययार्थवचनं न कार्यम् अथवा तदशिष्यं संज्ञा प्रमाणत्वात्” इति सूत्रादशिष्यमित्यनुवर्त्तनीयम् । उक्तं वचनमशासितुं योग्यं, यतो हि, अर्थस्य = शब्दजन्य ज्ञानस्यान्यप्रमाणत्वात् । अन्या = व्युत्पत्तिः सा प्रमाणं स्वविशेषणीभूतज्ञानानुरोधिनी भवति यत्र, तस्य भावः तस्मात् = व्युत्पत्त्यनुसारित्वात् कार्यकारण भाव ज्ञानाधीन त्वाच्च ।

और भी साहित्यिकों के यहाँ लक्षणा स्थल में शक्य (वाच्य) में रहने वाला धर्म (जैसे गङ्गायां बोधः मे) गाङ्गात्वं विशेषण हो लक्ष्यार्थ तट विशेष्य हो ऐसा बोध होता है । रसिकों को ऐसी व्युत्पत्ति होती है । अतः शैत्य पावनत्व की प्रतीति होती है । नैयायिकों की व्युत्पत्ति भिन्न है उन्हें तटत्व प्रकारक तट विशेष्यक बोध लक्षणा से होता है । ‘घट मानय’ वाक्य में घट कर्म है आनयन कृति—(पल) पल है इसके विपरीत व्युत्पत्ति भी नव्यनैयायिकों को होता है । जो व्युत्पन्न हैं । जो अव्युत्पन्न हैं उन्हें बोध नहीं होता । अन्य आचार्यों के मत में घटः कर्मत्वं आनयनं कृति वाक्य में निराकाङ्क्ष जैसा लगता है । क्योंकि आकाङ्क्षा शब्द बोध में कारण है सम्बन्ध के बिना व्युत्पत्ति न होगी ।

स्वरूप व्युत्पत्ति के अनुसार शब्द बोध होने के कारण भगवान् पाणिनि ने कहा कि प्रत्ययार्थ प्रधान प्रतिपादक प्रमाण अनुशासन के योग्य नहीं है । अन्य प्रमाणात्वात् = व्युत्पत्ति के अनुसार ज्ञान है । प्रकृतार्थ और प्रत्ययार्थ में प्रत्ययार्थ प्रधान होता है यह वचन नहीं करना चाहिये क्योंकि अर्थ का बोध स्वानुभव के अनुसार होता है ।

यदि किसी की प्रधानता में प्रमाण की आवश्यकता हो तो भाव प्रधान—यानी आख्यातार्थ भाव प्रज्ञान होता है प्रातिपादिक द्रव्य प्रज्ञान होता है । यही वचन प्रमाण होगा । यह विद्वान् लोग समझें ।

“तदागमे हि” इति न्यायो विवरणञ्चातिव्याप्तमित्याह—किं कृतं पक्वमिति । कृञा विवरणं, प्रतीतिश्च पक्वमित्यत्रापि, इति तत्रापि भावना वाच्या स्यादिति भावः । नन्वस्तु तिङ् इव कृतामपि भावना वाच्येत्यत आह—अपीति । तथा चोभयसाधारण्येन तत्प्रतीतिरुभयसाधारणो धातुरेव वाचक इति भावः भवद्वीत्या प्रत्ययार्थत्वात् प्राधान्यापत्तिश्चेति द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

○

एवं सत्यपि प्रत्ययानां क्वचित्प्राधान्यं क्वचिद प्रधान्यं सम्भवत्यपि, तथा चाख्यात धात्वर्थ व्यापारस्य आश्रयः कर्त्तौति भानेन क्रियायाः प्राधान्यं न स्यात् । विनिगमनाऽपि नास्ति, अत आह—नियामका पेक्षण इति = नियम-यति = एकं पक्षं सुदृढं स्थापयामीति नियामकस्तस्यापेक्षणे = अवश्यं वक्तव्ये, महर्षि यास्क वचनं नियामकं भविष्यति । भाव प्रधानमाख्यातमिति । आख्यायते—प्रधानीभूतोऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्याऽख्यातं = धातुः सर्वनाम धातुजमाह—नामान्याख्यातजानीत्यादावपि तथा । फले प्रधानं व्यापारः सर्वापेक्षया प्रधानीभूतभावार्थकत्वं धातुत्वमिति लक्षणं ज्ञेयम् । नव्य मतेऽपि “आख्यात माख्यातेन क्रिया सातत्ये” इति सूत्रे आख्यातपदं—भाव काल कारक संख्या चतुरर्थं परं, तत्र भाव प्रधान मिति भाष्यम् । उभयपक्षे भावप्रधानवचनमङ्गीकृतं, तदेव प्राधान्ये नियामकवचनं सुधीभिः = सुष्ठु धीः बुद्धिः येषान्तैः उह्यम् = तर्क्यं, प्रामाणिक प्रामाण्यं ग्राह्यम् ।

तस्य = आख्यातस्य—आगमे = सत्ता सत्त्वे तदर्थो व्यापारः प्रतीयते । यथा एकवचनसत्त्वे एकत्व प्रतीति स्तदभावे तदभावः । तथैवाख्यात सत्त्वे

तदागमे दृश्यते यह न्याय और पाकं करोति यह मीमांसकों का विवरण, दोनों अतिव्याप्ति दोष से ग्रस्त है । क्योंकि पक्वं का विवरण पक्वं कृतं है यानी क्रिया के विषय में प्रश्न है क्रिया के सम्बन्ध में उत्तर है यहाँ बिना तिङ् के भी व्यापार का बोध हो रहा है । यहाँ तदागमे न्याय काम नहीं करेगा । यदि धातु का वाच्य व्यापार होगा तभी प्रश्नोत्तर सही जमेंगे । कृञ का व्याख्यान और ज्ञान भी पक्वं यहाँ भी हो रहा है । इसलिये कृदन्त स्थल में भी धातु का भावना अर्थ मानना चाहिए । न कहिए तिङ् की तरह कृतप्रत्यय का भी व्यापार अर्थ वाच्य हो जाय ? इसलिये बोले अपि च—यदि तिङन्त और कृदन्त दोनों स्थल में भावना को तिङ् और कृत् का वाच्य मानना है । तो दोनों स्थलों में धातु का भावना ही माना जाय । जिससे लाभ होगा । आपकी शैली से भावना के प्रत्ययार्थ होने से उसी का प्राधान्य कृदन्त स्थल में भी होने लगेगा ॥ ८ ॥

भावना प्रतीयते तदभावे तदभावः । यथा हि किं कृतमित्यत्र व्यापारविषयके प्रश्ने, पक्वं कृतमिति व्यापारविषयके समाधानदर्शनात्, आख्यातस्याभावेऽपि भावना प्रतीतेर संगत्या पत्तेः । मम मते तु भावनायाः धात्वर्थत्वेन स्वरूप-सत्त्वात्, असंगति न जायते । त्वन्मते तु तदागम इति न्यायः पक्वं कृतमिति विवरणञ्चोक्त प्रश्नोत्तरेऽति व्याप्तम् । अलक्ष्येऽपि लक्षण प्रवर्तकं तस्मान्न युक्तं तत् । तस्मात् व्यापारस्य धात्वर्थता वाच्या ।

पक्वमित्यत्रापि विवरणे कृञः प्रतीतिः सुस्पष्टैव । तत्रापि = कृदन्तेऽपि पक्ववानित्यादौ भावना वाच्या = कृतप्रत्ययस्य भावनार्थोऽपि वक्तव्यः स्यात् । भावनायां लिङ् । अपिशब्दो न केवलं पूर्वोक्तार्थं समुच्चायकः किन्त्वर्थान्तर स्यापि । तदाह नन्विति—धातुना फलस्य प्रत्ययेन कर्मदिश्च बोधसम्भवे-ऽपि भावनाया आक्षेपमकृत्वा तिङ् इव कृतां प्रत्ययानामपि भावनैव वाच्यार्थो जायताम् । अत आह कारिकायामपीति—समुच्चितार्थं प्रकाशयति । धातु-राख्यातश्चोमौ व्यापारवाचकौ स्यातां तर्हि—उभयसाधारण्येन कृदाख्यातो भयत्रोपलभ्यमानत्वेन तत्प्रतीतिः । भावनार्थबोधात्, उभयसाधारणी प्रकृति प्रत्ययद्वयवाचकत्वापेक्षया भावना धातोरेव वाच्येति लाघवम् । पाणिन्यादि संकेतसम्बन्धेनापि सा स्वीकर्तव्या । भवद्वीत्या कृतप्रत्ययस्य भावनार्थश्चेत् तर्हि, भावनायाः प्रत्ययार्थत्वेन प्रधान्यापत्तिः स्यात् । पक्व-वानित्यादौ कर्तृस्थले कर्तृ विशेष्यको बोधश्चापि न स्यात् । तस्माद् व्यापारो न प्रत्ययार्थः ।

किं कार्यं ?—व्यापार विषयक प्रश्न है । 'पचनीयम् यह फल-विषयक उत्तर है । इत्यादि कृदन्त में भी देखा गया है । अथवा क्रिया वाचकता के बिना धातु संज्ञा भी नहीं हो सकती । कार्यं—जो करने योग्य हो यहाँ कम कारक के विषय में प्यत् प्रत्यय हुआ है । और पचनीयम् में भी कर्म अर्थ में अनीयर है जो कारक है । आदि पद से ज्योतिष्टोम से जो यज्ञ करे उसे ज्योतिष्टोमयाजी कहते । यहाँ करण कारकके उपपद रहते कर्ता अर्थ में णिनि प्रत्यय होता है ये सब—यानी कर्ता कर्म करणादि कारक क्रिया के साथ सम्बन्ध जोड़े बिना सम्भव नहीं है । अतः ये धातु में क्रिया की वाच्यता बोधित करके धातु को व्यापार का वाचक सिद्ध करते हैं । क्रिया में जो अन्वयी है वही कारक होता है क्रिया बिना कारक कहाना असम्भव है । अतः कर्ता कर्म करणादि कारकों के वाचक प्रत्यय (प्यत् अनीयर णिनि) आदि असम्भव होंगे ।

यदि कहिए कि गम्यमान—प्रतीय मान, सम्भावित क्रिया को मान कर कारक का सम्बन्ध जोड़ेंगे, यह भाट्ट की शैली तर्क सङ्गत है तो नहीं । यदि सम्भावित क्रिया को मान कर सम्बन्ध जोड़ सकते हैं । वहाँ भी भावना के वाच्यार्थत्व की असिद्धि होगी । इस आपत्ति के कारण गम्यमान क्रिया मानना बुद्धिमत्ता नहीं होगी ।

व्यापारस्य धात्वर्थत्वे साधकान्तरमाह—

किं कार्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृत्स्वपि ।

किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न ॥ ९ ॥

‘कार्यम्’ इत्यत्र “ऋहलोर्ण्यत्” इति कर्मणि ण्यत् । ‘पचनीयम्’ इत्यादौ चानीयर् । आदिना ‘ज्योतिष्टोमंयाजी,’ इत्यादौ करणे उपपदे कर्तरि णिनिः । एते च क्रियायोगमन्तरेणासन्तस्तद्वाच्यातां बोधयन्ति, विना क्रियां कारकत्वासम्भवेन तद्वाचकप्रत्ययस्याप्यसम्भवात् । न च गम्यमानक्रियामादाय कारकयोग इति भाट्टरीतिर्युक्ता, आख्यातेऽपि तथात्वापत्तौ तत्रापि भावनाया वाच्यत्वासिद्ध्यापत्तेः ।

○

धातो व्यापारवाचकतायामन्यं साधकं = सिद्धयुपायं ब्रूते किं कार्यमिति—
व्यापारविषयकः प्रश्नः पचनीयमिति फलविषयकमुत्तरम् । इत्यादि कृत्स्वपि = कृदन्तस्थलेऽपि व्यापारो दृष्टः । तत्र तिङाऽभावे किं कार्यं पचनीयम् ? इत्यनयोः प्रश्नोत्तरयोः संगतये व्यापार वाचकधातूगदानेन व्यापार वाचकता धातौ तिष्ठति । किञ्च—यद्वा क्रिया वाचकतां विना धातु संज्ञैव न भविष्यति । अर्थात् कर्तुं योग्यं कार्यम् (उत्पत्त्याश्रयः) इत्यत्र ऋवर्णान्तात् हलन्ताच्च धातोः कर्म कारकविषय बोधे ण्यत्प्रत्ययो भवति । पचनीयमित्यत्रापि कर्मकारकबोधेऽनीयर इति । आदि पदेन ज्योतिष्टोमेन यजत इति विग्रहे करण कारकोपपदे भूताधिकारे “करणे यजः” इति सूत्रेण कर्तरि णिनिर्जायते । एते च ण्यत्—अनीयर—णिन्यादयः क्रियायोग मन्तरेण = धात्वर्थं व्यापारेण सम्बन्धं विना असन्तः = असम्भवन्तस्तिष्ठन्ति । कारकाणां क्रियान्वय निश्चयात् । क्रियायोग युक्ताः सन्तः तद् वाच्यतां = क्रिया बोधकतां बोधयन्ति = ज्ञापयन्तीति । यावद्वात्वर्यं न व्यापारस्तावत् कर्मकरणाद्यर्थेण्यत् णिन्यादयो न स्युः । इत्यसम्भवं दर्शयति — क्रिया विना क्रियान्वयित्वरूपं कारकत्वं न सम्भवति । तद् वाचक = कारक वाचकाः ये प्रत्ययास्ते न सम्भविष्यन्ति । न च गाम्यमानां = आक्षिप्यमाणां = प्रतीप मानां वा क्रियामादाय कारकयोगः = क्रियान्वयित्वम् । यथा कृदन्ते कर्त्रादिना भावानाऽऽक्षिप्यते, इति भाट्टरीतिः । तेन न कश्चन दोषस्तन्न—आख्यातेऽपि = तिङस्थलेऽपि तथात्वापत्तौ = गम्यमानाक्षिप्यमाणक्रियासिद्ध्याख्यातस्य कर्त्रर्थो वाच्यः । भावना—आक्षिप्यताम् । तेन तस्याः वाच्यता न संसिद्ध्यति ।

अथ पाचक इत्यादौ लिङ्गञ्च संख्या च तयोरन्वयः = सम्बन्धः तदनु रोधात् लिङ्गसंख्ययोः कर्त्रन्वयस्य सर्वं सम्मतत्वात् । कर्तरि कृन्निरूपितं वाच्यत्वमावश्यकम् । तेन = कर्तुं वाच्यत्वेन भावनाया आक्षेपात् भावनायाः

अथ लिङ्गसंख्यान्वयानुरोधात् कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकमिति तेनाक्षेपा-
द्भावानान्वयः स्यादिति मतम् ? तर्हि संख्यान्वयोपपत्तये आख्यातेऽपि कर्ता
वाच्यः स्यात् । 'पक्ववान्' इत्यादौ कालकारकान्दयानुरोधाद्भावनाया अपि
वाच्यत्वस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः ।

अपिना हेत्वन्तरसमुच्चयः । तथा हि—'नखैर्भिन्नो नखभिन्नः' 'हरिणा
त्रातो हरित्रातः' इत्यादौ 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासो न स्यात्,
'पुरुषो राज्ञो, भार्या देवदत्तस्य' इतिवदसामर्थ्यात् ।

०

प्रत्ययः=ज्ञानं जायत एव । अतो भावना आख्यातार्थ इति न स्वीकर्तव्यः ।
यद्येवं यथा कृतप्रत्ययस्य कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकमेवं संख्यान्वयोपपत्तेः ।
संख्यायाः सम्बन्धसम्भवायाख्यातेऽपि = तिङ्यपि कर्तुः वाच्यताऽऽवश्यकी ।
कृदन्त इव तत्रापि भावनाया—आक्षेपः कर्तव्यः । अथ पक्ववान् इत्यत्रापि
भूतकालभेदानुरोधात् क्रिया भेदाय कालस्तु, क्रियान्वयिकारकानुरोधाच्च
सम्बन्धोपपत्तये भावनाया अपि धातोर्वाच्यत्वमावश्यकम् ।

कृतस्वपीत्यत्र 'अपिना' हेत्वन्तर समुच्चयः = व्यापारार्थकत्वेऽन्यकारण
संग्रहः तथाहि—भावना धात्वर्थो न स्यात्तर्हि नखैः = अङ्गुलि-शिरोरुहैर्भिन्नः
= भेदनाश्रयः नखकरणक भेदनकर्म इत्यर्थः करणे तृतीयया करणकारकं नखे
वर्तते । एवं हरिणा त्रात इत्यत्र हरिकर्तृकत्राणकर्म इत्यर्थे कर्त्तरि तृतीयया
कर्तृकारकम् । कारकाणां क्रियायामन्वयनियमेन भिद् त्राणवाच्यक्रिययोर
भावात्, परस्परांशव्यो, न सामर्थ्याभावात् कर्तृकरणे, उपपदे कृदन्तेन सह
समासो न स्यात् । अत्र क्रियायाः साधनकाङ्क्षं = परस्परा वय-सामर्थ्यं, यथा
पुरुषो राज्ञो, भार्या देवदत्तस्येत्यादावसामर्थ्यात् समासो न भविष्यति ।
तथैव तत्रापि सामर्थ्याभावाद् न समासो भविष्यति । भवन्मतेऽपि निरा-
काङ्क्षत्वात् समासानुपपत्तिरभिमतमस्ति ।

यदि लिङ्ग और संख्या का कर्ता में अन्वय के अनुरोध से कर्ता को 'ति' का वाच्य
अर्थ मानना आवश्यक है कर्ता से भावना का आक्षेप हो जायगा तो भावना ही
आख्यातार्थ क्यों न माना जाय । संख्या का सम्बन्ध जोड़ने को लिये कर्ता को ही
'ति' का वाच्यार्थ माना जाय (और भावना धातु का) 'पक्वान्' इत्यादि शब्दों में
काल (भूत काल) कारक (कर्ता) के अनुरोध (प्रेरण) भावना का भी धातु का
होना अनिवार्य है । करिका में अपि शब्द से और भी कारण का संग्रह करते हैं । जैसे
नखैर्भिन्न नख से छीली गई वस्तु) हरिणा त्रातः हरि कर्तृ ऋणाश्रयः । यहाँ 'कर्तृ'

न चाध्याहृतक्रियाद्वारा सामर्थ्यं वाच्यम् 'दध्योदनः' 'गुडधाना' इत्यादिवत्, अन्यथाऽत्रापि "अन्नेन व्यञ्जनम्" "भक्ष्येण मिश्रीकरणम्" इति समासो न स्यादिति वाच्यम्, तत्र विध्यानर्थक्यादगत्या तथा स्वीकारेऽपि 'हरिकृतम्' इत्यादौ साक्षाद्घात्वर्थान्वयेनोपपद्यमानस्य "कर्तृकरणे" इत्यस्य आक्षेपेण परस्परासंबन्धे प्रवृत्त्ययोगात् ।

०

न च अध्याहृताचासौ क्रिया च तामादायक्रियाया आध्याहरणं कृत्वा कारकत्वमनुभूय, क्रियामाक्षिप्य, वा नखै कृत्वा भिन्नः हरिणा कृत्वा त्रातः, इत्येवं कारकान्वयित्व रूपयोग्यता सम्भविष्यति । तेनान्वयरूपंसामर्थ्यमेकार्थीभावं वा वाच्यम् । ततो न दोषस्तथा च, अध्याहृतां क्रियामादाय सामर्थ्यसम्पादने प्रमाणं प्रवृत्ते दध्योदन इति—दधना उपसिवत ओदनः, गुडेन मिश्रा घाना, इत्यादावध्याकृत्य क्रियामादाय—सामर्थ्यं सम्यगुपलभ्यते । तथैव नखैर्भिन्न इत्यादौ क्रियामध्याहृत्य, तत् द्वारा सामर्थ्यं स्वीकृत्य समास सम्भति । अन्यथा आक्षिप्तं क्रियान्वयेऽसामर्थ्यं स्वीकारेऽन्नेनव्यञ्जनं, भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यादौ समासो न स्यात् । तन्न, तत्र दध्योदन इत्यादौ विध्यानर्थक्यात् समास विधायकमन्नेन व्यञ्जनमित्यादि शास्त्रं विधिः, तेषां वैयर्थ्यात्—अगत्या=उपायान्तराभावेन, नान्तरीयकतया=अध्याहार स्वीकारे सति सामर्थ्यं सम्पादनेऽपि, हरि कृतमित्यत्र अगत्याध्याहारी न कर्तुं शक्यते । यतस्तत्र "कृ" धातुव्यापारार्थकः, व्यापारनिरूपितं कर्तृत्वं हरौ साक्षात्तिष्ठति । अध्याहारं विनाऽपि शास्त्रस्य चारितार्थ्यं दृश्यते । तत्राध्याहारे न किञ्चिन्मानं, साक्षात्=प्रत्यक्षान्वयात् घात्वर्थान्वयेन 'कृ' धात्वर्थं सम्बन्धेनोपपद्यमानस्य=संबद्धस्य "कर्तृकरणे" इति सूत्रस्याक्षेपेण=क्रियाया अध्याहारेण परस्परासम्बन्धे=स्वान्वय्यन्वयित्वे (स्वं=कर्त्रादिः तदन्वयी कृजर्थो व्यापारः तदभिन्न पदार्थस्याध्याहोरो न कर्तव्यः प्रवृत्त्ययोगात्=सूत्रस्य प्रवृत्तेर्योगो नास्ति ।

करणे' सूत्र से कर्ता और करण के साथ कृदन्त का सामर्थ्य (परस्पर सम्बन्ध) हो तो समास होता है । तो भिद्, त्रा धातु में व्यापार के स्वीकार बिना क्रिया में अन्वय रूप कारकत्व ही नहीं बनेगा । तो समास भी नहीं होगा । जिसके लिये सामर्थ्य का होना आवश्यक है । जैसे पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्य के परस्पर में सामर्थ्य (सम्बन्ध) न होने से समास नहीं होता । वैसे प्रसङ्ग में भी न होगा । अतः व्यापार को घात्वर्थ मानिये ।

न चैकस्यां क्रियायामन्वयित्वमेव सामर्थ्यमिति शङ्क्यम्, 'असूर्यम्पश्या' इत्यादेरसमर्थसमासत्वानापत्तेः । इष्टापत्तौ 'कृतः सर्वो मृत्तिकया इत्यत्र 'कृतसर्वमृत्तिकः' इत्यापत्तेः । न चात्र समासविधायकाभावः "सह सुपा" इत्यस्य सत्त्वात् । अन्यथाऽसमर्थसमासोऽपि विधायकाभावान्न स्यादिति ।

०

पदार्थयोरेकस्यां क्रियायामन्वरूपं सामर्थ्यं समर्थयितुमाह न चेति एक क्रियान्वयित्वमेव = यथा (धवखदिरौ छिन्धि) इति द्वन्द्वे धवखदिरयोः परस्परांशव्याभावेऽपि, एकस्यां छिन्धि क्रियायामन्वरूपं कृत्वा सामर्थ्यं प्रति पाद्यते । एवं नखैः कृत्वा भिन्न इत्यादावपि नख पदार्थभिन्न पदार्थौ करणकर्मकारको सन्तौ कृत्वर्थं क्रियायामन्वयितौ भवतस्ततो न दोषः तदाह 'असूर्यम्पश्याः । इति अत्र साध्यकारेण (असमर्थसमासः) स्वीकृतः । तत्रासमर्थ समासानापत्तेः = अनुपपन्नो भविष्यति । यतौ न सूर्यं पश्यतीत्यत्र एक क्रियान्वयित्वरूपं सामर्थ्यं तत्राप्यस्ति । नवर्थो यो निषेधस्तस्य कर्म सूर्यमिति । तस्य क्रियायामन्वयेन सामर्थ्यं सन्तिष्ठते । परन्तु क्रियायामन्वयाभावात् 'असमर्थ' इति मन्यते तदेव विरोधः ।

आदिना = अत्राद्ध भोजी, 'अ पुर्नज्ञेयाः श्लोकाः' इत्यादीनां ग्रहणम् । यदि इष्टापत्तौ = असमर्थ समासस्यानुपलब्धिरिष्टं मन्यसे तर्हि कृतः सर्वो मृत्तिकया' इत्यत्रापि समासस्यापत्तिः स्यात् । यतः सर्वं पदार्थस्य कर्मत्व सम्बन्धेन मृत्तिकायाकरणत्व सम्बन्धेन कृत इत्यत्रान्वयः । एक क्रिया-

न कहिए नहींभिन्नः आदि में क्रिया का अध्याहार करके कारक का सम्बन्ध जुड़ेगा । कृत के साथ सामर्थ्य जम जायगा । जैसे 'दध्योदनः' में सिद्ध का 'गुदघाना' में मिश्र शब्द का अध्याहार करके संयोजन और समास क्रिया ही जाता है । अन्यथा अध्याहार के बिना अन्तेन व्यञ्जनम् और भक्ष्येण मिश्री करणम् से समास नहीं होगा सामर्थ्य का अभाव होने से । ऐसा नहीं कह सकते । दध्योदनः इत्यादि में विद्यानर्थक्यात् = समास विधायक शास्त्र के व्यर्थ होने के भय से अगत्या = कोई चारा न चलने से अध्याहार स्वीकार हो सकता है । हरिकृतम् इत्यादि स्थल में तो साक्षात्-प्रत्यक्ष रूप घातु के अर्थ में उन्वय से उपपादित की जाने वाली प्रवृत्ति कराया गया । 'कर्तृकरणे' सुत्र की प्रवृत्ति में आक्षेप (अध्याहार) द्वारा परम्परा सम्बन्ध का कोई प्रसङ्ग नहीं है ।

न कहिए एक क्रिया में जिसका अन्वय हो उसे सामर्थ्य कहते हैं । इस शङ्का पर जोले—भाष्य कारादि ने असूर्यपश्या इत्यादि में असमर्थ समास स्वीकार किया है आप का एक क्रियान्वयित्व रूप सामर्थ्य (सूर्यं न पश्यति) सूर्य को नहीं देखती है)

किं च भावनायास्तिङ्गर्थत्वे 'भावयति घटम्' इतिवद् 'भवति घटम्' इत्यपि स्यात्, धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वसत्त्वात् । न चाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात्तत्संज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम्, आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्य कर्तृत्वे 'पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेण' इत्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृतापत्तौ तृतीयानापत्तेः 'ग्रामं गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रम्' विष्णुमित्रस्याकर्तृतापत्तौ ग्रामस्य गमिकर्मतानापत्तेश्च । तथा च 'ग्रामाय गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रम्' इत्यपि न स्यात्, "गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि" इति गत्यर्थकर्मण्येव चतुर्थीविधानात् । एतेन निजन्ते आख्यातार्थ उभयं, तदाश्रयत्वाद्देवदत्तयज्ञदत्तयोः कर्तृतेत्यपाम्बम् ।

○

अन्वयरूपं सामर्थ्यमा दाय अत्रापि समासः सम्भाव्येत् । अत्रेष्टापत्तिवक्तुं न शक्यते । तत्रासमासस्य सर्वं सम्मतत्वात् समास विधायकं सूत्रं नास्ति, इति वक्तुं न शक्यते । "सह सुपा" इत्यस्यास्तित्वात् । अन्यथा = सहसुपा इत्यस्या भावेऽसमर्थ समासस्यापि विधायकं किञ्चिच्छास्त्रं न सम्भाव्येत् ।

भावनायाः = व्यापारस्य तिङ्गर्थत्व स्वरूपे—यथा भावयति घट-मित्यत्र घटस्य भूधात्वर्थोत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वात् कर्मसंज्ञा जायते, तथैव घटोभवतीत्यत्रापि घटस्य उत्पत्ति रूप फलाश्रयत्वात् कर्मसंज्ञा मा मूदिति । सत्तारूपफलाश्रयसत्त्वात् भवति घटमिति वाक्यमपि मा स्यात् । नच यहाँ भी है तो असमर्थ समास को कहना यहाँ असङ्गत होगा । यदि यह कहिये कि असमर्थ समास का न माना जाना इष्ट है । तो कृतः सर्वा मृत्तिकथा यहाँ समास नहीं होता है । परन्तु एक क्रिया में अन्वय रूप सामर्थ्य होने से जैसे सब पदार्थ का कर्म रूप से कृतः में अन्वय, मृत्ति का करणरूप से सम्बन्ध कृतः क्रिया में लक्षण घट रहा है । तब सामर्थ्य समझ कर समास सम्भव होने से कृत सर्वमृत्तिकः यह आपत्ति आयेगी । न कहिए असमर्थ समास का विधायक कोई सूत्र नहीं है । तो 'सह सुपा' असमर्थ के लिये गरज रहा है । अन्यथा—यदि 'सह सुपा' सूत्र न होता तो विधायक सूत्र के अभाव में असमर्थ समास भी सम्भव न होता ।

और भी भावना को तिङ् का अर्थ मानेंगे तो भावयति घटम् में जैसे घट के उत्पत्ति रूप फल का आश्रय होने से कर्म संज्ञा और द्वितीया होती है । वैसे घटो भवति वाक्य में घट में भी । भू धातु का अर्थ उत्पत्ति रूप फल है उसका आश्रम होने होने से कर्म की सत्ता सत्य सिद्ध हो रही है । घटम् भवति यह प्रयोग सम्भाव्य है । यदि कहिए कि आख्यात अर्थ जो व्यापार है उसका आश्रय होने से घट को कर्तृ संज्ञा होगी । उससे कर्म संज्ञा का बाध (अवरोध) होने से द्वितीया नहीं होगी ।

आख्यातर्थो (तिङ्थी) व्यापारः, तस्याश्रयः कर्तृसंज्ञकः, तेन कर्मसंज्ञा वाध्यते । ततो न द्वितीयेति वाच्यम् तन्न, यदि आख्यातार्थं व्यापारस्याश्रयः कर्ता मन्यसे, तर्हि यत्र तिङ्थं व्यापाराश्रयस्तत्रैव 'कर्ता' इति स्यात् दोषश्चापतीति । यथा—देवदत्तः विष्णुमित्रेण पाचयति । अत्र तिङ्थं व्यापाराश्रयो देवदत्तो न तु विष्णुमित्रः । तत्र कर्तुरभावात् कर्तृकरणे तृतीया न स्यात् अकर्तृतापत्तौ = व्यापाराश्रयाभावात् कर्तृसंज्ञाया अभावे । वैयाकरण भतेतु णिजर्थं व्यापारो भिन्नस्तदाश्रयो देवदत्तः पचधात्वर्थं व्यापारो भिन्नस्तदाश्रयो विष्णुभिन्नस्तेन कर्तरि तृतीया सुतरां जायते । न च विष्णु मित्रस्याकर्तृत्वेऽपि करणतृतीयया भाव्यम् तदाह—ग्रामं गमयति तिङ्थं व्यापारस्वीकारे विष्णुमित्रः ग्रामं गच्छति, देवदत्तः तं प्रेरयतीत्यत्र अप्यन्तावस्थायाः कर्ता प्यन्तावस्थायां कर्म इति नियम्यते । तेन तिवर्थं व्यापाराश्रयो देवदत्तो, नतु विष्णुमित्रः तेन तस्य अकर्तृता पत्तौ = कर्तृसंज्ञाया अभावे ग्राम इति गम धातो कर्म न सम्भवेत् । प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यार्थक कर्तृपदेनाग्रहणेऽपि प्रयोजके उक्तस्वातन्त्र्यसत्त्वेन प्रयोजकनिष्ठ व्यापारजन्यं फलमावश्यकम् । तत्र प्रयोजके तिङ्थं व्यापाराश्रयत्वरूप स्वातन्त्र्येऽपि तत्रस्थव्यापारजन्यं फलं प्रयोज्य व्यापाररूपैव भविष्यति । प्रयोज्य व्यापारजन्यं फलञ्च संयोगादिः स्यात् । ग्रामवृत्ति संयोगरूपे फले प्रयोजक कर्तृस्थव्यापारजन्य स्याभावेऽपि साक्षादुत्पाद्यत्व = परम्परयोत्पाद्यत्वरूपोभयसाधारणं

इस तर्क पर अनेक दोष देते हैं । जैसे तिङ्थं व्यापार के आश्रय को यदि कर्ता कहेंगे तो पाचयति देवदत्तो विष्णु मित्रेण इस वाक्य में तिङ्थं व्यापार का आश्रय देवदत्त है विष्णुमित्र नहीं जिसको कर्ता मानकर कर्तरि तृतीया होती है । अब तृतीयान ही होगी 'ग्रामं गमयति' वाक्य में विष्णु मित्र को अप्यन्तावस्था का कर्ता मानकर प्यन्ता वस्था में कर्मसंज्ञा है । तिङ्थं का आश्रय न होने से कर्तृ संज्ञा नहीं होगी तो ग्राम गम धातु का कर्म भी नहीं वनेगा । तथा च—यदि ग्राम गम धातु का कर्म न होगा तो, गम धातु के कर्म में (चेष्टा) रहने पर अर्द्धा (मार्ग होने पर) चतुर्थी का विधान होता है सो न हो पायेगा । ऐतेन = उक्त तर्क से (जो कहते थे कि ग्रामाय यह प्रयोग निर्वाह के लिये णिजन्त प्रयोग में प्रयोजक व्यापार और प्रयोज्य व्यापार दोनों ही आख्यात के अर्थ हैं । दोनों व्यापारों के आश्रय देवदत्त और यज्ञदत्त के होने से दोनों में कर्तृ संज्ञा होगी और ग्राम गम धातु का कर्म हो सकता है वो हार गये । क्योंकि आख्यातार्थ व्यापार के आश्रय को कर्ता स्वीकार करने पर सर्वत्र अनेक अति प्रसङ्ग दोष होगा । जैसे विष्णु मित्र में कर्ता तिङ् से उक्त और उक्ते प्रथमा होगी तृतीय न ही होगी परिणाम में चतुर्थी भी नहीं होगी ।

किं च तस्मिन्प्रयोगे य आख्यातार्थ इत्यस्यावश्यकत्वेनाख्यातशून्ये 'देवदत्तः पक्ता' इत्यादौ देवदत्तस्याकर्तृतापत्तेरिति दिक् ।

○

योज्यत्वं गृह्यते । प्रयोज्य कृतृव्यापार जन्य संयोग रूप कलाश्रयः सन् ग्रामो द्वितीयाभाग्भवति । ततो न दोषः ।

तथाच—णिच्प्रकृतिकगम धात्वर्थनिरूपित कर्मत्वाभावे ग्रामाय, इति वाक्यघटकग्रामे कर्म संज्ञाया अभावे गत्यर्थं कर्मणीति सूत्रेण गमिकर्मत्वानापत्तेः । चतुर्थी विधानमयि न स्यात् । यतो हि नास्ति गत्यर्थेण कर्म, धात्वर्थाभावात् । णिचिसति आख्यातार्थः कर्ता प्रयोजक व्यापाराश्रयो भविष्यति । कर्तृवृत्ति व्यापार प्रयोज्य फलाश्रयत्वंनास्ति । अतो नाख्यातार्थो व्यापारः ।

एतेन = आख्यातार्थव्यापाराश्रयः कर्ता इति विचारविगमेन (निरासेन) निजन्तस्थले उभयम् = प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारद्वयम् तदाश्रयत्वात् = आख्यातार्थस्य व्यापार द्वयाश्रयत्वात् देवदत्त, यज्ञदत्तयोः द्वयोः कर्तृतेत्यपास्तम् ।

यदि आख्यातार्थ व्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वं मन्यसे तर्हि सर्वत्रातिप्रसङ्ग दोषः समापतति । तस्मिन् प्रयोगे = देवदत्तः चैत्रं ग्रामं गमयतीति प्रयोगे यस्तिङ्गर्थ-व्यापाराश्रयः, स कर्ता इत्यर्थस्यावश्यकत्वंस्यात्, आख्यातशून्ये = आख्यातस्य अभावस्थले (कृदन्तस्थले) 'देवदत्तः पक्ता' इत्यादौ यत्र नास्ति आख्यातार्थस्तत्रापि कर्तुः प्रतीति जायते । किन्तु कर्तुः प्रतीति न भविष्यति । देवदत्तः कर्ता इत्यस्य बोधो न भविष्यति ।

ननु 'कर्तरि कृत्' सूत्रारम्भसामर्थ्यात् कर्तृत्वं लभ्यताम् । अथवा कृतप्रत्ययस्य कर्तरि व्यापारे च शक्ति स्वीकृत्य दोषो निराकर्तव्यस्तन्न, क्लिष्टकल्पनायाः सम्भवात् एतदरुचि मत्वाह दिगिति—दिगगर्थस्तु क्लिष्ट कल्पनापेक्षया धातोरेव फल व्यापारोभयार्थ कत्वं स्वीकरणीयं, लाघवात् ।

और भी यदि तिङ्गर्थ व्यापाराश्रय को कर्ता कहोगे तो आख्यातार्थाश्रयः कर्ता यह कहना आवश्यक होगा । इससे अनेक अति प्रसङ्ग दोष होंगे । जैसे पक्ता देवदत्तः । यहाँ का कर्ता आख्यातार्थ का आश्रय नहीं है । अतः आख्यत शून्य स्थल में कर्ता की भारी गड़बड़ी होगी । देवदत्त को कर्म संज्ञा नहीं होगी ।

सूत्रानुपपत्तिमपि मानत्वेन प्रदर्शयन्नुक्तार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति-
किञ्चेति । धातुसंज्ञाविधायकं “भूवादयो धातवः” इति सूत्रं, तत्र भूश्च
वाश्चेति द्वन्द्वः, आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः—आदिश्च
आदिश्च आदी, ततोन्भूवौ आदी येषान्ते भूवादय इति बहुव्रीहिः । तथा च
भूप्रभृतयो वासदृशा धातव इत्यर्थः । तच्च क्रियावाचकत्वेन । तथा च
क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं धातुत्वं पर्यवसन्नम् । अत्र ति
क्रियावाचित्वभात्रोक्तौ वर्जनादिरूपक्रियावाचके ‘हिक्’ इत्यादावति-
व्याप्तिरिति भ्वादिगणपठितत्वमुक्तम् ॥९॥

धात्वर्थो व्यापार एव । अन्यथा ‘भूवादयो धातव’ इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः
स्यात् तदाह—सूत्रानुपपत्तिमपि धातुसंज्ञाविधायकं शास्त्रमपि धात्वर्थव्यापारे
प्रमाणं प्रस्तौति मानत्वेन = प्रमाणरूपेण प्रस्तावयन् उत्तरार्थस्य = फल-
व्यापारयो वीधको धातुरिति प्रतिपादितार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितत्वं = स्वस्य =
वैयाकरणसम्मतस्यैव (नममैव) किन्तु सर्वेषां स्वीकरणीयोऽयं विचार
इत्युत्प्रेक्षा । अतोऽख्यातार्थो व्यापार इति भी मांसकभृतं तत्कल्पनायाः
विषयत्वञ्च निरस्यति कारिकायां ‘किञ्चेति क्रिया वाचकतां विना धातुत्व-
मेव नः । क्रियावाचकतां विना धातु संज्ञा न निर्वर्तिष्यते इति तदर्थः । तथाहि—

धातुसंज्ञासमुपस्थापनं शास्त्रं ‘भूवादय’ इति भूश्च वाश्चेति द्वन्द्वः ।
आदिश्च, आदिश्च अदीत्येकशेषः । अत्रैक आदिशब्दो व्यवस्थावाची ।
आरम्भर्ण व्यवस्था, प्रथमावधिः । ‘भू’ इत्यत्र च आदि शब्दः स व्यवस्थायां

व्यापार को धातु की आवश्यकता में सूत्र की असिद्धि भी प्रमाण रूप से प्रस्तुत
करते हैं कि पूर्वोक्त विचार केवल हमारा ही नहीं अपितु सार्वजनिक विचार हैं । केवल
स्वोत्प्रेक्षा को निरसा करने के लिये बोले किञ्च, क्रिया वाचकतां विना धातुत्वमेव नः ।
क्रिया वाचकता के विना धातु संज्ञा ही नहीं होगी । धातु संज्ञा का विधान करने वाला
सूत्र भूवादयो धातवः है जिसका सूत्रार्थ यों है कि भू का वा के साथ द्वन्द्व समास और
एक आदि शब्द व्यवस्था वाची है दूसरा प्रकार (वार्त्ता) दोनों आदि शब्द में एक शेष
हुआ भूवा आदि में जिसके बहुव्रीहिः । व्यवस्था वार्त्ता आदि शब्द का भू में अन्वय ।
पकार (सदृश) वार्त्ता आदि शब्द का वा में अन्वय । तथाच भू इत्यादि जो वा के सदृश
हैं वों धातु संज्ञक हों । यहाँ सादृश्य क्रिया वाचकता रूप से ग्राह्य होगा । लक्षण यह
होगा कि जो क्रिया का वाचक है और भ्वादि गण में पड़ा हो उसे धातु कहते । यह
सुसम्भव हुआ । यहाँ क्रिया का वाचक धातु है इसी लक्षण करते तो वर्जन
(निवारण) आदि क्रिया का वाचक जो हिक् है नाना है उस अलक्ष्य में लक्षण के
जाने से अति व्याप्ति दोष होने लगेगा । उसके परिहार के लिये भ्वादिगण पठितत्व
अंश का निवेश किया ।

वर्तत इति भाष्यम् । भू इत्यारम्य पठिताः ये शब्दास्ते भ्वादयः । अपर= आदि शब्दः प्रकारः “वा” इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे वर्तते’ इति भाष्यम् । भू शब्दस्य व्यवस्थावाचिन्यादिशब्देऽन्वयः । वाइत्यस्य प्रकार-वाचिन्यादि शब्देऽन्वयः ।

भूवौ आदौ येषां ते भूवादय इति बहुव्रीहिः । भूप्रभृतयो धातवे । वा सदृशाः=प्रकाराः सन्तु, धातुत्वेन सकल धातुवाच्याः भवन्तु । तच्च=सादृश्यञ्च क्रियावाचकत्वेन=साध्याक्रियाबोधकत्वेन ग्राह्यम् । अत्र नियामकम्—सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकीभूतो यो धर्मस्तद्व्यापकी भूतो यो धर्मस्तेनैव धर्मेण सादृश्यं गृह्यते । यथा चन्द्रवन्मुखमित्यत्र, उपमानोपमेयगतसमानगुणस्य मुखमित्युपमेये (अनुयोगिनि) सति चन्द्र उपमानम् (प्रतियोगीति) तस्यावच्छेदको (भेदको) धर्मश्चन्द्रत्वम् । तस्य व्यापको धर्म आह्लादकत्वम् यथा ‘क्षत्रियवद् ब्राह्मणोऽयम्’ अत्र वीरत्व धर्मेण सादृश्यं व्यापको धर्मः । तथैव ‘वा’ इत्यस्य सादृश्यं ‘भू’ इत्यादि गृह्यते । तत्र सादृश्य प्रतियोगी ‘वा’ इति तदभेदको धर्मो वात्वम्, व्यापको धर्मः क्रियावाचकत्वम्, नतु शब्दत्वं घटत्वं पटत्वं ग्राह्यम् । एवं क्रियावाचकत्वे-सति=व्यापारार्थोपपादकत्वे सति भ्वादिगणे विद्यमानत्वं धातुत्वम् । एव सुसम्पन्नोऽयं सूत्रार्थः ।

ननु धातुलक्षणे निवेशद्वयभक्तृत्वैकस्यैव समावेशं कुर्यात्तर्हि को दोषः । तदाह—क्रियावचित्वमात्रोक्तौ=अर्थात् केवलं क्रियावाचको धातुरित्येवं लक्षणं स्यात्तर्हि वर्जनादि अपक्रियावाचके=वर्जनाद्यर्थक व्यापारार्थबोधके हिक्, पृक्षक् नाना, इत्याद्यव्यये अतिव्याप्ति=व्यक्ति=लक्षणमति क्रान्तः=लक्ष्यस्योलङ्घनमपि स्यात् । वस्तुतः कालान्वयित्वं क्रियात्वं तेन तदर्थस्य साक्षात्कालेऽनन्वितत्वेन कारकान्वयितावच्छेदकधर्मवत्त्वं हिर्गुणादावभावात् दोषाभावः । अत आदिना शिष्ये इत्यादि वारणं प्रयोजनम् । तस्मात् भ्वादि गण पठित्वमित्यंशो देयः ॥९॥

यदि भ्वादिगण में पठित हो । इतना ही धातु का लक्षण करेंगे तो सर्वनाम ‘या’ अव्ययादि ‘वा’ इत्यादि को भी धातु संज्ञा का प्रसंग होगा । अतः भ्वादिगणपाठमात्र लक्षण युक्त नहीं है यह भाष्य में स्पष्ट है ।

जैसे—सर्वनाम का उदाहरण या पश्यसि यहाँ यत् शब्द से टाप पररूप आदि करके बना है । यह या पाप्रापणे के सदृश है अतः धातु संज्ञा हो जायगी । आतो

तावन्मात्रोक्तौ चाह—

सर्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसङ्गतः ।

न हि तत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटम् ॥१०॥

गणपठित्वमात्रोक्तौ सर्वनामा यो 'या' तस्यापि धातुत्वं स्यात् । तथा च 'याः पश्यसि' इत्यादौ "आतो धातोः" इत्यालोपापत्तिः । ननु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तयैव ग्रहणान्न सर्वनाम्नो ग्रहणं, तस्य लाक्षेणिकत्वात्, इत्यत आह—वेत्यादि । अव्यये 'वा' इत्यादावतिप्रसङ्गस्तादृशस्यैव गणेऽपि पाठेन निर्णयासंभवात् । तथा च विकल्पार्थको 'वाति' इति प्रयोगः स्यादिति भावः । न च गतिगन्धनाद्यर्थनिर्देशो नियामकः, तस्यार्थानादेशना दिति भाष्यपर्यालोचनयाऽऽधुनिकत्वाभावात् ॥१०॥

○

तावन्मात्रोक्तौ = भ्वादि गण पठित्वमात्रोक्तौ क्रियावाचकत्वांशस्याभावे । सर्वनामाव्ययादीनां = सर्वनाम 'याः पश्यसिः' इत्यादौ पञ्च-न्दान्निष्पन्नो 'या' अव्ययं = वा, मा, नु इत्यादीनां प्रसङ्गतः - प्रयोग-प्रसङ्गात् धातु संज्ञा सम्भाव्येत (धातुत्वंस्यात्) तथाच = तथाहि धातु संज्ञा या इत्यस्य सत्त्वे 'आतो धातोरिति सूत्रेण विश्वप इव आकार लोपापत्तिः स्यात् । अतः क्रियावाचकांशोऽपि लक्षण कुक्षौ प्रवेष्टव्यः । ननु 'या', 'वा' इत्यादौ धातुसंज्ञायाः दोषवारणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-भाषयैव भविष्यति । तेन या इत्यादि सर्वनाम्नां वा इत्याद्यव्ययानां ग्रहणन्न भविष्यति । यतोहिलक्ष्यते = अन्वाख्यायते, परिनिष्ठीयते साधुतां संसाध्यते शब्दोऽनेनेति लक्षणं सूत्रम् । तदनुसन्धानरूपेक्ष्यं लाक्षणिकं, यद्वा लक्षणेन = सूत्रेण निष्पन्नं सिद्धीकृतं लाक्षणिकम् । एवं 'वा' इत्यादीनां लाक्षणिकत्वात् सूत्रैः साधितत्वात् तदाह— वा इति । अव्यये वा इत्यादावति प्रसङ्गः प्राप्नोति । वा, मा, नु इत्याद्यव्यये यत्र विकल्पार्थः धातोः सूत्र से आकार का लोप होने लगेगा । न कहिए आकार लोपक सूत्र में प्रतिपदोक्त (साक्षादुच्चरित) का ही ग्रहण होने से सर्वनाम का ग्रहण नहीं होगा । क्योंकि वह लाक्षणिक है । अतः भ्वादिगण पठित्व मात्र लक्षण करने से कोई दोष नहीं है इस अरुचि पर बोले वा इति । जो अव्यय है उस वा शब्द में आपत्ति होगी । तादृशस्यैव = अव्यय के सदृश ही वा का गण से पाठ है इसका निर्णय असम्भव है । अव्ययार्थक वा शब्द को धातु संज्ञा होने से वाति यह प्रयोग भी होने लगेगा । यदि कहिए कि गति अर्थ गन्धन अर्थ ही निर्णायक होगा क्योंकि गण में वा लगेगा । यदि कहिए कि गति अर्थ अव्यय का व्यावर्तक बनेगा । तस्य = गणपाठ में गति गन्ध नयोः पढ़ा है । यह अर्थ अव्यय का व्यावर्तक बनेगा । तस्य = गणपाठ में धातुओं के अर्थों का अनादेशनातु = देपदेश न होने से इस भाष्य की समीक्षा से सिद्ध होता है कि धातुओं के अर्थों का उपदेश आधुनिक है मुनिगयेतर से उपा-दिष्ट है ॥ १० ॥

‘निषेधः—निश्चयः, इत्याद्यर्थप्रतीतिः लिङ्गसंख्यान्वयश्च तत्सर्वं धातुसंज्ञा संज्ञाते सतिन स्यात् । अधातोः पर्युदासे सम्प्रवृत्त सति प्रातिपदिकत्वा-नापत्तौ स्वाद्यनुपपत्तिः = पदत्वानापत्तिः । ‘अपदन्न प्रयुञ्जीत’ इति भाष्य विरोधश्च । एतादृशोऽति—प्रसंगदोषः समापतति । तादृशास्यैव = वा सदृशास्यैव गणे (भ्वादिगणे) पाठोऽस्तीति निर्णयो न सम्भाव्यते । यस्य कस्यापि वा इत्यस्य ग्रहणं भविष्यति । तथा सति विकल्पार्थक वाशब्द-स्यापि ‘वाति’ इति प्रयोगागतिः स्यात् । अतो भ्वादिगणपठितत्वं देयम् ।

न च द्वयोः वा शब्दयोः नियामको = भेदको ‘वा’ गतिगन्धानाद्यर्थो भविष्यति । यदि गणे पठितानाभेव धातुसंज्ञा भविष्यति तर्हि धातूनामर्थ निर्देशो व्यर्थः स्यात् । व्यर्थः सन् ज्ञापयति यत् निर्दिष्टार्थानामेव धातु संज्ञा भवति । तन्न, तस्य = धातूनामर्थ निर्देशस्य अनादेशनात् सत्तादेर-कथनात् । भाष्ये ‘भूवादयः’ सूत्रे परिमाण ग्रहणं कर्तव्यं कुतः भ्वेधशब्दौ न धातुसंज्ञकः किन्तु भू शब्द एव इति भाष्यासंगतिः । यदि भू सत्तायाम् एव वृद्धौ, गणे पठितौ तदा गणे केवलभ्वेधशब्दाभावात् तदसङ्गतिः स्पष्टैव । इत्यादि सम्यक् समीक्षणेनाधुनिकत्वलाभात् = अयमर्थनिर्देशो-ऽधुविको न त्वार्थः ॥१०॥

ननु मी० मते क्रियापदेन क्रियते या, सा क्रियेति व्युत्पत्त्या फलमेव गृह्यते न तु व्यापार । एतत्समुपपाद्य खण्डयितुमाह नन्विति—क्रिया क्रपार्थं प्रतिपादकः सन् गण पठितो धातुरिति लक्षणं मन्यते चेत्तर्हि—क्रियैव (फलमेव) धात्वर्थो न तु व्यापार इति । यदि फलवाचकस्य धातुसंज्ञा जायेत तदा भूवादि सूत्रं व्यर्थं स्यात् । सा (स्त्रिया) व्यापार साधिका न भविष्यति । इत्याशङ्काम् आपतितभन्योन्याश्रयं सन्दित्य समा-धत्ते = सन्देहं निराकुरुषते—

धातु के लक्षण में—क्रिया का वाचक हो और गण में पठित उसे धातु कहते हैं । इससे धातु का अर्थ क्रिया सिद्ध होती, व्यापार नहीं । तो धात्वर्थ व्यापार यह क्यों ? इस शंका के समाधान में बोले धात्वर्थत्वमिति—जो धात्वर्थत्व है वही क्रियात्व है फल है तो फिर क्रियात्व (फल ही) धात्वर्थत्व (फल) रूप है धातु का ज्ञान होने पर ही धात्वर्थ रूप । क्रियात्व का ज्ञान होगा क्रियात्व के ज्ञान में धात्वर्थ का ज्ञान कारण है । फलजनक संस्कार विशेष नाम क्रिया है । जो किया जाय उसे क्रिया (फल) कहते हैं । जिस संस्कार से फल सिद्ध हो उस क्रिया को व्यापार हैं । और व्यापार दोनों धात्वर्थ है धातुत्व-धात्वर्थ के ज्ञान मेधात्वर्थ रूप क्रियात्व का ज्ञान कारण है । और क्रियात्व के ज्ञान में क्रियात्व (फल) से अवच्छिन्न = विशिष्ट

नन्वस्तु क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं, धातुत्वम् क्रिया च धात्वर्थ एव, न व्यापार इति शङ्कां समाधत्ते—

धात्वर्थत्वं क्रियात्वं चेद्धातुत्वं च क्रियार्थता ।

अन्योन्यसंश्रयः स्पष्टस्तस्मादस्तु यथाकरम् ॥११॥

यदि क्रियात्वं धात्वर्थत्वमेव तर्हि धातुत्वग्रहे तदर्थत्वरूपक्रियात्वग्रहः, क्रियात्वग्रहे तदवच्छिन्नवाचकत्वघटितधातुत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति ग्रहपदं पूरयित्वा व्याख्येयम् । यथाश्रुते चान्योन्याश्रयस्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा प्रतिबन्धकत्वाभ्युपमेनासङ्गत्यापत्तेः ।

०

धात्वर्थत्वं = फलमेव, क्रियात्वं = क्रियास्वरूपं चेत् तर्हि धातुत्वं = धातुस्वरूपं क्रियार्थता = फलरूपार्थता स्यात् । ततोऽन्योन्याश्रयः = परस्परापेक्षाच स्यात् । तस्मात् = उक्त दोष ग्रस्तत्वात् यथाशास्त्रं = शास्त्रीपदेशानुसार भाष्यप्रमाणानुसारञ्चास्तु ज्ञानम् । यदि क्रियात्वं = क्रियास्वरूपं धात्वर्थमेव = फलमेव तर्हि धातुत्वग्रहे = धातुसंज्ञाज्ञाने धात्वर्थत्व = फलरूप-क्रियात्व ज्ञानं कारणम् । एवं क्रियात्वग्रहे = (कियते = निष्पाद्यते या सा क्रिया । एवं कियते फलं निष्पाद्यते यथासा क्रिया = व्यापारवश । अनया रीत्या विग्रहभेदपुरःसरं क्रियापदं फल व्यापारोभयपरम् । उभयं धात्वर्थः) तेन क्रियात्वज्ञाने तदवच्छिन्न = क्रियात्वावच्छिन्न क्रियात्व (फल) विशिष्ट क्रिया—वाचको विशिष्टो यो धातुः तस्यज्ञाने = पणिनि सङ्केत सम्बन्धेन धातु पदवत्वरूप धातुत्वज्ञानेऽन्योन्याश्रयः = स्वग्रहसापेक्ष्य ग्रहसापेक्षकत्वमापतति । स च ज्ञप्तौ, उत्पत्तौ, वा जायते । ग्रहपदं पूरयित्वा = ज्ञान सन्निवेशकृत्वा परस्परापेक्षताया व्याख्यानं, प्रदर्शनं वा कार्यम् । यदि ग्रहपद सन्निवेशं न कुर्यात् तदा धात्वर्थत्वं = फलं क्रियात्वं = क्रियास्वरूपं धातुत्वं = फलं क्रियार्थता, इत्यनयोः कारिकयोः परस्परापेक्षत्वं दोषावहं स्यात् । यतोऽन्योन्याश्रयः स्थितौ, उत्पत्तौ, ज्ञाप्तौ वा प्रतिबन्धकः =

क्रिया का वाचक धातु से घटित धातुत्व का ज्ञान कारण है । इस प्रकार परस्पराश्रित = अन्योन्याश्रय—एक दूसरे के आधीन रहना, यह स्थिति ग्रह पद को पूरित करके प्रदर्शित की गयी है । यथाश्रुते—यदि ग्रहपद को पूरित न किया जाता, तो धात्वर्थत्व, क्रियात्व । धातुत्व—क्रियार्थता को परस्पर अपेक्षा होती, तो उक्त दोष भी न होगा क्योंकि अन्योन्याश्रय उत्पत्ति या ज्ञाप्ति में दोषाघायक (दूषण) होता है । अन्यत्र भूषण है । वह प्रति बन्धक के रूप में स्वीकृत होकर असङ्गति की स्थिति न खड़ा कर दे, अतः ग्रह पद का ग्रहण होना चाहिए ।

न चान्यतमत्वं धातुत्वम्, “भूवादयः” इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यभि-
 प्रेत्याह—अस्त्विति । व्यापारसन्तानः क्रिया, तद्वाचकत्वे सति गणपठित-
 त्वमित्यर्थः । ननु सत्तादीन्फलांशानन्यतमत्वेनादाय तद्वाचकत्वे सति
 गणपठितत्वं लक्षणमुच्यताम् । धात्वर्थत्वात्तेषां क्रियाशब्देन व्यवहारो
 भाष्यादौ कृतोऽप्युपपत्स्यते इति चेत् ? न, अन्यतममध्ये विकल्पस्यापि
 ‘विकल्पयति’ इति प्रयोगानुसारात्प्रवेशावश्यकत्वेन तदर्थके ‘वा’ इत्यव्यये
 उक्तरीत्या गणपठितत्वसत्त्वेनातिव्याप्तेरिति ॥११॥

०

विघ्नकारको भवति दोषाधायकश्च । अन्यत्रतु भूषणम् । यथा त्रिविष्ट-
 व्धके = त्रयाणां = दण्डकाष्ठविशेषाणां परस्पराश्रयणं त्रिष्टव्धकं भवति ।
 प्रदीपेतु अन्योन्यमिथुनवृत्तयो गुणः, वर्तिका तैलं ज्योतिश्च, सत्वरजस्त-
 मांसि’ इत्यादौ अन्योन्याश्रयः भूषणम् । प्रसङ्गे ग्रह पदं विना नान्यो-
 न्याश्रयः सम्भवति । कारिका निर्देशोपसङ्गतः स्यात् । यथा श्रुतेतु =
 ज्ञाने, उत्पत्तौ, ज्ञप्तौ वा श्रुतेन धात्वर्थत्वस्य क्रियात्वस्य च परस्परापेक्षा
 न स्यात् केवलमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च प्रतिबन्धकत्व = विघ्नकारकत्व मभ्यु-
 पगमेन = स्वीकारेण असङ्गत्यापत्ते = कारिका निर्देशस्य असङ्गत्यपत्तेः
 यथा = पृथिविजलयोः परस्परमाधाराधेयभावः, सर्वानुमतस्तथैव धात्वर्थ-
 त्वस्य । क्रियात्वे क्रियात्वस्य च धात्वर्थत्वे नास्ति काचन बाधा । तत्र
 दूषणदान मनश्चितं स्यात् ।

न च यावन्तो धातुपदव्यवहार्याः गणे पठिताः तान्निर्दिश्यै एकत्र
 सर्वेषां धातूनां सङ्ग्रहं कृत्वा एषु धातुषु अन्यः तदभिन्नः तद्विन्नभिन्नाः
 धातव इति लक्षणं कारिकायां ग्राह्यम् ततो नान्योन्याश्रयस्तदाह—
 अन्यतमत्वमिति—अत्र ‘ऐषु अन्य’ इति विग्रहे जाति प्ररिप्रश्ने डतमच्

न कहिए अन्यतमत्वं—सम्पूर्ण धातुओं के सङ्ग्रह में यह धातु है, एक एक करके
 गिना देंगे, अन्योन्याश्रय नहीं होगा वैसा करेंगे तो ‘भूवादयो’ सूत्र की सार्थकता
 समाप्त हो जायगी । यही सब सोच कर बोले अस्तु यथाकरम् = जैसा भाष्य कहे वैसा
 करना चाहिए । भाष्य कहता है कि व्यापार का सन्तान = समुदाय ही क्रिया है ।
 ‘ऐसा क्रिया का वाचक हो गण में पठित हो उसे धातु कहते हैं ।

न कहिए सत्तादि जो फलांश हैं, यानी धात्वर्थ निर्देश में सत्तार्थक—भूमि फलांश
 ही वाच्य है, स्पष्ट है । व्यापार तो उपलक्षण तथा भाषित है । अतः अन्यतम शब्द
 से फलांश जो सभी धातुओं के अर्थ निर्देश में झलक रहा है, उसका वाचक होकर
 गण में पठित हो, उसे धातु लक्षण मानो । क्योंकि फलांश भी धातु के अर्थ हैं और

(अतमजर्थो जातिः) जातिवाचकेषु गणपठितेषु धातुषु अन्यतमः= अन्यः तद्धिन्नः तद्धिन्नभिन्नः सर्वो धातुरिति लक्षणोनान्योन्याश्रयः सम्भवत्येव अथवा भ्वादिभिन्नभिन्नत्वं बोध्यम् । तन्न, तमेव लघुभूतं लक्षणधर्ममादाय धातूद्येयकसकलकार्यसिद्धौ धातुसंज्ञाविधायकं भूवादय इति व्यर्थं स्यात् तस्मादाह—कारिकायामस्तु यथाकरमिति । यथायोग्यं शास्त्रानुशासनमनुश्रुत्य बोध्यम् । आकरे=भाष्ये (व्यापारसन्तानः) क्रियेत्युक्तम् । तत्र सन्तानः,=सन्ततिः, परिवारः, समूहः, एकस्मिन् धातौ बहुक्रियादर्शनात् ताः उपसर्गयोगेन व्यज्यन्ते । प्रहाराहार संहारः विहारः पारिवारवत अनुभव, विभव, प्रभव सम्भवोद्भववादयोऽनेकार्थकाः धातवो दृश्यन्ते । एवं सर्वत्र, तेन व्यापार सन्तानः क्रिया । एतादृशक्रिया-वाचकत्वे सति धातुगण पठितत्वं धातुत्वम् । तेन सूत्रस्य सार्थक्यं परस्परा-पेक्षाऽभावश्च सिद्धयति ।

ननु सत्तादीन्=एध वृद्धौ भू सत्तायां व्रजगतो, इत्यादौ वृद्धिसत्ता-गत्यादीन् फलांशान् अन्यतमत्वेन=एषु फलेषु अन्यः तद्धिन्नभिन्नरूपेणादाय, यतो हि धातु निर्देशे फलांशोऽपि वाच्यः, व्यापारांश उपलक्षणमिति मी० नैथायिकाश्च । तन्मते अर्थापत्त्या व्यापार आक्षिप्यते । अतःसत्तादि-फलांशवाचकत्वे सति धातुगण पठितत्वं धातुत्वम् ।

ननु कथं ज्ञायते क्रियावचनाः पच्यादयः यदेतेषां करोतिना (व्यापरेण) सह सामानाधिकरण्यम्' इति भाष्यविरोधस्तदाह धात्वर्थ-त्वात्=फलांशस्य धात्वर्थत्वात् 'कर्मवत्कर्मणा' इति सूत्रे क्रियापदेन फल-स्यैव ग्रहणात् तेषां फलानां क्रियात्वं धात्वर्थत्वपदेन ग्रहणम् व्यवहारो वा भाष्यादौ कृतोऽस्ति । तेन उपपत्त्यते=फलरूपार्थोऽपि सम्पद्यते । तन्न, एषु अन्योऽन्यतम इति लक्षणे 'विकल्पयतीति प्रयोगानुसारात्—विकल्परूप फलस्य प्रवेश आवश्यकः । तस्य 'वाचको वा' इत्यव्ययम् । उक्तरीत्या 'वा' इत्यस्य गणे पठितत्वात् विकल्परूपफलर्थकत्वमादाय धातुसंज्ञा दुर्वारा । तस्मात् 'अन्यतम' लक्षणे सत्तादीन् फलांशान् न ग्राह-यितुं शक्यते । क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं धातुत्वमित्येवोच्य-ताम् ॥११॥

क्रिया शब्द से व्यवहार भाषादि ग्रन्थ में किये गये हैं । यह भी युक्त है तो ऐसा नहीं—क्योंकि अन्यतम शब्द के माध्यम विकल्पयति इस प्रयोग के अनुसार विकल्प रूप फल का प्रवेश आवश्यक होगा उसकी वाचकता 'वा' इस अव्यय में भी है । फलांश के अन्यतमत्व की शैली से गण पठितत्व विशेषता के रहने पर भी अतिव्याप्ति दोष अनायास आपधित होगा ॥ ११ ॥

नन्वस्यैव धातुत्वे 'अस्ति' इत्यादौ क्रियाप्रतीत्यभावादस्त्यादीनां तद-
वाचकानामधातुत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—

अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना ।

अन्यत्राशेषभावात् सा तथा न प्रकाशते ॥१२॥

अस्त्यादौ 'अस् भुवि' इत्यादौ । धर्म्यंशे—धर्मिभागे । भाव्ये—भाव्य-
त्वेन विवक्षिते । अस्त्येव—प्रतीयत एव ।

○

अस्यैव = क्रियार्थप्रतिपादकत्वे सति भ्वादिगणपठितस्य धातुलक्षण-
स्यैव स्वीकारे (एव पदेन फलमात्रस्य धातुत्व निराशः) 'अस भुवि'
धातौ केवलं जातिरूपासत्ता कालसम्बन्धिनीसत्ता वा प्रतीयते न तु कश्चन
व्यापारः । अतः क्रियायाः प्रतीत्यभावात् अस्त्यादीनां धातूनां व्यापारा-
वाचकानां क्रियाया अप्रतिपादकानामधातुत्वप्रसङ्गः, = धातुसंज्ञायाः
प्राप्तिरेव न स्यात् । क्रियावाचकत्वाऽभावात् । अत आह अस्त्यादाविति—
'अस भुवि' इत्यादि धातुषु धर्म्यंशे = (फले) धर्मिभागे धर्मः फलं तदस्त्य-
स्मिन्निति धर्मि कर्ता । यद्यपि फलाश्रयः कर्म भवितुमर्हति । तथापि
अकर्मकधातुयोगे फलाश्रयो व्यापाराश्रयश्च कर्तैव भवति । फलव्यापार-
योर्यत्र सामानाधिकरण्यं तत्राकर्मकः । 'धर्मिभागे' इत्यस्य धर्मिणि
(कर्तरि) विशेषणतया भासमाने फले प्रधानं = जनकः साध्यत्वेन प्रती-
यमानो व्यापारः तस्य भाव्ये = भवनीये भावनार्थनिष्पादनीये 'अस्' धातौ
'भावना' अस्त्येव, प्रतीयत एव भाव्यत्वेन विवक्षा अस्त्येव । अशेषभावात् =
दुग्धेमिश्रं जलमिव तयोः सामानाधिकरण्यात्प्रतीतिर्न जायते । यथा—
'सततो गतो न वा' इति प्रश्ने 'ऽस्ति' इत्युत्तरं भवति । अत्र सत्तारूपं
यत्फलं तदनुकूलभावनायाः बोधो जायत एव । अत्मधारणानुकूलक्रिया-
रूपा, उत्पत्त्यनुकूल व्यापाररूपा स्वरूपधारणानुकूला भावना वर्तते एव ।

निश्चय रूप से क्रिया वाचक को ही धातु संज्ञा स्वीकार करना है 'अस्ति' इत्यादि
में (यानी अस् धातु में) क्रिया का ज्ञान न हो रहा है, तो अस धातु में क्रिया वाच-
कता न होने से धातु संज्ञा का प्रसङ्ग ही नहीं उठता ! इसके समाधान के लिये बोले
अस्त्यादीवति—अस्ति, आदि पद से शेष, एधते इत्यादि शब्दों के धर्मि = कर्ता जो
व्यापार का आश्रय होता है, उसमें भावना रहती ही है । कही वह धर्मि भाव्ये =
भावी रूप से विवक्षित रहता है । 'ति' जहाँ होगा वहाँ व्यापार भी रहेगा जो धातु
का अर्थ है । अकर्मक स्थल से अशेष (अपृथग्भाव) होने से फलव्यापार के दुग्ध जल
की तरह मिश्रण होने से जैसे जल की प्रतीति नहीं होती है वैसे फल व्यापार की भी